

УДК 316+303+308

Представлені результати теоретичних і емпіричних досліджень, методологічних розробок із соціології. Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, працівників сфери державного та соціального управління.

Вестник Киевского национального университета имени Тараса Шевченко: Социология.

Представлены результаты теоретических и эмпирических исследований, методологических разработок по социологии.

Для ученых, преподавателей, аспирантов, студентов, работников сферы государственного и социального направления.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv: Sociology.

The issue presents results of theoretical and empirical studies, methodological developments in sociology. For scientists, teachers, graduate students, government officials and social management.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	О. Д. Куценко, д-р соціол. наук, проф.
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	А. П. Горбачик, канд. фіз.-мат. наук, доц. (заст. відп. ред.); С.С. Бабенко, канд. соціол. наук, доц.; В.І. Волович, д-р соціол. наук, проф.; К. Вольяс, д-р наук, проф. (Абердін, Велика Британія); Н. Генев, д-р наук, проф. (Любляна, Словенія); Є.І. Головаха, д-р філос. наук, проф.; П.В. Кутуєв, д-р соціол. наук, проф.; Д. Лейн, д-р наук (Кембридж, Велика Британія), Л.В. Малес, д-р соціол. наук; А. Рихард, д-р наук, проф. (Варшава, Польща), В.І. Судаков, д-р соціол. наук, проф.; П. Тамаш, д-р наук, проф. (Будапешт, Угорщина); М.В. Туленков, д-р соціол. наук, проф.; К. Херпфер, д-р наук, проф. (Абердін, Велика Британія), В.І. Чепак, д-р соціол. наук; Ю.І. Яковенко, д-р соціол. наук, проф.; Ю.Б. Савельєв, канд. філос. наук, доц. (відп. секретар)
Адреса редколегії	03680, Київ-680, просп. Глушкова, 4д, кім. 501, 504; ☎ (38044) 521 33 40 E-mail: journal_soc_knu@ukr.net
Затверджено	Вченою радою факультету соціології 22.05.2013 (протокол № 10)
Атестовано	Міністерства освіти і науки України. Наказ № 893 від 04.07.13
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 16688-5260Р від 07.05.10
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

ЗМІСТ

ДИСКУСІЙНА ТРИБУНА

Головаха Є. Соціологія між художнім вимислом та науковим знанням	5
--	---

СУСПІЛЬСТВА НОВОЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИ: СОЦІОЛОГІЧНІ ПОРІВНЯННЯ

Савельєв Ю. Участь і політичні режими в сучасній Європі: порівняння країн " нової східної Європи" зі "старими" та "недавніми" країнами-членами ЄС	9
Миронович Д., Решетняк О., Сальникова С. Релігійний капітал і релігійна участь в країнах нової східної Європи	16

СТРУКТУРНІ ВИМІРИ СОЦІАЛЬНОГО ПРОСТОРУ

Демків О. Соціальний капітал та ренто орієнтовані соціальні мережі в умовах державного монополізму	28
Олейнікова О. Стратегії життєвого шляху і трудова міграція: українці в Італії та Польщі	34
Таранова К. Соціокультурні мілья в класовій структурі українського суспільства	41
Шестаковський О. Гендерна нерівність на ринку праці України: структурні передумови і тривкі стереотипи	49
Бурейчак Т., Марценюк Т., Хуткий Д. Гендерна (не-)рівність на ринку праці в АР Крим: індикатори, оцінки та інтерпретації	53
Стрельник Е. Коммодифікація материнства (на прикладі ринку допоміжних репродуктивних технологій)	59

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

Резаєв А., Сендстром Г. Соціологія в Канаді як наукова та академічна дисципліна	63
Дейнека А. Проблематика смислу та смислотворення в контексті соціологічних теорій Нікласа Лумана та Ентоні Гіденса	69
Шелухін В. Рациональність у добу пізнього Модерну: до розвитку методологічної основи розуміння онтології множинності	75
Мазурик О. Суспільні функції та можливості соціального аудиту	79

СОЦІОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

Куценко О., Берлянд Л., Горбачик А. Агентно-культурна модель радикалізації середовищ мусульманських мігрантів	84
Даниленко О.А. Життєвий світ та соціокультурні ідентичності інженерів-мігрантів із пострадянських країн в Німеччині (постановка проблеми)	87

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Супруненко О. Соціально-мережевий аналіз: методи й застосування (нотатки з Міжнародної літньої школи у Санкт-Петербурзі)	91
Атаманенко І. Інформатизація європейських суспільств: соціальний виклик	91
Савельєв Ю. Про тенденції в соціальних дослідженнях: спостереження за діяльністю Лабораторії порівняльних соціальних досліджень НДУ-ВШЕ	93
Інформація для авторів, рецензентів і читачів	95

СОДЕРЖАНИЕ

ДИСКУССИОННАЯ ТРИБУНА

Головаха Е. Социология между художественным вымыслом и научным знанием	5
--	---

ОБЩЕСТВА НОВОЙ ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ: СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ СРАВНЕНИЯ

Савельев Ю. Участие и политические режимы в современной Европе: сравнение "новой восточной Европы" со "старыми" и "новыми" странами-членами ЕС	9
Решетняк Е.М., Сальникова С.А., Миронович Д.В. Религиозный капитал и религиозное участие в странах Новой Восточной Европы	16

СТРУКТУРНЫЕ ИЗМЕРЕНИЯ СОЦИАЛЬНОГО ПРОСТРАНСТВА

Демкив О. Социальный капитал и ренто ориентированные социальные сети в условиях государственного монополизма	28
Олейникова О. Стратегии жизненного пути и трудовая миграция украинского в Италии и Польше	34
Таранова К. Социокультурные милье в классовой структуре украинского общества	41
Шестаковський А. Гендерное неравенство на рынке труда Украины: структурные предпосылки и прочные стереотипы	49
Бурейчак Т., Марценюк Т., Хуткий Д. Гендерная (не-)равенство на рынке труда в АР Крым: индикаторы, оценки и интерпретации	53
Стрельник Е. Коммодификация материнства (на примере рынка вспомогательных репродуктивных технологий)	59

ТЕОРИЯ И ИСТОРИЯ СОЦИОЛОГИИ

Резаев А., Сендстром Г. Социология в Канаде как научная и академическая дисциплина	63
Мазурик О. Общественные функции и возможности социального аудита	69
Дейнека А. Проблематика смысла и смыслообразования в контексте социологических теорий Никласа Лумана и Энтони Гиденса	75
Шелухин В. Рациональность в эпоху позднего Модерна: к развитию методологической основы понимания онтологии множественности	79

СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ ПОИСКИ

Куценко О., Берлянд Л., Горбачик А. Агентно-культурная модель радикализации сред мусульманских мигрантов	84
Даниленко О. Жизненный мир и социокультурные идентичности инженеров-мигрантов из постсоветских стран в Германии (постановка проблемы)	87

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

Супруненко О. Социально-сетевой анализ: методы и применение (заметки с Международной летней школы в Санкт-Петербурге)	91
Атаманенко И. Информатизация европейских обществ: социальный вызов	91
Савельев Ю. О тенденциях в социальных исследованиях: наблюдение за деятельностью Лаборатории сравнительных социальных исследований НИУ-ВШЭ	93
Информация для авторов, рецензентов и читателей	95

CONTENTS

DISCUSSION FORUM

Golovaha E. Sociology between Art Fiction and Scientific Knowledge.....	5
---	---

SOCIETY OF NEW EASTERN EUROPE : SOCIOLOGICAL COMPARISON

Savelyev Yu. Participation and Political Regimes in Contemporary Europe: Comparing non-EU 'New Eastern Europe' with 'Old' and 'Recent' EU Member States.....	9
Reshetniak O., Salnikova S., Myronovych D. Religious capital and religious participation in countries of new Eastern Europe.....	16

STRUCTURAL DIMENSIONS OF SOCIAL SPACE

Demkiv O. Social capital and rent-oriented social network under condition of state monopolism	28
Oleinikova O. Life-course Strategies and Labor Migration: Ukrainian in Italy and Poland.....	34
Taranova K. Sociocultural milieu in the class structure of Ukrainian society.....	41
Shestakovskiy O. Gender inequality in the labor market of Ukraine: structural preconditions and lasting stereotypes	40
Bureychak T., T. Martsenyuk , Khutkyi D Gender (non-)equality in the labor market in the Crimea: indicators, evaluation and interpretation.....	53
Strelnyk O. Commodification of motherhood (example of market auxiliary reproductive technologies market).....	59

THEORY AND HISTORY OF SOCIOLOGY

Rezaev A., Sandstrom G. Canadian Sociology in the Global Village	63
Mazurik O. Social functions and the scope of social audit	69
Dejneka A. Problems of sense and sense-creating in the context of sociological theories by Niklas Luhman and Anthony Giddens.....	75
Shelukhin V. Rationality in the late Modern: development of methodology for understanding of ontology of the plurality	79

SOCIOLOGICAL EXPLORATION

Kutsenko O., Berlyand L., Gorbachyk A. Agent-Cultural Model of radicalization of immigrants milieus in the West.....	84
Danylenko O. Everyday Life-world and socio-cultural identities of migrants engineers form post-Soviet countries to Germany: the problem statement	87

SCIENTIFIC LIFE

Suprunenko O. Social network analysis: methods and applications (Notes from the International Summer School in Saint-Petersburg)	91
Atamanenko I. Computerization of European societies: social challenge	91
Savelyev Yu. On the trends in social studies: monitoring the activities of Laboratory for Comparative Social Research NDU-HSE	93
Information for potential authors, reviewers and readers	96

СОЦИОЛОГИЯ МЕЖДУ ХУДОЖЕСТВЕННЫМ ВЫМЫСЛОМ И НАУЧНЫМ ЗНАНИЕМ

В статье обсуждаются вопросы сохранения научного статуса социологии в связи с проникновением в систему социологического знания средств и приемов, характерных для художественного творчества. Обосновывается принцип "эстетической нейтральности" для разграничения научной и метафорической социологий. Предложены исходные принципы сохранения научности социологического знания в условиях наметившейся тенденции массового распространения суррогатных форм социологического знания и "метафоризации" социологии. Рассмотрены возможности получения обоснованного социологического знания на основе применения многократной гипотетико-дедуктивной процедуры социологического исследования.

Ключевые слова: социологическое знание, метафора, реификация, социальный феномен, гипотетико-дедуктивный метод, методология социологии.

Социология как наука находится в близком родстве с художественным творчеством, плоды которого, в силу их особой эстетической привлекательности, могут быть приняты за научное знание о социальных реалиях. Автор популярного в России курса лекций по истории социологии Александр Гофман, опираясь на авторитетное суждение Чарльза Кули о том, что социологию следует трактовать как "художественную науку", полагает, что провести грань между собственно научной, публицистической и художественной социологией весьма затруднительно, поскольку в социологии в качестве познавательных средств часто используются художественные средства и приемы (метафора, ирония и т.п.) [Гофман, 2008: 12]. Без иронии, и вправду, вряд ли можно длительное время заниматься социологией, не рискуя при этом проникнуться отвращением к предмету своего исследования. Впрочем, и сам предмет до сих пор не определился в такой мере, чтобы даже профессионально подготовленный социолог был уверен в том, что он – ученый, последовательно приближающийся к истине, а не свободный художник, творящий в своем "социологическом воображении" дивные образы, привлекающие специализированные и массовые аудитории силой и неординарностью творческого самовыражения. Тем более трудно обойтись в социологии без метафоры. Если бы в свое время Парето не позаимствовал у Макиавелли "львов" и "лис" для метафорического представления политических элит, вряд ли закон циркуляции этих воображаемых представителей животного мира приобрел статус хрестоматийного. Даже столь специфическому художественному приему, как оксюморон, находится вполне неординарное место в социологическом познании. В этом убеждает профессиональное признание социологических бестселлеров вроде "Одинокой толпы" и "Индивидуализированного общества".

Вообще при всей специфичности сфер научного и художественного познания трудно отрицать некоторое родство науки и искусства в целом. Эстетический фактор никогда не был безразличен даже суровым естествоиспытателям, не говоря уже об утонченных гуманитариях. Не только художники, но и ученые многим обязаны интуитивному прозрению как универсальному механизму художественного творчества и не последнему средству научного познания. Есть немало свидетельств и того, что рождению естественнонаучных теорий предшествовало эстетическое чувство, связанное с рождением "красивой идеи". Истина прекрасна, заблуждение – безобразно? Но что тогда делать с тем, что вымышленные персонажи, с эстетической точки зрения, как правило, явно превосходят реально существующих – все зависит от таланта и творческого воображения художника и его способности учесть вкусы аудитории.

Именно в этом смысле я и говорю о социологии как об искусстве. Речь идет об искусстве обольщения профессиональных и массовых аудиторий вымышленными образами и персонажами. В протосоциологии такого рода искусство проявлялось непосредственно, когда достоинство социальной мысли определялось главным образом степенью художественной выразительности текстов, в которых эта мысль обосновывалась. Вряд ли идеи социальных утопистов (от идеального государства Платона до светлого коммунистического будущего) могли получить столь широкое распространение, если бы не набор впечатляющих художественных приемов, посредством которых утописты изображали будущее благоденствие общества.

Благодаря художественной выразительности выдуманные образы социальной реальности, в соответствии с известной теоремой Томаса, получали вполне реальные последствия отнюдь не только в утопических теориях. Относительно свежие примеры теорий "конца идеологии" и "конца истории", при всей их неадекватности реалиям общественной жизни, получили популярность во многом благодаря сработанным по законам художественного творчества выразительным и парадоксальным названиям. Чем не "Закат Европы" О.Шпенглера? И хотя ни "конца", ни "заката" не наблюдается, реальные последствия этих теорий очевидны. В чем они? Да прежде всего в том, что доверие к социологии как науке падает по мере того, как популярные учения демонстрируют свою прогностическую несостоятельность.

Ратую за сугубо научный статус социологии, Макс Вебер полагал, что не только в естествознании, но и в социологии как науке знания должны устаревать таким образом, что буквально через несколько десятилетий значение некогда актуальных социологических работ будет определяться не столько их научным содержанием, сколько тем "наслаждением", которое могут вызвать их художественные достоинства [Вебер, 1990: 712]. Думаю, что Вебер высказался по этому поводу слишком оптимистично. Кумулятивность социологического знания сегодня вызывает, пожалуй, больше вопросов, чем в начале прошлого столетия. И дело, на мой взгляд, не только в перманентном кризисе социологической теории, но и в экспансии в сферу социологического познания средств и приемов, направленных преимущественно не на поиск истины, а на достижение максимальной художественной выразительности как пред-посылки завоевания любви профессиональных и массовых аудиторий.

И, может быть, эта экспансия не была бы столь пагубной для социологии, если бы речь шла о том, что Питирим Сорокин называл "истинным искусством", на смену которому, по его мнению, пришло искусство, об-

служивающее рынок с его вульгарными запросами [Сорокин, 1992: 451–452]. Можно, конечно, вслед за Вебером, счесть этот вывод устаревшим и способным вызывать исключительно эстетическое наслаждение. Однако и социология – это наука, которая во все большей мере вынуждена обслуживать рынок. По крайней мере, публичной она становится не в той ипостаси, о которой неустанно говорит нынешний президент Международной социологической ассоциации [Буравой, 2008], а в наиболее примитивной и вульгарной (развлекательные массовые опросы и рейтингометрия). А потому и в социологическую терминологию проникают менее утонченные метафоры, чем это было ранее, и апокалипсические гиперболы становятся все грубее, и в целом искусство "социологического обольщения" становится своеобразным "поп-артом".

Возможно, и я (в духе вышесказанного) гиперболизирую угрозу взаимопроникновения сфер социологического и художественного познания мира, и социология вправе использовать средства художественной выразительности, не рискуя утратить границы между социальной реальностью и выдумкой. Однако соседство с искусством может быть опасным, хотя бы потому, что вместе с приемами выразительности в науку проникают и критерии определения "подлинности", свойственные искусству. Немецкий художник-авангардист Курт Швиттерс таким образом высказался об искусстве: "Даже плевок художника может быть искусством". Разумеется, такое понимание художественного канона вряд ли может претендовать на всеобщее признание. Однако где гарантия, что "плевок ученого" не будет принят за научную истину, если этот ученый имеет авторитет в профессиональных и общественных кругах? От соблазна прибегнуть к искусству обольщения социолог не застрахован, если идея кажется "прекрасной", а в арсенале средств убеждения в ее истинности есть выразительные художественные приемы. И если профессиональное сообщество социологов по мере возможностей пытается придерживаться принципа ценностной нейтральности во избежание взаимопроникновения научного знания и идеологии, то и принцип "эстетической нейтральности" может оказаться вполне уместным в тех случаях, когда "красота социальной идеи" в очередной раз претендует на то, чтобы "спасти мир". И принцип этот вполне может распространяться не только на сферу социологического теоретизирования, но и на эмпирические социологические исследования, в которых искусство интерпретации полученных данных нередко достигает творческих вершин, характерных для плодов художественного вымысла.

Разумеется, и научное знание порождает социальные риски, связанные с его практическим применением. Физики что-то не то взорвут, биологи неудачно изменят гены и т.д. Чтобы как-то удержать в рамках приличия любознательность естествоиспытателей, создана даже специальная наука биоэтика, которая ищет пути ограничения рисков, связанных с деятельностью тех, кто не хочет ждать милостей от природы. И все же естествоиспытатели менее опасны для общества, чем безобидные, казалось бы, обществоведы, по той простой причине, что не могут воплотить в жизнь теории, не отвечающие реальности. А если и создадут ложные теории, то они никому не повредят, кроме, может быть, самого научного сообщества, которое будет пребывать в заблуждении и понапрасну терять время в поисках разного рода эфиров и флюгистонов. Деятели науки, распространяющие свою любознательность на общество, намного опаснее тем, что их безосновательные теоретические измышления вполне могут найти применение в практике общест-

венной жизни. Речь идет о реификатах – выдуманных концептуальных схемах, имеющих некоторую степень правдоподобия и претендующих на объяснение социальных реалий, с которыми они не имеют ничего общего. Многие популярные социологические теории – это реификация, овеществленная фантазия, которая потом становится элементом культуры и весьма действенным средством искажения социальной реальности. Самый близкий нам пример – марксистская теория смены формаций, которая является одним из наиболее "удачных" случаев внедрения в социальную практику реифицированных фантазий о "золотом веке" и "светлом будущем человечества".

Как результат внедрения в "массовое профессиональное сознание" социологов художественно выразительных реификатов в структуре современного социологического знания распространенными становятся его суррогатные формы:

- логико-семантические игры с социологическими категориями;
- суждения здравого смысла, не нуждающиеся в специальном обосновании;
- разрозненные эмпирические наблюдения, интерпретируемые как факты;
- гипотезы, выдаваемые за обоснованные концептуальные положения.

Склонность к продуцированию суррогатных форм знания никогда не была чужда социологам в силу крайне ограниченных возможностей последовательного применения объективных исследовательских процедур для изучения общества в его структурно-институциональных, деятельных и ценностных измерениях. Но особенно широкое распространение такого рода знание получило после "критической революции" в социологической теории (во времени совпавшей с молодежными бунтами более чем сорокалетней давности), закономерным результатом которой стал кризис социологии, завершившийся почти всеобщим признанием следующих принципов:

- мультипарадигмальность социологии – в социологии парадигмы не сменяются, а сосуществуют, обеспечивая необходимый в современном обществе плюрализм мнений, верований, убеждений;
- множественность социологий, каждая из которых имеет право на существование независимо от того, чем она занимается – объясняет и прогнозирует, понимает и вживается в мир, конструирует и интерпретирует реальность;
- условность дисциплинарных границ – социологию не только невозможно, но и вредно принципиально отделять от других общественных и гуманитарных наук.

Реализация первого принципа в социологической теории и практике имеет одно важное достоинство в сравнении с монопарадигмальностью прошлого. Поощряемый мультипарадигмальностью теоретический плюрализм, когда каждая глупость имеет право на существование, но не может претендовать на исключительность, является предохранительным механизмом от произвола харизматических теоретиков, претендующих на абсолютную истинность своего понимания социальной реальности. В советские времена о плюрализме оставалось только мечтать, а сейчас открыты безграничные возможности продуцировать массу взаимоисключающих социальных теорий, которые благополучно уничтожают друг друга, не превращаясь в идеологические доминанты и оставляя обществу право на самоорганизацию. Во многом благодаря теоретическому плюрализму в современном обществе наблюдается взаимоуничтожение социальных теорий, так что ни одна из них не может стать

господствующей, не может навязать всем одно видение социальной действительности.

Однако теоретический плюрализм в своей беспринципности и чрезмерной снисходительности способствует ничем не сдерживаемому распространению суррогатных форм социального знания. Разумеется, и беспринципность можно рассматривать как принцип. Но реализация этого принципа не только плодит безответственных теоретиков, каждый из которых завоевывает свое место не глубиной аргументации, а броской упаковкой негодного к практическому употреблению теоретического продукта, но и способствует массовизации феномена "теоретического плюрализма в одной голове". По поводу аналогичного феномена в политическом сознании некогда остроумно высказался известный поэт и диссидент Наум Коржавин, когда заметил, что политический плюрализм как таковой – это хорошо, но если он в одной голове, то это уже шизофрения. Не этот ли феномен наблюдается сегодня в "мультипарадигмальной голове" современной социологии, где равные права на существование приобрели, по сути, взаимоисключающие теории и методологии. Это прежде всего касается ключевого направления современного социологического теоретизирования – теории глобализации, в рамках которой сосуществуют и представляются равно справедливыми взаимоисключающие концепции глобализации как блага и как катастрофы, как естественного развития мирового сообщества и как чудовищного заговора его привилегированного меньшинства против остального человечества.

В науке всегда существуют конкурирующие теории, появляющиеся при существенной неполноте знаний о предмете, например, противоположные по характеру прогноза концепции изменения климата под воздействием человеческой активности. Однако всегда есть элемент согласованного понимания хотя бы исходных параметров дискуссий. Спорят не о том, повысилась или понизилась средняя температура в течение последнего периода, а о причинах и последствиях результатов измерения. А о чем могут спорить сторонники теории анклавного развития и компрадорского государства, догоняющей модернизации и зависимости, если у них нет согласия ни по одной исходной позиции?

Принцип мультипарадигмальности находит естественное продолжение в принципе множественности социологий. Если уж парадигм может быть столько, сколько есть амбициозных интеллектуалов в сфере социологического теоретизирования, то и социологий может быть столько, сколько они способны выдумать. Теоретики ориентализма противопоставляют "свою социологию" той, которую до них злонамеренно создавали "западники"; сторонники радикального феминизма настаивают на том, что наряду с созданным мужским шовинистическим разумом социологией все права на существование должна иметь принципиально иная социология, единственно способная отразить не только мужское, но и особое женское видение и понимание социального мира. Несколькими десятилетиями назад родилась "критическая социология", а сегодня рождается "публичная". Я не говорю уже об удивительных проектах создания особых "национальных социологий". А вслед за групповыми, региональными и национальными социологиями вполне могут появиться и индивидуализированные (по принципу "каждому социологу – по социологии, каждой социологии – по парадигме").

Впрочем, воспрепятствовать этому процессу может принцип условности дисциплинарных границ. В последние десятилетия поиск выхода из так называемого дисциплинарного кризиса, о котором немало было сказано социологами в 70-80-е гг. прошлого века, связывался с возможностью повышения практической роли

социологии и активным развитием теоретико-методологических связей с другими науками о человеке и обществе. По сути, речь шла о том, что социология должна пасть в объятия родственных наук и таким образом добыть себе новые средства к существованию.

В принципе, ничего плохого нет в том, что социология будет все шире взаимодействовать с другими науками. Но не в этом состоит решение проблем развития собственно социологического знания. Для социологии главное сегодня – выработка таких дисциплинарных правил и терминов, которые позволяли бы тем, кто называет себя социологами, ощущать уверенность в том, что они добывают именно специфическое социологическое знание. К стати говоря, призыв к специалистам из смежных областей был услышан, и большинство исследователей современных социальных процессов, которые стали культовыми фигурами в социологии, – это специалисты в других областях знания: публицист Э. Тоффлер, философы М. Фуко и Ж. Бодрийяр, политологи С. Хантингтон и Ф. Фукуяма, лингвист Н. Хомский, экономист Д. Норт и другие мыслители, наводнившие социологию своими соображениями о становлении, современном состоянии и перспективе развития общества. И пока они с успехом демонстрировали миру свои дискурсивные способности, профессиональные социологи преимущественно "дожевывали" тот теоретико-методологический продукт, который был произведен в период "бури и натиска". Это, разумеется, не значит, что в последние десятилетия не появляются новые концепции, не расширяется тезаурус, не совершенствуется технология, не обнаруживаются новые социальные факты, тенденции и закономерности. Новое знание, конечно же, появляется, претендуя на объяснение современной социальной действительности. Речь идет о другом: социологическое сообщество все более напоминает черную дыру, которая имеет огромную и все увеличивающуюся массу, но до внешнего наблюдателя от этого грандиозного космического тела не доходит ни один светлый луч. Почему так происходит? Почему философы и историки, политологи и публицисты, со своими квазисоциологическими фантазиями оттеснили социологов-профессионалов на периферию социального познания? Почему для социологии сегодня актуальны методологические проблемы, обсуждение которых в других науках давно уже является признаком дурного тона или элементарного невежества? Думаю, прежде всего потому, что до сих пор социологи так и не определились с предметом своего исследования, не выработали общепринятых исходных постулатов, без которых невозможно согласование позиций в оценке научности знания, его отличия от обыденных наблюдений и житейских стереотипов. ИмPLICITно они существуют для большинства социологов:

- социология – это наука, не допускающая "внеаучных" форм знания в его художественных, нравственно-оценочных и обыденных формах;
- теории должны получать всестороннее эмпирическое подтверждение, без которого речь может идти не о научных теориях, а о более или менее обоснованных предположениях;
- мультипарадигмальность и теоретический плюрализм не означают равного права на существование взаимоисключающих концептов – один из них или оба являются ложными;
- процесс расширения междисциплинарных контактов не тождественен размыванию дисциплинарных границ социологии, имеющей специфические теоретико-методологические основания.

Не думаю, что признание этих постулатов является попыткой реанимации позитивизма в его претензии на статус единственно верной научной методологии. Как

бы экзотически мы ни называли наиболее популярную ныне общенаучную метапарадигму – постнеклассика (В. Степин) или постпостклассика (В. Ядов) – она вряд ли оправдывает попытки размывания границ между собственно научным и прочими видами знания. Это относится ко всем видам познавательной деятельности, включенной в институциональные границы науки, и вряд ли существуют фатальные обстоятельства, не позволяющие социологии оставаться в этих же границах. Разумеется, речь идет о научной социологии, а не о ее весьма популярной ныне альтернативе, которую я назвал бы "метафорической социологией", питательной почвой для которой являются бесчисленные спекуляции по поводу изменчивости и рефлексивности объекта социологического познания.

Альтернативой метафоризации социологической науки является признание не только исходных постулатов научности, но и определение общего для всех социологов предмета (условно говоря, "метапредмета") исследования. Реально социологи изучают социальные феномены, эмпирических исследованиях они, как правило, забывают о том, что у одних, согласно теории, единицей исследований являются отношения, у других – социальные действия, у третьих – социальные коммуникации и т. п., поскольку все они изучают социальные феномены и пользуются этой категорией постоянно, когда речь заходит о конкретном предмете исследования. Выбор того или иного феномена как предмета исследования связан с реальной возможностью столкновения социальной действительности с чем-то, вызывающим потребность в систематическом наблюдении. И первая гипотеза социолога – это предположение о возможности систематического наблюдения. Фактически это гипотеза, которая позволяет отделить реальный феномен от воображаемого, иллюзорного. А определив его, сформулировать гипотезу на следующем уровне познания, когда речь идет уже не о живом наблюдении, а о фактах, открывающих путь к теоретической интерпретации.

За подтвержденной гипотезой о факте следует гипотеза о существовании тенденции как устойчивой воспроизводимости социального феномена, его относительной темпоральной инвариантности. Следующая гипотеза перемещает социальный феномен из временного контекста в пространственный. Это гипотеза о существенных связях, которые образуют "внутреннее пространство" феномена (его структуру) и внешнее пространство – систему существенных связей с другими социальными феноменами. Здесь решающая роль принадлежит не столько традиционным кросс-

секционным, сколько кросс-культурным (позволяющим осуществлять культурную спецификацию феномена) и кросс-национальным исследованиям.

Многочисленная иерархическая гипотетико-дедуктивная процедура, предполагающая на первом этапе применение качественных методов и пилотажных кросссекционных исследований, на втором этапе – трендовых и панельных исследований, и на заключительном – кросс-культурных и кросс-национальных, и должна последовательно применяться к изучению современных социальных феноменов.

Разумеется, такая процедура получения достоверного социологического знания рассчитана на длительную перспективу и требует значительных организационных ресурсов. Но уже сегодня есть образцы реализации подобных исследовательских стратегий. Например, многолетний исследовательский проект американского социолога Мелвина Кона, который для обоснования гипотезы о взаимосвязи социально-стратификационной позиции, профессиональной самостоятельности и психологии личности последовательно расширял методологическую базу исследования от локальных опросов до последующих общенациональных кросс-секционных, лонгитюдных и кросс-национальных исследований [Kohn, 2006].

В условиях, когда предмет исследования социолога постоянно изменяется, требуя все новых и новых объяснительных конструктов, возникает необходимость не столько в универсальных объяснениях, сколько в создании концепций, способных объяснять социальные процессы в конкретных человеческих сообществах и в конкретных социальных ситуациях. И только в том случае, если объяснения, полученные благодаря таким концепциям, окажутся применимыми во всех ситуациях социальных изменений (в различных обществах и в разное время), можно говорить о формировании некоторой универсальной социологической теории.

Стаття вперше надрукована в журналі "Журнал социологии и социальной антропологии" (Изд-во СПбГУ, ИС РАН, 2012. Том XV, № 3 (62). – С.25-34).

Список використаних джерел

1. Буравой М. За публичную социологию // Социальная политика в современной России: реформы и повседневность / Под ред. Е. Ярской-Смирновой, П. Романова. М.: ЦСПГИ, Вариант, 2008. С. 8–51.
2. Вебер М. Избранные произведения. М.: Прогресс, 1990.
3. Гофман А.Б. Семь лекций по истории социологии. М.: КДУ, 2008.
4. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. М.: Политиздат, 1992.
5. Kohn M. L. Change and Stability: A Cross-National Analysis of Social Structure and Personality. Boulder, CO: Paradigm Publishers, 2006.

Надійшла до редколегії 21.10.12

Є. Головаха, д-р філос. наук, проф.,
заст. директора Інституту соціології НАН України, Київ

СОЦІОЛОГІЯ МІЖ ХУДОЖНІМ ВИМИСЛОМ ТА НАУКОВИМ ЗНАННЯМ

У статті висвітлюються питання збереження наукового статусу соціології через проникнення в систему соціологічного знання засобів і прийомів, притаманних художній творчості. Обґрунтовується принцип "естетичної нейтральності" для розмежування наукової і метафоричної соціології. Запропоновані вихідні принципи збереження науковості соціологічного знання за умов започаткованої тенденції масового поширення сурогатних форм соціологічного знання і "метафоризації" соціології. Розглянуті можливості отримання обґрунтованого соціологічного знання на засадах використання багаторазової гіпотетико-дедуктивної процедури соціологічного дослідження.

Ключові слова: соціологічне знання, метафора, реїфікація, соціальний феномен, гіпотетико-дедуктивний метод, методологія соціології

E. Golovaha, Doctor of Science, prof.,
Deputy Director of the Institute for Sociology of NAS of Ukraine, Kyiv

SOCIOLOGY BETWEEN ART FICTION AND SCIENTIFIC KNOWLEDGE

The paper discusses the issues of preservation of the scientific status of sociology in the conditions when the system of sociological knowledge is invaded by practices and techniques specific to art. The principle of "esthetic neutrality" for distinguishing scientific and metaphorical types of sociologies is suggested. The author proposes the initial principles to preserve the scientific character of sociological knowledge in the current tendency of mass distribution of surrogate forms of sociological knowledge and metaphorical sociology. The author discusses the possibilities of constructing a well-grounded sociological knowledge through the use of multiple hypothetical-deductive procedure of sociological research.

Keywords: sociological knowledge, metaphor, reification, social phenomenon, hypothetical-deductive method, sociological methodology.

СУСПІЛЬСТВА НОВОЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИ: СОЦІОЛОГІЧНІ ПОРІВНЯННЯ

УДК 316.33

Y. Savelyev, Assoc. Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

PARTICIPATION AND POLITICAL REGIMES IN CONTEMPORARY EUROPE: COMPARING NON-EU 'NEW EASTERN EUROPE' WITH 'OLD' AND 'RECENT' EU MEMBER STATES

The paper attempts to provide a systematic view on different types of participation (political, civic and social) and compares trends and patterns of participation between clusters of European societies. Such clusters comprise, first, non-EU 'New Eastern Europe', second, other Central and Eastern European societies, which accessed the EU recently, third, Western European countries, which have been advanced and stable democracies for decades, fourth, Mediterranean EU members. We differentiate various contexts of participation including political opportunity structure and political regimes that is crucial for adequate comparison of participation patterns. The theories and measurement models, most of which were elaborated to explain patterns and factors of participation based on data from Western democracies, are critically examined in the context of 'New Eastern Europe' societies. Existing political opportunity structures as two dimensional political regimes are identified to show similarities and differences in patterns in participation in countries with various socio-economic conditions. Available indicators of level of democracy, political rights and civil liberties are employed to assess political regimes in European societies. The paper suggests research questions and hypotheses to explain peculiarities of participation in 'New Eastern Europe' countries.

Key words: civic participation, political participation, social participation, political regimes, political opportunity structure, 'New Eastern Europe'

Rational and Theoretical framework

Participation displays social structure and culture of society as well as human agency. Various types of participation are a critical segment of contemporary societal processes, patterns of which characterize a particular society. Social agents also can manifest their interests and values via political and civic participation. On the other hand, social participation is directly related to levels of solidarity, cooperative behavior, social capital and trust in society.

The core problem of a study of participation in social science is finding factors that explain distinctions in trends and patterns of participation among manifold social groups and among different societies. Other important problem is to discover relationship between various forms of participation. Existing theories of participation and measurement models have been developed mostly based on data from Western democratic countries. In contrary fashion, a theory of a "post-honeymoon" decline was introduced especially for 'new democracies' (including Eastern European societies) after the transition to democracy [Inglehart, 2002].

Comparative cross-national research demonstrates different unique non-cumulative patterns of political participation for different countries [Verba, 1978]. It shows that individuals usually are specialized in one specific form of political participation. The European Social Survey (ESS) confirms non-cumulative feature of participation (political as well as civic) on individual level [Newton, 2007]. However, on a society level European countries "with a high rate of participation on any one measure are likely to have a similar rate on most of the other measures" [Newton, 2007: 227]. Also on individual level a 'direct and positive' relationship between social participation and political involvement was discovered in representative democracies [van Deth, 1997]. Besides, the ESS findings prove that there are distinct clusters of countries with a strong resemblance in patterns of participation [Newton, 2007]. These and other [Inglehart, 2002; Smith, 2009; Wallace, 2012] findings imply that advanced democratic societies have higher levels of participation of various types than less consolidated democracies. The latter includes non-EU 'New Eastern Europe' which is located on the periphery of the current European project and actually has been left between European Union and Russian Federation [Savelyev, 2011:

72]. However, when society is a unit of analysis, it is important to emphasize that participation rates are usually compared regardless societal and cultural contexts of participation such as institutional opportunities and political regimes that is vital for adequate comparison of participation patterns in societies, which are placed differently on a scale of development.

In this paper three basic types of participation are differentiated and comprised:

Political participation (conventional as well as protest behavior);

Civic (also named public or social) participation (including participation in voluntary associations);

Social participation (sociable activity beyond close relatives, work duties and voluntary organizations).

Defining civic participation is the most problematic. On the one hand, it is close to but still distinct from the social type, which means inter-personal sociable activities (usually the latter include visiting friends, sport and church activities, volunteer community work, assisting neighbors, etc.). In the US it is often equalized to volunteering and association membership [Putnam, 2000; Schofer, 2001]. As public it is considered to be "the process by which public concerns, needs, and values are incorporated into governmental and corporate decision making" [Creighton, 2005: 7]. Civic participation generates networks that accordingly enhance social participation. On the other hand, civic participation verges on the political one, for they both aimed at 'representing the collective interests' and influencing on decision-making. N.Burns, K.Schlozman and S.Verba understand political participation as "activity that has the intent or effect of influencing government action—either directly, by affecting the making or implementation of public policy, or indirectly, by influencing the selection of people who make those policies" [Burns, 2001].

Types of participation are measured using nominal and ordinal scales. Calculation of overall participation score on a country level requires standardization of each measure by subtracting its mean from the mean of the set of observed countries and dividing the residual by the standard deviation [Newton, 2007].

There are a variety of influential theories of participation which explain differently its mechanisms and trends [Almond, 1963; Lipset, 1967; Verba, 1978; Barnes, 1979; Putnam, 2002; Dalton, 2004; Newton, 2005; Куценко,

2006]. The differences in participation patterns among various social groups and between societies are predominately attributed to culture and a system of values [Almond, 1963; Inglehart, 2002; 2010] or to socio-economic status and the access to resources [Verba, 1995; Fuchs, 1995; Burns, 2001]. However, many theories have limitation for comparative research, for they lack external or contextual factors such as legal regime and political opportunities. Therefore, they are primarily applicable in the same institutional, cultural and political settings.

Based on research on advanced Western democracies R.Dalton, S.Scarrow and B.Cain came to conclusion about shift from 'old' (parties and voting) to 'new' (deliberative or consultative democracy, signing petitions, joining lobby groups, referenda and ballot) politics [Dalton, 2004]. P.Norris argues that while traditional forms of participation have become less popular in Western countries, there has been a rise of alternative ways of civic engagement. According to Norris, existing evidences rather point to "the evolution, transformation, and reinvention of civic engagement than to its premature death" [Norris, 2002: 4].

Likewise, as S.Barnes, M.Kaase et al. claimed earlier [Barnes, 1979], recent the ESS findings prove that "advanced democratic and affluent societies encourage, unconventional forms of protest activity, while the newer and less well-established democracies tend to discourage them" [Newton, 2007: 220-221]. In particular in Europe the patterns of participation have been discovered according to which "wealthy countries with effective and stable governments have high rates of all kinds of participation" and "countries with a strong third sector of charitable and humanitarian associations also tend to have a lot of helping behavior on the part of private individuals" [Newton, 2007: 228]. This implies a hypothesis that non-EU Eastern-European countries as 'new democracies' have more conventional participation rather than unconventional and protest behavior.

We suggest using a theory of political opportunity structure (POS) as a general approach to understand such differences and varieties of patterns of participation. The POS theory explains emergence, success (or failure), and impact of social movements as well as the difference in the action repertoires with an emphasis on external structural factors [Eisinger, 1973; Kitschelt, 1986; Tarrow, 1996; McAdam, 1996]. A focus on external and contextual factors is a significant advantage of the POS theory comparing to other frameworks. POS usually refers to institutional and structural features of a society that frame collective actions but can be extended to individual participation as well (social agency).

According to H.Kitschelt (1986), institutional differences between national states are crucial for social movements and participation. He introduced two dimensional POS matrix consisting of political input structures – degree of openness to societal demands; and political output structures – the capacity to implement policies. The first one can be open or closed; the second – can be either strong or weak [Kitschelt, 1986]. A specific configuration of these features is a political regime that prevails in each country. H.Kriesi et al. elaborated this model differentiating three elements: formal institutional structure; informal procedures and prevailing strategies; configuration of power [New Social Movements, 1995]. Thus, the concept of POS embraces the following aspects [New Social Movements, 1995; McAdam, 1996]:

- relative openness or closure of the institutionalized political system;
- configuration of power, presence of elite allies and alliance structures;
- informal strategies of political elites;

- the state's capacity and propensity for repression.

In this chapter we will identify types of existing POS as two dimensional political regimes in non-EU 'New Eastern European' societies comparing them to 'old' and 'resent EU member states to show similarities and differences in patterns in participation in countries with various socio-economic conditions. We would also suggest using available indicators of level of democracy, political rights and civil liberties to assess political regimes in European societies.

European divisions

Descriptive statistics from World Values Surveys (WVS) and the ESS show that most of Western European societies differ from Eastern European ones (including 'New Eastern Europe') in political participation rates excluding voting as well as in civic and social participation. Using data from round 2 of the ESS, M.L.Smith (2009) splits European societies into two groups namely Western and Central/Eastern Europe. If in the first set of countries 17% contacted a politician, government or local government official during the last 12 month, then in the second only 11% did (see fig.1). The same pattern is observed for all other measures: 6% worked in a political party or action group in Western democracies in contrast to 3% in Central and Eastern European societies; 20% worked in another organization or association in contrast to 6%; 10% wore or displayed a campaign badge/sticker while 5% did the same in Central and Eastern Europe; 28% in contrast to 13% signed a petition; 9% in contrast to 6% took part in a lawful public demonstration; 19% in contrast to 7% boycotted certain products [Smith, 2009].

Therefore, it can be claimed that West Europeans in general are more active in political and social life than their counterparts in Eastern part who are tend to be inert in defending their civil rights and liberties.

Available data support these conclusions in general. Nevertheless, we would argue that this is a simplified picture and there are several considerations that signify limitations of such an approach.

First of all, Western Europe is not homogeneous itself. K.Newton and J.R.Montero (2007) distinguish four clusters of countries with a strong resemblance in all types of participation: Norway, Sweden, Denmark, Finland, Austria, Switzerland and the Netherlands have participation rates above the average; Ireland and the United Kingdom, Belgium, Germany, France and Luxembourg have rates close to the average; Greece, Portugal, Italy and Spain have lower level of participation; 'at the bottom', according to Newton and Montero, there is a cluster of 'post-communist' countries (Poland, Hungary, Slovenia, Czech Republic) participation rates of which are below the average. Moreover, it is obvious that placing Eastern European societies 'at the bottom' of the set as a separate cluster is merely a value judgment, for there is no significant difference between Mediterranean countries and the post-socialist ones either in overall participation score or in any particular type of participation (see Fig. 2).

The average standardized overall participation score was -0.25 for Czech Republic, -0.38 for Spain, -0.39 for Slovenia, -0.52 for Italy, -0.72 for Portugal, -0.90 for Hungary, -0.98 for Greece and -1.02 for Poland, while the lowest score for a Western European country (0.11) was observed for France and the highest of 1.13 – for Austria and Norway [Newton, 2007: 222].

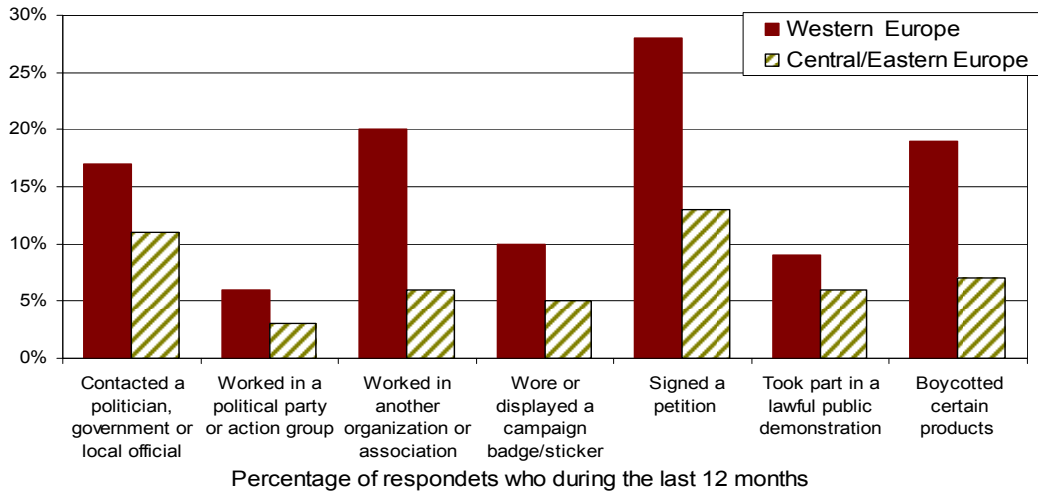
Political participation

Greece and Portugal had virtually identical values of political participation with Eastern European countries (see Fig. 3, 4). 14% in Greece and 6% in Portugal contacted a politician, government or local government official during the last 12 month (17% in Czech Republic, 11% in

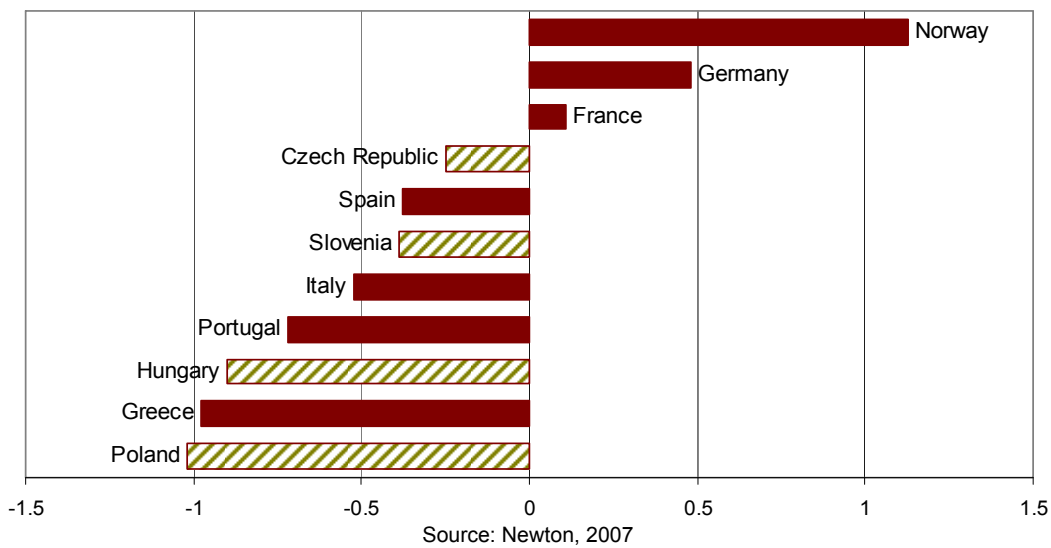
Slovenia, 10 % in Hungary, 9% in Ukraine, 7% in Poland); 6% and 2% worked in a political party or action group (3% in Czech Republic, 3% in Slovenia, 1 % in Hungary, 4% in Ukraine, 3% in Poland); 5% and 3% worked in another organization or association (8% in Czech Republic, 2% in Slovenia, 2 % in Hungary, 2% in Ukraine, 4% in Poland); 3% and 5% signed a petition (14% in Czech Republic, 6%

in Slovenia, 6 % in Hungary, 9% in Ukraine, 2% in Poland); 5% and 2% boycotted certain products (7% in Czech Republic, 5% in Slovenia, 5 % in Hungary, 2% in Ukraine, 5% in Poland) [Smith, 2009].

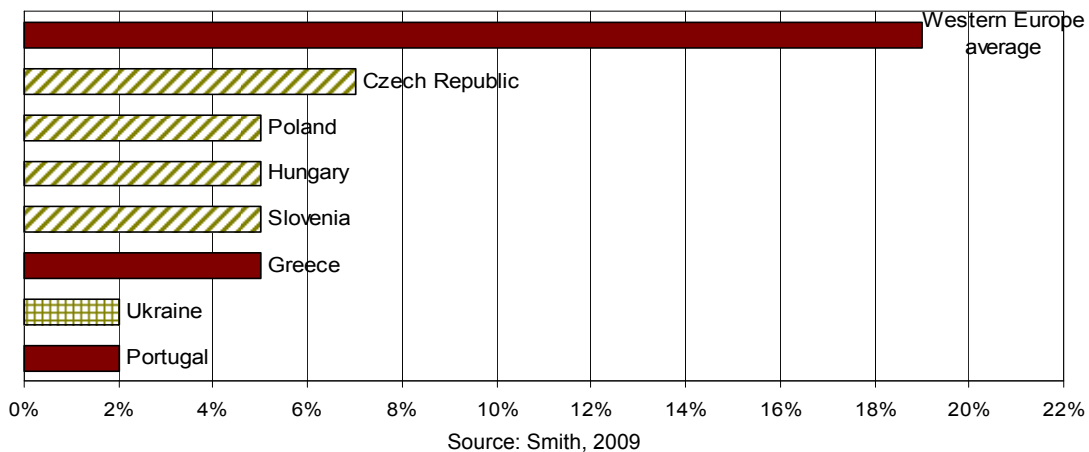
From the same data one also can see that Ukraine does not much differ from its Eastern European EU members as well as from Portugal and Greece.

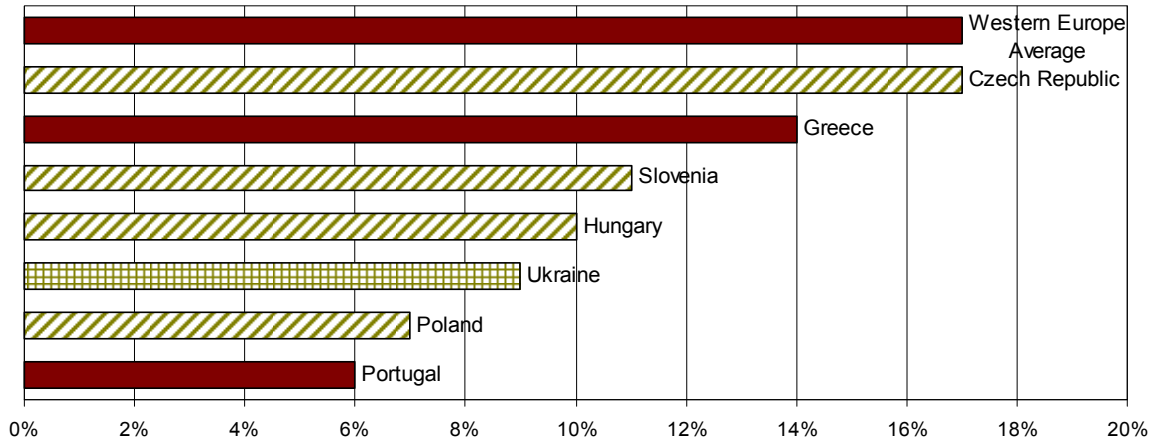
Source: Smith, 2009
Fig.1. Comparison of participation rates in Western and Central/Eastern Europe: ESS, round 2

Source: Newton, 2007
Fig. 2. Average standardized overall participation score, ESS, round 2: selected Western and Central/Eastern European countries

Source: Smith, 2009
Fig. 3. Percentage of respondents who boycotted certain products during the last 12 month, ESS, round 2: selected Western and Central/Eastern European countries

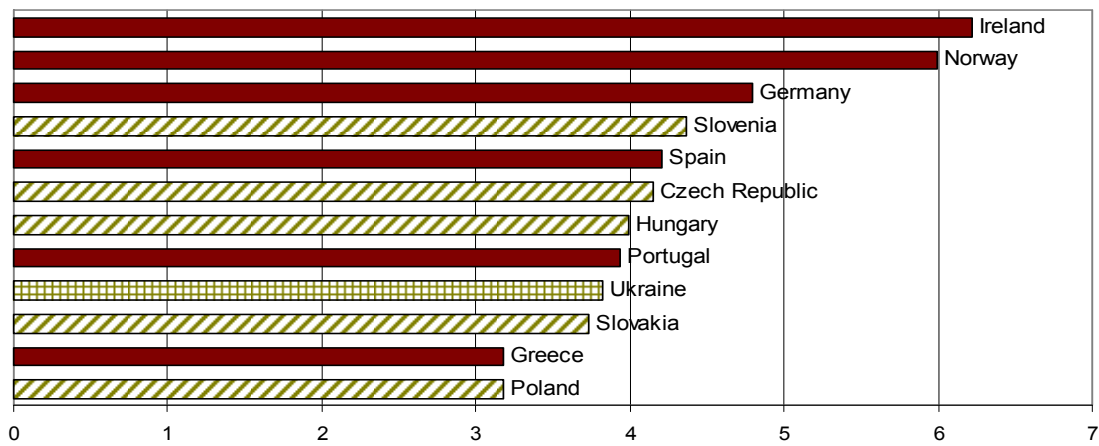
Source: Smith, 2009

Fig. 4. Percentage of respondents who during the last 12 month contacted a politician, government or local government official. ESS, round 2: selected Western and Central/Eastern European countries

Social participation

Helping behavior as a form of social participation has a similar pattern (see Fig. 5). According to the ESS round 2 Ukraine had a low score of 3.82 (on a scale from 0 to 10). Nevertheless, Poland and Greece had even a lower value of 3.18 as well as Slovakia (3.73). Portugal with value of 3.94 and Hungary with 3.99 were close to this group, Czech Republic (4.15), Slovenia (4.36) and Spain (4.21) with better scores still differed significantly from the top helping behavior societies – Norway (5.99), Denmark (6.02) and Ireland (6.22) [Головаха, 2006].

Sociable activities (meeting socially) pattern differs partially from the previous one, for Portugal (5.89) and Spain (5.39) have higher scores than Eastern European societies (see Fig. 6). Nevertheless, Greece remains in the same cluster demonstrating the lowest observed value of 3.76. Besides, Germany (4.72) and Ireland (4.78) are close to Eastern Europe and even behind Slovakia (5.01). Ukraine (4.54) once again exceeds several of its EU neighbors: Hungary (3.82), Czech Republic (4.26) and Poland (4.30) [Golovakha, 2006].

Source: Golovakha, 2006

Fig. 5. Helping behavior score, ESS, round 2: selected Western and Central/Eastern European countries

Source: Golovakha, 2006

Fig. 6. Meeting socially score, ESS, round 2: selected Western and Central/Eastern European countries

Civic participation

Recent research on civic participation (measured as participation in civil society voluntary organizations, WVS waves 3 and 5) confirms lower rates for Eastern Europe comparing to the core societies in Western and Northern Europe [Wallace, 2012]. However, the research also discovered diverse trends of civic participation: if between middle 1990s and 2005-08 there was a decline in participation in Romania and Spain (affected primarily by loss in church membership), a slight increase of civic participation was observed in Slovenia, Moldova and Ukraine.

According to the research, whilst in the USA civic participation in all sectors of civil society was shrinking significantly over decade, it was quite stable in Western Europe and even had a positive trend on a small scale in Eastern Europe [Wallace, 2012]. Notably, Western European societies were mainly losing support for labor unions and church organizations. Still, in some countries like Sweden religious organizations gained members.

The hypothesis that there was a difference in civic participation between new EU member states in Eastern Europe and their neighbors failed to be confirmed. C.Wallace, F.Pichler and C.Haerpfer revealed a phenomenon of 'state-sponsored civil society' that is typical for authoritarian regimes. On the other hand, certain Western and Eastern European countries, EU members as well as non-EU (Slovenia, Ukraine, Russia, Finland, Sweden and Switzerland) share the same trend of growth in civic participation in a segment related to labor market, economy and professional organizations. Although, according to the ESS data, the difference between Western and Eastern Europe remains very significant [Newton, 2007: 212].

Determinants of participation and European divisions

Thus, rather than distinctly separate Western and Eastern European societies it would be more productive to distinguish three relatively homogeneous clusters of countries that differ on a scale of participation: above European average, close to the average, and below the average. This classification is similar to what Newton and Montero had suggested but overcomes artificial detachment of Eastern Europe. The latter constitutes a below average cluster together with Mediterranean countries, which, in fact, are more proper benchmark for comparisons of Eastern European societies by many indicators of development (Although most researches are tempted to do comparisons of 'New Eastern Europe' with less similar and more advanced Western European societies).

However, these clusters are formed on current participation rates and countries even within the same cluster may have adverse trends, as it was shown in the previous section, specific political cultures or institutional opportunity structures.

A set of factors that are associated with higher overall participation rates on a society level includes [Newton, 2007: 227]:

Rule of law (World Bank measure "of the extent to which agents have confidence in and abide by the rules of society" [WGI, 2011];

Government effectiveness (World Bank measure "of the quality of public services, the quality of the civil service and the degree of its independence from political pressures, the quality of policy formulation and implementation" [WGI, 2011];

National wealth (GDP per capita);

Political stability (World Bank measure "of the likelihood that the government will be destabilized or overthrown by unconstitutional or violent means" [WGI, 2011].

K.Newton and J.R.Montero conclude that rule of law is "the most dominant single factor" [Newton, 2007: 226]. It is a main predictor for social, civic and conventional political participation. Protest political participation has GDP per capita as the only predictor in their regression model.

Hence, common features of political and social development affect participation patterns as in case of post-socialist countries, in all of which political participation (especially elite-challenging) decreased significantly since change of regime [Inglehart, 2002]. Although M.L.Smith asserts that it is not possible to verify 'the direct effect of post-communist conditions' on a society level analysis, he found statistically significant (but 'not particularly strong') differences between Western democracies and Eastern Europe for individual level variables of social stratification (Fig. 7). According to his analysis, 'there is more inequality in political participation' in post-socialist societies comparing to Western Europe [Smith, 2009: 514]. Besides, N.Letki (2003) demonstrated a clear distinction of Eastern and Central Europe finding a weak relationship between political participation and trust in the region in the middle of 1990s. She also discovered that previous membership in the Communist party before 1989 was 'a very good predictor of conventional political participation' [Letki, 2003: 24].

On the other hand, national institutional opportunity structure has an impact as one can see in a case of East Germany. Despite post-socialist heritage, it has participation patterns that are closer to a western part of the country than to other Eastern European post-socialist states (see Fig. 7). Particularly this is noticeable in such activities as working in organization or association (20% in E. Germany, 21% in W. Germany, 8% in Czech Republic, 2% in Slovenia, 2% in Hungary, 2% in Ukraine, 4% in Poland); signing a petition (33% in E. Germany, 32% in W. Germany, 14% in Czech Republic, 6% in Slovenia, 6% in Hungary, 9% in Ukraine, 2% in Poland), and boycotts of certain products (16% in E. Germany, 23% in W. Germany, 7% in Czech Republic, 5% in Slovenia, 5% in Hungary, 2% in Ukraine, 5% in Poland) [Smith, 2009].

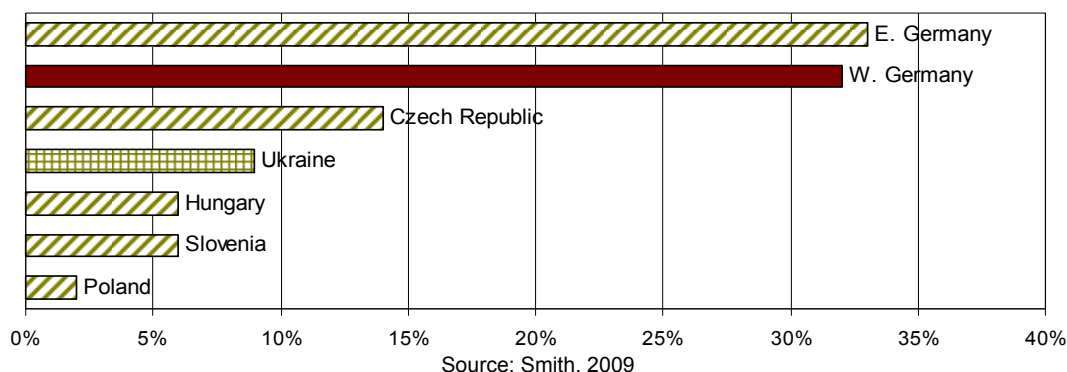

Fig.7. Comparison of East Germany, West Germany and selected Central/Eastern European countries. Percentage of respondents who during the last 12 month signed a petition, ESS, round 2

It is important to emphasize that in contrast to social and civic participation political participation may be heavily influenced by situational context, which is a critical factor to modify a general pattern. Elections and political crises change normal participation rates dramatically. According to the ESS round 2, field work of which was run in 2005, there was 21.6% who participated in lawful public demonstration in Ukraine. That was the second highest value in Europe, whilst 8.5% in Germany, 5% in Greece, 3.5% in Portugal, 3.3% in Czech Republic, 1.6% in Slovenia, Hungary and Poland [Golovakha, 2006]. 13.3% of Ukrainians wore or displayed a campaign badge/sticker (the 4th rank in Europe). However, this rise in such activities was due to tense president elections that inflamed 'orange revolution' at the end of 2004. Likewise, Greece and Portugal, which were so

politically passive in Europe in the middle of 2000s, would appear in leading positions in 2011.

Participation and political regimes

Although K.Newton and J.R.Montero rejected indicator of democracy as a significant predictor for different types of participation, other important dimensions of political regime (rule of law, government effectiveness and political stability) were such predictors. Besides, in their regression model they used Freedom House democracy score that was not sensitive for the selected set of countries, for most of Western and Central/Eastern European societies had the same highest values of political rights score and minor differences in civil liberties score (Freedom House, 2005; 2011). In contrast, 'New Eastern Europe' countries, which were not included into analysis, were behind significantly (tab.1).

Table 1

Political regimes in Europe: political input structures dimension

Clusters of countries/Regimes	Free	Partly Free	Not Free
Western Europe – EU15 'old members'	All	-	-
Central/Eastern Europe – 'recent EU members'	All	-	-
'New Eastern Europe'	-	Armenia, Georgia, Moldova, Ukraine	Belarus

Source: Freedom House, 2005; 2011

In terms of POS theory, political input structures (openness to societal demands) are shaped by degree to which political institutions are democratic and responsive. On the other hand, government effectiveness accounts for political output structures (the capacity to implement policies).

If relying on Freedom House assessment, political input structures are similar in Western and Central/Eastern European societies that do not explain differences in patterns of participation among them. Conversely, 'New Eastern Europe' countries have more closed input political

structures but participation rates (according to data available) resemble ones in Eastern European and Mediterranean EU members. A solution that may be suggested is to apply more sensitive indicators of democracy and civil liberties. Although, as C.Wallace, F.Pichler and C.Haerpfer showed, there are forms of civic participation that may grow under authoritarian regimes and flawed democracy [Wallace, 2012].

Table 2

Political regimes in Europe: political output structures dimension

Clusters of countries/Regimes	High effectiveness	Medium effectiveness	Low effectiveness
	mean WGI government effectiveness score ranging from -2.5 to 2.5		
Austria, Denmark, Finland, Norway, Sweden, the Netherlands, Ireland, Germany, France, UK	1.84		
Italy, Portugal, Spain, Greece		0.97	
Czech Republic, Hungary, Poland, Slovenia, Slovakia		0.97	
Armenia, Belarus, Georgia, Moldova, Ukraine			-0.59

Source: WGI, 2011

Concerning political output structures Western Europe and 'New Eastern Europe' are poles apart whilst recent EU members (Central/Eastern Europe) and Mediterranean EU states are virtually identical. This typology implies that relationship between political regimes and participation is likely to be non-linear. 'New Eastern Europe' societies, which are less democratic, have more closed political structures and far less effective governance, have similar levels of political, civic and social participation with Eastern European neighbors and countries of Southern Europe. Therefore, existing gap in participation patterns between 'New Eastern Europe' and advanced Western societies, which is highlighted in the literature, is not exclusively produced by special features of the region. A problem for future research is to elicit effects of political regime on participation along with other factors.

References

1. Головаха Є., Україна та Європа: результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження / Є.Головаха, А.Горбачик, Н.Паніна. – К.: Інститут соціології НАН України, 2006. – 142 с.
2. Куценко О.Д. Сохраняют ли значение классовые основания политического участия? / О.Д. Куценко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 92 – 115.
3. Almond G.A. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations / G.A. Almond, S.Verba. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 1963.

4. Barnes S. Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies / S.Barnes, M.Kaase, editors. – Beverly Hills, Calif.: Sage, 1979.
5. Burns N. The private roots of public action: gender, equality, and political participation / N.Burns, K.L.Schlozman, S. Verba. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2001.
6. Creighton J. The public participation handbook: making better decisions through citizen involvement / J.Creighton. – San Francisco, CA: Jossey-Bass, 2005.
7. Dalton R. Advanced Democracies and the New Politics / R.Dalton, S.Scarrow, B.Cain // Journal of Democracy. – 2004. – Vol. 15. – No. 1. – P. 124-138.
8. Eisinger P. The Conditions of Protest Behavior in American Cities / P.Eisinger // American Political Science Review. – 1973. – Vol. 67. – P. 11-28.
9. Freedom House. Freedom in the World. 2005. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.freedomhouse.org/uploads/Chart33File36.pdf>
10. Freedom House. Freedom in the World. 2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.freedomhouse.org/images/File/fiw/FIW_2011_Booklet.pdf
11. Fuchs D. Citizens and the State / Fuchs, D., Klingemann, H.-D. editors. – Oxford: Oxford University Press, 1995.
12. Inglehart R. Trends in Political Action: The Developmental Trend and the Post-Honeymoon Decline / R.Inglehart, G.Catterberg // International Journal of Comparative Sociology. – 2002. – Vol. 43 (3-5) – P. 300-316.
13. Inglehart R. Changing Mass Priorities. The Link between Modernization and Democracy / R.Inglehart, C.Velzel // Perspectives on Politics. – 2010. – Vol. 8. – No. 2. – P. 551-567.
14. Kitschelt H. Political Opportunity Structures and Political Protest: Anti-Nuclear Movements in Four Democracies / H. Kitschelt // British Journal of Political Science. – 1986. – Vol. 16. – P. 57-85.
15. Letki N. Explaining Political Participation in East-Central Europe: Social Capital, Democracy and the Communist Past [Електронний ресурс]

/ N.Letki. – Nuffield College Politics Working Paper 2003-W2, University of Oxford. – Режим доступу до ресурсу: http://siteresources.worldbank.org/EXT/ECAREGTOPSOCDEV/Resources/Letki_political_participation.pdf

16. Lipset S. M. Party Systems and Voter Alignments: Cross-national Perspectives / S. M. Lipset, S. Rokkan. – New York: The Free Press, 1967.

17. McAdam D. Comparative Perspectives on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures and Cultural Framing / Doug McAdam, John McCarthy, and Mayer Zald editors. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

18. New Social Movements in Western Europe: a comparative analysis / [Hanspeter Kriesi, Ruud Koopmans, Jan Willem Duyvendak, and Marco G. Giugni]. – Minneapolis: University of Minneapolis Press, 1995. – 311 p.

19. Newton, K. Patterns of political and social participation in Europe / K. Newton, J. R. Montero // Measuring Attitudes Cross-Nationally: Lessons from the European Social Survey / Roger Jowell, Caroline Roberts, Rory Fitzgerald, Gillian Eva Editors. – London: Sage, 2007. – P. 205-238.

20. Newton K. Foundations of Comparative Politics: Democracies of the Modern World / K. Newton, Jan W. van Deth. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – 375 p.

21. Norris P. Democratic Phoenix: reinventing political activism / P. Norris. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

22. Putnam R. Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society / R. Putnam editor. – Oxford: Oxford University Press, 2002.

23. Savelyev Yu. European Integration and Trends of Development of Eastern European Borderland / Yuriy Savelyev // Наукові записки НаУКМА. – 2011. – Том 122: Соціологічні науки. – Київ, Національний університет "Києво-Могилянська Академія", 2011. – С. 71-79.

24. Schofer E. The Structural Contexts of Civic Engagement: Voluntary Association Membership in Comparative Perspective / E. Schofer, M. Fourcade-Gourinchas // American Sociological Review. – 2001. – Vol. 66. – No. 6. – P. 806-828

25. Smith M. L. The Inequality of Participation: Re-examining the Role of Social Stratification and Post-Communism on Political Participation in Europe / M.L. Smith // Sociologicky časopis/Czech Sociological Review. – 2009. – Vol. 45. – No. 3. P. 487-517.

26. Tarrow S. States and Opportunities: The Political Structuring of Social Movements / Sidney Tarrow // Comparative Perspectives on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures and Cultural Framing / Do

27. ug McAdam, John McCarthy, and Mayer Zald editors. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996. – P. 41-62.

28. The Worldwide Governance Indicators (WGI) Methodology Paper. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.govindicators.org>

29. van Deth, J. Private Groups and Public Life: Social Participation, Voluntary Associations and Political Involvement in representative democracies / J.W. van Deth editor. – London: Routledge, 1997.

30. Verba S. Participation and Political Equality. A Seven Nation Comparison / S. Verba, N. Nie, J.-O. Kim. – Cambridge: Cambridge University Press, 1978.

31. Verba S. Voice and Equality. Civic Voluntarism in American Politics / S. Verba, K.L. Schlozman, H.E. Brady. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1995.

32. Wallace C. Changing patterns of civil society in Europe and America 1995-2005. Is Eastern Europe Different? / C. Wallace, F. Pichler, C. Haerpfer // East European Politics and Societies. – 2012. – Vol. 26 – No. 1. – P. 3-19.

33. WGI – Worldwide Governance Indicators Methodology Paper [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.govindicators.org>

The paper is prepared within the EVD-ReSET \ HESP project "European Visions and Divisions: Comparative Studies for Advances in Teaching Sociology" held by Faculty of Sociology of National Taras Shevchenko University of Kyiv in 2009 – 2012. The author is sincerely grateful to his scientific advisor professor O. Kutsenko, Open Society Institute's (OSI, Budapest) Higher Education Support Program / Regional Seminar for Excellence in Teaching (HESP/ReSET), Faculty of Sociology of National Taras Shevchenko University of Kyiv and the Dean A. Gorbachyk for a unique opportunity to participate in the project. The interpretations and opinions contained in the article are solely the author's own and do not necessarily express the views of either Open Society Institute's (OSI, Budapest), Higher Education Support Program / Regional Seminar for Excellence in Teaching (HESP/ReSET), Faculty of Sociology of National Taras Shevchenko University of Kyiv or other organizers and participants of the project.

Надійшла до редколегії 11.09.12

Ю. Савельєв, канд. філос. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

УЧАСТЬ І ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ В СУЧАСНІЙ ЄВРОПІ: ПОРІВНЯННЯ КРАЇН "НОВОЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИ" ЗІ "СТАРИМИ" ТА "НЕДАВНИМИ" КРАЇНАМИ-ЧЛЕНАМИ ЄС

В статті пропонується систематичний огляд різних типів участі (політичної, громадянської і соціальної) і порівнюються тенденції і кшталти участі між певними кластерами європейських суспільств. Такі кластери включають, по-перше, "нову східну Європу", що залишається за межами ЄС, по-друге, інші центрально/східноєвропейські суспільства, що не так давно приєдналися до ЄС, по-третє, західно-європейські країни, які були розвиненими і стабільними демократіями протягом десятиліть, по-четверте, середземноморські країни ЄС. В статті диференціюються різні контексти участі, зокрема, структура політичних можливостей і політичні режими, врахування яких є важливим для адекватного порівняння процесів участі. Теорії і підходи до вимірювання, які переважно були розроблені для пояснення особливостей і факторів участі на основі даних з західноєвропейських демократій, критично переосмислюються в контексті суспільств " нової східної Європи". Ідентифіковано існуючі структури політичних можливостей як двовимірних політичних режимів, які вказують на схожість і відмінність кшталтів участі в суспільствах з різними соціально-економічними умовами. Використані наявні індикатори рівня демократії, політичних прав і громадянських свобод для оцінки політичних режимів в європейських суспільствах. Також пропонується дослідницькі питання і гіпотези для пояснення особливостей участі в "новій східній Європі".

Ключові слова: громадянська участь, політична участь, соціальна участь, політичні режими, структура політичних можливостей, "нова східна Європа"

Ю. Савельєв, канд. філос. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

УЧАСТИЕ И ПОЛИТИЧЕСКИЕ РЕЖИМЫ В СОВРЕМЕННОЙ ЕВРОПЕ: СРАВНЕНИЕ "НОВОЙ ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ" СО "СТАРЫМИ" И "НОВЫМИ" СТРАНАМИ-ЧЛЕНАМИ ЕС

В статье предлагается систематический обзор разных типов участия (политического, гражданского и социального) и сравниваются тенденции и паттерны участия между различными кластерами европейских обществ. Такие кластеры включают, "новую восточную Европу", другие центрально/восточноевропейские общества, западноевропейские общества, средиземноморские страны ЕС. Дифференцируются различные контексты участия, в том числе, структура политических возможностей и политические режимы. Критически переосмысливаются теории и подходы к измерению участия, которые были преимущественно разработаны на данных западноевропейских демократий. Идентифицированы существующие структуры политических возможностей, которые указывают на сходство и различие паттернов участия в обществах с разными социально-экономическими условиями. Использованы существующие индикаторы уровня демократии и гражданских свобод для оценки политических режимов в европейских обществах. Также предлагаются исследовательские вопросы для объяснения особенностей участия в "новой восточной Европе".

Ключевые слова: гражданское участие, политическое участие, социальное участие, политические режимы, структура политических возможностей, "новая восточная Европа"

УДК 316.7

Д. Миронович, канд. социол. наук
 Донецкий государственный университет управления, Донецк
 Е. Решетняк
 Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев
 С. Сальникова, канд. социол. наук
 Волынский национальный университет имени Леси Украинки, Луцк

РЕЛИГИОЗНЫЙ КАПИТАЛ И РЕЛИГИОЗНОЕ УЧАСТИЕ В СТРАНАХ НОВОЙ ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ

В статье представлено применение понятий социального и религиозного капиталов в исследовании религиозной приверженности и участия. Исследование основывается на теории социального капитала Дж. Коулмена, Р. Патнема и П. Бурдьё. Предлагается анализ влияния религиозного участия в гражданском обществе, а также участия в нерелигиозных организациях и объединениях; определяется зависимость между религиозным участием и гражданской активностью в странах Новой Восточной Европы и Европейского Союза. В качестве эмпирических данных использованы данные Европейского исследования ценностей (2008) и Мирового исследования ценностей (2005, 2008). Результаты анализа указывают, что существует слабая корреляция между религиозным участием и принадлежностью к более широкому кругу нерелигиозных организаций и объединений в постсоветской Украине, России и Молдове в отличие от стран ЕС. Религиозный капитал как символический ресурс легитимации власти и реконструкции религиозного пространства анализируется в перспективе формирования религиозных расколов. Эта перспектива адаптирована к исследованию производства православного религиозного поля под влиянием религиозных расколов в постсоциалистических Украине, Болгарии и Молдове.

Ключевые слова: социальный капитал, религиозный капитал, религиозное участие, раскол, поле религии, гражданское общество, гражданские ассоциации

Введение

Неоднозначность процессов, происходящих в современном поле религии, появление новых форм религиозной жизни в рамках различных культур, усиливающееся многообразие религиозных феноменов послужили поводом для широких дискуссий среди исследователей религии относительно эвристичности ранее установленных представлений о секуляризации, соотношении религиозного и светского. Как отмечает американская исследовательница Г. Дэви, "современная социология религии на Западе нуждается в новом концептуальном инструментарии, который бы помог лучше понять изменяющийся современный мир и мест, которое в нём занимает религия" [Davie, 2004: 73-84]. Большинство исследователей сходятся во мнении о том, что для современной религиозной ситуации в западной Европе характерны как процессы индивидуализации и деинституализации религии, так и признание за традиционными церквями и религиозными организациями места в институциональной системе гражданского общества [Willaime, 2004].

Религия продолжает оставаться неотъемлемым компонентом публичной сферы европейских обществ, несмотря на светский характер большинства из них. Процесс деприватизации религии приводит к всё более активному вовлечению религиозной составляющей в широкий контекст публичного дискурса в рамках гражданского общества. Результатом подобной "деприватизации" становится двойственный процесс реполитизации религии и моральной сферы в приватной жизни, а также изменения норм в экономической и политической сферах [Casanova, 1994:13]. Таким образом, основной исследовательский фокус смещается на выявление взаимосвязи между религией и институтами гражданского общества [Casanova, 1994; 2004; Inglehart, 2004; Barker, 1999; Berger, 2003], уровнем участия в религиозных организациях и уровнем гражданской активности в обществах с различными религиозными традициями. Исходной теоретической посылкой при этом выступает, в первую очередь, представление о той исторической роли, которую сыграли религиозные организации в становлении и развитии институтов гражданского общества в странах западной Европы и США. Вместе с тем, открытым остаётся вопрос о том, в какой мере процессы секуляризации и деинституционализации религии оказали влияние на институты гражданского общества и уровень гражданской активности. В данном

контексте попыткой осмысления очерченной проблематики стало развитие концепции социального капитала, а также производной от неё концепции религиозного и духовного капиталов.

Интерес к религиозным процессам, происходящим на постсоциалистическом пространстве, вызван как возможностью проверки существующих социологических теорий религии, так и поиском новых концептуальных решений. Вместе с тем, сложность и неоднозначность отмеченных процессов послужили поводом к осознанию необходимости пересмотра классических подходов и объяснительных моделей в рамках социологии религии и поиска альтернативных подходов. Для адекватного описания характера и особенностей протекания процессов изменения религии как на институциональном уровне, так и на уровне повседневных практик в постсоциалистических обществах, необходим учёт исторической и социокультурной специфики региона, а также выработка соответствующего понятийного и концептуального аппарата. Значимую ценность представляет опыт западных социологов религии, их взгляды на роль и место религии в современном обществе. Обращение к ним обусловлено, с одной стороны, практическим отсутствием соответствующих концепций и теорий в рамках отечественного научного поля, с другой стороны, тем, что с подавляющим большинством явлений и процессов, характерных для современного развития религии, западные общества столкнулись раньше стран постсоциалистического региона.

В статье будет предложено обоснование ответа на вопрос о том, существует ли взаимосвязь религиозного и гражданского участия, или зависимость между уровнем гражданской включенности (ассоциативным членством) и членством в различных религиозных организациях в постсоциалистических странах с доминирующей Православной традицией.

Социальный и религиозный капитал: теоретико-методологические подходы к интерпретации

Концепт социального капитала, получивший в последнее десятилетие широкое распространение в различных междисциплинарных областях, скорее можно отнести к разряду метафор, заимствованных из экономической сферы. Его использование различными исследователями зачастую лишено содержательной конвенциональности из-за различного фокуса (уровня) интерпретации. Вместе с тем, разноуровневые толкования социального капитала скорее взаимодополняют друг друга.

При анализе свойств и характеристик социального капитала, способов и форм его проявления исследователями акцентируются различные аспекты: характер социальных связей внутри и между отдельными социальными группами, свойства реципрокности (взаимообмена) в рамках различных сетей поддержки и т.д.

Наибольшую популярность понятие "социальный капитал" получило в трактовке Дж. Коулмена, согласно которому это потенциал взаимного доверия и взаимопомощи, формируемый в межличностных отношениях; обязательства и ожидания, информационные каналы и социальные нормы. Социальный капитал содержится в таких компонентах общественной организации, как социальные сети, социальные нормы и доверие, создающие условия для координации и кооперации ради взаимной выгоды. "Социальный капитал – это способность индивидов распоряжаться ограниченными ресурсами на основании своего членства в определённой социальной сети или более широкой социальной структуре... Способность к накоплению социального капитала не является индивидуальной характеристикой личности, она является особенностью той сети отношений, которую выстраивает индивид. Таким образом, социальный капитал – продукт включенности человека в определённую социальную структуру" [Coleman, 2000].

В работах американского исследователя Р. Патнэма концепция социального капитала получила развитие в связи с проявлениями гражданского общества. Социальные сети, согласно Р. Патнэму, являются исходным структурным элементом воспроизводства социального капитала. Сети гражданской активности, включая группы интересов, волонтерские организации, гражданские ассоциации способствуют трансформации межличностного доверия в доверие к политическим институтам и институтам гражданского общества. "Социальный капитал, – отмечает Р. Патнэм, – воплощенный в нормах и сетях гражданского участия, является, по всей вероятности, предварительным условием экономического процветания, так же как и эффективного самоуправления" [Putnam, 2000:19]. Гражданское общество непосредственно стимулирует производство социального капитала (социальных сетей и культурных норм), который в свою очередь, облегчает участие в политической жизни общества.

Имплементацией идей социального капитала как совокупности социальных связей, сетей неформальных практик и культурных норм к религиозной сфере стала концепция религиозного (religious) или духовного (spiritual) капитала. Существуют различные определения понятия "религиозный капитал". Так, Л.Ианнаконе определяет религиозный капитал как "совокупность навыков и опыта, характерные для той или иной религии, включающие религиозные знания, знакомство с ритуальными практиками и теологическими доктринами, отношения дружбы и доверия между членами данной религиозной группы" [Iannaccone, 1990: 297]. Р. Старк и Р. Финк отмечают, что "религиозный капитал состоит из степени овладения и уровня включенности в ту или иную религиозную культуру" [Finke, 2003]. Безусловно, понятие религиозного капитала должно выводиться из определения "социального капитала" как родового понятия.

Исследователями отмечается несколько ключевых моментов, которые влияют на производство социального, а следовательно, и религиозного капитала. В первую очередь – это дифференциация между горизонтальными и вертикальными социальными сетями. Центральным отличием между горизонтальными и вертикальными сетями является характер доверия, при-

сущий этим конфигурациям сетей [Fennema and Tillie, 2001]. В вертикальных сетях доверие, необходимое для сотрудничества, сфокусировано на источнике власти, тогда как в горизонтальных социальных сетях отношения доверия являются реципрокными, т.е. взаимными. В свою очередь, именно горизонтальные структуры и неформальные сети имеют больший потенциал для воспроизводства и умножения социального капитала. Вертикальный характер властных отношений характерен для таких церковных организационных структур как Католицизм и Православие. В то время как протестантским общинам присущ горизонтальный характер связей. Как отмечает Р. Патнэм, "номинально сходные группы могут пользоваться различными типами социальных взаимосвязей. К примеру, все религиозные организации используют принципы как равенства, так и иерархии, но при этом отношения внутри протестантских конгрегаций традиционно считаются более горизонтальными, нежели связи в католической церкви. Тем не менее, фундаментальный контраст между горизонтальными и вертикальными связями вполне очевиден" (Патнэм, 214-215).

В целом, анализируя феномен религиозного капитала как разновидности социального, большинство социологов отмечает, что религиозные организации и в современных обществах могут рассматриваться в качестве коммуникативных сетей, оказывающих значительное влияние на характер гражданской активности [Willaime, 2004: 26-41].

Мы принимаем во внимание точку зрения Х. Казанова, который считает, что для понимания особенностей участия религиозных групп в публичной сфере современных обществ данное участие необходимо рассматривать на трёх уровнях: уровне государства, уровне политической системы и гражданского общества [Casanova, 1994:26]. Следуя данной логике, понятие "религиозный капитал" в его взаимосвязи с особенностями функционирования публичных сфер обществ новой восточной Европы, а также уровнем гражданского участия, может быть теоретически интерпретировано с использованием иерархического подхода (с учетом макро-, мезо- и микроуровней его проявления).

На макроуровне религиозный капитал может рассматриваться как определённый символический ресурс или "гранд нарратив", выступающий источником смыслов и символов для легитимизации определённых политических практик. Подобный ресурс является значимым также за пределами религиозного поля, в частности, может быть использован политическими агентами, которые принимают участие в символической борьбе за определение социальной реальности. Так, в рассматриваемых странах методы включения религиозных организаций (на примере Православных церквей) в публичный дискурс и формы участия в нем позволяют интерпретировать религиозные практики в категориях "конвертации символического капитала". Конвертация религиозного капитала в экономический возможна как в виде предложений использовать культурно-символические ресурсы определённой религиозной традиции в стратегиях культурного развития, так и в виде прямой коммерциализации религиозных практик и формирования специфического рынка религиозных услуг.

На мезо- и микроуровнях (уровнях организаций и индивидуальных религиозных практик) религиозный капитал интерпретируется как капитал участия и межличностного доверия.

Кроме концептуализации религиозного капитала как ресурса организационной принадлежности и возможности индивидуального использования религиозной сети (рели-

гиозный капитал в таком случае понимается как аспект социального капитала), существует другой подход, предложенный П.Бурдьё. В его видении религиозный капитал выступает в качестве символического ресурса, таким образом, являясь своеобразной ставкой в борьбе за власть.

П. Бурдьё отмечает, что религиозный капитал является "генеративным базисом всех мыслей, восприятий и действий, соответствующих нормам религиозной репрезентации естественного и сверхъестественного мира", он может быть мобилизован различными религиозными претендентами ("религиозными специалистами" в Веберовской терминологии), которые имеют власть воздействовать на габитусы мирян в зависимости от своего статуса в структуре распределения религиозного капитала [Bourdieu, 1991:22]. Особое значение для нашего исследования имеет идея Бурдьё о том, что религиозный капитал функционирует в соответствии с принципами политического видения мира [Bourdieu, 1991:22], позволяет религиозным акторам навязывать их политические взгляды мирянам. Религиозный капитал зависит от взаимоотношения между религиозным спросом и предложением, а также от социальной силы групп, которые могут быть мобилизованы посредством удовлетворения их религиозных интересов. Удовлетворение религиозного спроса населения путём адаптации религии к национальными, культурными и политическими ориентациями влечёт за собой политизацию религиозной жизни и, в некоторых случаях, переориентацию религии на поддержку национальных государственных проектов.

Данный подход позволяет исследовать процесс использования религиозного капитала в борьбе за авторитет в специфической ситуации социальных расколов в поле религии, а религиозные схизмы позволяет интерпретировать в тесной связи с политическими и социальными расколами.

Религиозный капитал и религиозное поле: институциональный уровень. Православные схизмы в Украине, Молдове и Болгарии в постсоциалистический период.

Исследование религиозных процессов в новой восточной Европе предполагает выработку определенной культурной чувствительности к чертам данных стран с учетом их советского прошлого, низкого уровня экономического развития и модернизации. Различия восточной и западной Европы скрыты в особенностях исторического, политического, культурного и религиозного становления обществ. Константинопольская модель православия, получившая распространение в восточной Европе, сформировала специфические государственно-церковные отношения, которые можно определить метафорой симфонии (консенсуса); данная модель способствовала формированию современных цивилизационных границ между восточноевропейской и западноевропейской религиозной традицией [Тотка, 2006: 255]. Все еще переживая последствия советского влияния, постсоциалистические страны находятся в процессе политической и социальной трансформации, адаптации либеральных ценностей, демократических норм и свобод, что происходит параллельно с процессами национального и религиозного возрождения. Это вызывает необходимость формирования новых моделей церковно-государственных отношений, основанных на современных секулярных принципах.

Тесная связь между церковью и государством, глубоко укоренившаяся в истории восточного христианства, привлекает внимание к формированиям альянсов между организованной религией и политической властью в процессе трансформации религиозных институтов. В этих

условиях такое сотрудничество может быть взаимовыгодным, так как государство получает от церкви легитимацию и идеологическую поддержку своей целостности, в свою очередь церковь получает официальную поддержку со стороны государства и, следовательно, возможность влиять на общество через другие общественные институты (образование, армия, тюрьма, праздники и прочее). В условиях конкуренции между различными религиозными конфессиями партнерство с государством имеет критически важное значение для Православия, позволяя ему сохранить свое доминирующее положение в поле религии. В этой конкретной исторической и политической ситуации завершения эпохи воинствующего атеизма вмешательство государства в церковную сферу может пониматься как оправданное высокой целью – например, сохранение национальной (традиционной) идентичности, в которой значимая роль отводится приверженности православной церкви [Виллем, 2006: 90].

Оказала ли политика влияние на расколы в традиционных православных церквях и на реконструкцию религиозных институтов в постсоциалистических странах? Дальнейшее исследование включает 3 страны: Болгарию, Украину и Молдову, где православная церковь, будучи исторически значимой, также остается влиятельной и на современном этапе.

Болгария

В мае 1992 г. глава болгарского демократического правительства Филип Димитров поставил под сомнение легитимность выборов Патриарха Максима на пост главы Православной Церкви и инициировал назначение Альтернативного Синода. Это практически заложило основу раскола в Болгарской православной церкви. Заметим, что возникновение и основные периоды деятельности Альтернативного Синода совпало со временем пребывания у власти демократического правительства в 1990-е годы.

Важные изменения произошли после парламентских выборов 2001 года. Бывший монарх Симеон Сакскобургготский (царь Симеон II, 1943-46) был избран премьер-министром в 2001 году и открыто поддержал патриарха Максима. Его правительство лоббировало принятие нового закона о религии (2002), который предоставлял Патриарху Максиму эксклюзивную легитимность [Hajdinjak, 2004]. Подтверждая равенство религий и свободу совести, утвержденные в Конституции, новый закон провозгласил православную церковь традиционной религией Республики Болгария. Было также отмечено, что православной церковью Болгарии может называться только та церковь, которой управляет Святейший Синод и возглавляет болгарский патриарх, одновременно являющийся митрополитом София [European Yearbook 2002/2003: 665]. Таким образом законодательно другая религиозная структура именоваться церковью Болгарии уже не может.

Пиком попыток устранения раскола в Болгарии стал штурм 250 церквей, осуществленный при участии полиции 21 июля 2004 и задержание представителей духовенства. Цель состояла в том, чтобы восстановить контроль болгарской церкви над храмами, которые были связаны с Альтернативным Синодом [Donev, 2005:11-12]. Эта акция вызвала волну возмущения различных международных организаций, тем не менее, раскол, лишенный материальной базы, начал затухать: к марту 2005 года более 40 из 60 священников Альтернативного Синода вернулся в БПЦ. В начале 2009 года в Болгарии существовало всего 12 активных церквей, не подчиненных БПЦ.

Украина

После провозглашения независимости президент Л.Кравчук направил свою деятельность на отделение

от России и поддержку митрополита Филарета в его борьбе против влияния Русской Православной Церкви в Украине. В июне 1992 года Филарет провозгласил создание Киевского патриархата. Этот акт был зарегистрирован Советом по вопросам религии. Выражая свою приверженность идее автокефалии, президент Кравчук признал новосозданный Киевский патриархат (КП) в роли правопреемника Украинской Православной Церкви советского периода и сделал попытку получить поддержку со стороны Константинопольского Патриарха в установлении канонического статуса КП. Тем не менее, Киевский Патриархат не был признан мировым православием и получил поддержку и признание только от болгарского Альтернативного Синода.

В отличие от Болгарии, украинская ситуация раскола остается нерешенной. Позицию правящих политических сил в стране на выборах 2010 года можно охарактеризовать как балансирование между двумя православными общинами: отсутствие предпочтения по отношению к какой-либо из сторон и акцентирование на необходимости восстановления единой Церкви. Государственная власть не могла себе позволить выбрать одну из сторон в конфликте, поскольку таким образом способствовала бы дальнейшему расширению и углублению уже существующего политического и культурного разрыва между восточными и западными регионами Украины. После президентских выборов (2010г.) новый президент сосредоточил свое внимание на церкви Московского Патриархата, что также способствовало укреплению связей с Патриархом Кириллом (предстоятелем Православной церкви России). Что касается популярности этих религиозных организаций среди верующих, то в соответствии с исследованием ISSP-2008 среди православных 23,2% относят себя к Московскому и 23,5% к Киевскому патриархату [Паращевін, 2009: 22]. По данным украинского исследования центра имени А. Разумкова в 2010г. 15,1% опрошенных граждан Украины считают себя последователями Киевского и 23,6% – Московского Патриархата [Релігія і влади в Україні: проблеми взаємовідносин, 2011: 35].

Молдова

Церковный раскол в Молдове берет свое начало в исторической фрагментации территории государства. После 1991 года епископ Балты Петру Педару организовал прорумынский движения с целью восстановления Бессарабской Церкви под юрисдикцией Румынии. Эта попытка привела к образованию Бессарабской Церкви (14 сентября 1992), к которой присоединилось патриотически и антисоветски ориентированное духо-

венство. Но большая часть духовенства молдавской митрополии осталась под юрисдикцией Московского патриархата. Вновь организованная Бессарабская митрополия (БМ) не была признана Русской Православной Церковью, а также не была зарегистрирована государством. С церковной точки зрения, эта ситуация была канонической аномалией, поскольку Молдова одновременно стала сферой влияния двух православных патриархатов. Органы государственной власти не остались нейтральными к подобной ситуации и фактически стали на сторону Молдавской православной церкви. Основным аргументом, выдвинутым для объяснения подобной позиции, стало беспокойство органов государственной власти о том, что регистрация БМ может разделить страну по этническому признаку. Кроме того, директор государственной службы по делам культов пояснил, что "Бессарабия" больше не существует, поэтому Бессарабская Метрополия не может быть зарегистрирована [Corle, 1997]. Вопрос с признанием БМ усложнился еще больше после 1998 года, когда коммунистическая партия во главе с М.Ворониным (с 1998 президент Молдовы) победили на парламентских выборах и политический ландшафт значительно изменился.

Таким образом, вопрос православного раскола в Молдове сконцентрировался вокруг проблемы получения официального статуса Бессарабской митрополией. Предоставление церкви официального статуса было связано с внешним вмешательством. В 2001 году, под угрозой "исключения страны из Совета Европы", к которому Молдова присоединилась в 1995 году, Европейский Суд по правам человека вынес постановление о регистрации БМ [Turcescu, 2003: 461]. После 10 лет борьбы БМ была признана правительством в 2002 году. Тем не менее, некоторые острые вопросы, такие, как, к примеру, к право собственности Болгарской церкви, остаются нерешенными. В последующие годы взаимная поддержка правящей коммунистической партии и Православной Церкви Молдовы различным образом проявлялась в политической и общественной жизни Молдовы [Panainte, 2006: 89-100]. Согласно сравнительной статистике (2004 г.) Молдавская митрополия насчитывала 1195 религиозных организаций, в то время как Бессарабской метрополии принадлежали только 130 [Moldova Noastra, 2004].

Таким образом, во всех трех анализируемых случаях были очевидные связи между формированием раскола и позицией политических сил, точнее – демократических партий и лидеров. Их поддержка вновь созданных церковей проиллюстрирована в табл. 1.

Таблица 1

Поддержка расколов политическими силами (специфика стран)

Болгария (Альтернативный Синод)	Украина (Киевский Патриархат)	Молдова (Бессарабская Метрополия)
1. Оспаривание легитимность главы церкви патриарха Максима со стороны главы правительства от демократических сил Филиппа Димитрова. 2. Регистрация Альтернативного Синода и официальное признание новоизбранного патриарха Пимена (при поддержке демократических сил). 3. В марте 1997 новое правительство от демократов аннулировало регистрацию БПЦ патриарха Максима, таким образом, Альтернативный Синод был наделен монопольным статусом. 4. Президент Петер Стоянов (избранный в 1997), принес присягу в присутствии Патриарха Пимена.	1. Официальная регистрация новосозданной украинской православной церкви Киевского патриархата Советом по вопросам религии Украины (1992). 2. КП официально признавался приемником собственности и банковских счетов Украинской православной церкви. 3. Попытки получения канонического статуса КП поддерживались национальными политическими силами, в особенности первым президентом Л.Кравчуком.	1. Политическая поддержка в создании новой православной структуры Бессарабской метрополии и ее официальной регистрации национальными силами и первым президентом Мирча Снегуром.

Решение проблемы раскола во всех трех странах демонстрирует различные подходы правительств к вопросам церкви и религии в целом. В отличие от Украины, правительства Молдовы и Болгарии выбрали путь открытой поддержки официальной церкви и были подвергнуты критике со стороны ЕС за нарушение религиозных свобод других конфессий. Такую взаимоподдержку можно рассматривать как союз официальной церкви с государством против маргинальной церкви. Болгария официально подтвердила такой альянс, в то время как для Украины и Молдовы, церкви которых состоят в иерархической зависимости от внешней власти (Московского Патриархата), такое решение не представляется возможным в краткосрочной перспективе. Политика правительств этих стран заключала в себе несколько стратегий: де-юре отсутствие предпочтений к какой-либо религиозной общине, но де-факто существует множество вполне очевидных признаков скрытого сотрудничества между церковью и определенными политическими силами. Ситуация усложняется быстрыми изменениями политического курса и следовательно изменением преференций церковного партнерства.

Раскрывая логику социальных преобразований, П. Бурдые отмечает зависимость между социальными изменениями и структурой религиозного поля. На эту логику мы опираемся в анализе религиозного поля и процесса производства/воспроизводства/распространения религиозного капитала в странах новой восточной Европы после распада СССР. Появление в 1992 году таких религиозных структур, как Альтернативный Синод (Болгария), Киевский Патриархат (Украина) и Бессарабская митрополия (Молдова) создали ситуацию раскола в православии. Согласно теории П. Бурдые, социальные изменения предполагают новые механизмы религиозного потребления. Действительно, новые церкви внесли изменения в характер религиозного производства: разрыв с советским прошлым, когда церковь была под контролем государства, и теми церквями, которые ассоциировались с конформизмом по отношению к СССР, формирование национально ориентированного образа Церкви (национальный язык литургии, независимость в условиях церковной иерархии и т.д.). Все это связано с удовлетворением религиозных запросов и реструктуризацией поля религии – изменением статуса различных групп в православной церковной иерархии. Попытка создать новый тип религиозного капитала поддерживается во всех трех национальных случаях, рассмотренных выше, политическим влиянием сил демократической и национальной ориентации, в то время как традиционные структуры церкви черпают поддержку от консервативных элит. Таким образом, мы раскрыли очевидное сотрудничество религиозных и политических структур. Отметим, что такая стратегия альянсов использовалась в основном для реструктуризации полей религии и политики, а именно: замены просоветских правящих лидеров политического и религиозного поля.

Религиозный капитал: индивидуальный и организационный уровни

В работе "Bowling Alone: The collapse and revival of American community" [Putnam, 2000: 19] Р. Патнэм акцентирует внимание на той роли, которую религиозные организации играют в жизни американского гражданского общества. Вслед за М. Вебером, американский социолог отмечает, что религиозные сообщества выступали в качестве своеобразного хранилища социального капитала в Америке. Религиозное участие рассматривается как одно из центральных для американских общин (community), основанных на религиозной вере и имеющих прямое влияние на гражданскую активность

через создание сетей социальной поддержки для своих членов, воспитание нравственных ценностей, гражданской ответственности. Ряд исследований подтвердили тезис о важной роли церковной принадлежности в стимулировании гражданской активности и политического участия. Предполагается, что процесс секуляризации в значительной степени способствовал "эрозии" активности на уровне гражданских сообществ, что проявилось в уменьшении количества людей, участвующих в различных гражданских объединениях, волонтерских и благотворительных движениях и ассоциациях.

Для участия в определенной религиозной группе требуется эмоциональная привязанность личности и внутренний религиозный опыт, содержащийся в индивидуальной биографии. Уровень включенности, объем знаний, и эмоциональная привязанность становятся теми инвестициями, которые в течение времени конструируют религиозный капитал. Понимание особенности формирования последнего, в свою очередь, позволяет строить объяснительные модели религиозной активности и участия.

Существующие массивы современных исследований социального капитала демонстрируют сохраняющиеся различия в силе и жизнеспособности гражданского общества в рамках различных социокультурных пространств. Так, исследования социального капитала в посткоммунистических и развивающихся странах опровергают существование какой-либо простой зависимости между социальными сетями доверия, развитием человеческого потенциала, институтами гражданского общества и уровнем религиозного участия, как отмечает Р. Инглхарт (Norris and Inglehart, 2004).

Многие исследователи отмечают слабость и неразвитость гражданских институтов в странах Восточной Европы. Среди отличительных черт последних выделяют низкий уровень как межличностного доверия, так и доверия к государственным институтам; доминирование неформальных социальных сетей и связей (bonding social capital); отсутствие мотивации; финансовые трудности и низкий уровень экономического развития [Pichler and Wallace, 2007: 423-435]. Члены общества мало доверяют институтам государства, вместе с тем, не пытаются решать свои практические проблемы в общественных организациях и политических партиях, как это делается в странах Запада. Недостаток социального капитала, его некоммунитарность, негативно сказывается на уровне социального доверия (солидарности) и совместных действиях.

Хотя очевидно, что процесс секуляризации, в большинстве случаев, положительно коррелирует с уровнем экономического и демократического развития государства, остается неясным, способствует ли этот процесс разрушению религиозных организаций (благотворительных и молодежных), как можно было бы ожидать, и является ли снижение религиозного участия причиной снижения членства в гражданских объединениях и ассоциациях в целом. Отмеченный выше процесс деприватизации религии, исходя из положений теории Х. Казановы – процесс эволюционный. Перед Восточной Европой, которая почти на столетие оказалась выключенной из общеевропейского контекста, встает правомерный вопрос – насколько понятия "секуляризации" и "деприватизации" религии могут быть применимы к ее реалиям?

Религиозный капитал и ассоциированное членство в странах новой восточной Европы в сравнении с ЕС

Мы намереваемся эмпирически проверить положения теории социального капитала Дж. Коулмена и Р. Патнэма

о том, что религиозное участие (имеющее выражение в регулярных религиозных практиках) влияет на:

- членство в религиозных организациях, деятельность которых разворачивается в пространстве гражданского общества, и где эффект религиозной включенности обладает наибольшей силой;

- принадлежность к более широкому кругу нерелигиозных общественных организаций и ассоциаций (благотворительным, волонтерским, молодежным, культурным), которые в свою очередь способствуют становлению и развитию гражданской сферы, выступая её неотъемлемым элементом.

Мы намереваемся раскрыть роль и место религии в процессе становления институтов гражданского общества в восточноевропейских странах с различными религиозными традициями. Основное внимание при этом будет уделено вопросу о том, способно ли Православие сыграть роль аналогичную той, которую сыграла католическая церковь в Польше или Литве в 1990-х гг. а именно: стать той коммуникативной сетью, которая обеспечила борьбу с режимом и становление гражданских институтов, и выступить в качестве ресурса социального капитала и национальной идентичности.

Исходя из определения религиозного капитала как степени овладения и уровня включенности в ту или иную религиозную культуру, предложенного Р. Старком и Р. Финком, в качестве основных переменных при его анализе использовались частота посещения церковных богослужений, молитв, и самодекларация респондентами религиозной принадлежности.

Для проверки гипотез о формировании и воспроизводстве социального и религиозного капиталов нами будут использованы данные сравнительных проектов: Мирового исследования Ценностей (World Values Survey (WVS), 2005, 2008), Европейского Социального исследования (European Social Survey (ESS), 2009), а также данные Gallup's WorldView World Poll (<https://www.cafonline.org/navigation/footer/aboutcaf/publications/2010publications/worldgiving-index.aspx>) и мирового индекса волонтерской деятельности и благотворительности (World Giving Index). Основной акцент при этом будет сделан на странах постсоветского пространства, культурный облик которых формировался под значительным, или даже решающим влиянием православия (согласно данным World Values Survey за 2005 г. в Украине к православным себе отнесло 87,5% респондентов, в России – 89,7%, Молдове – 94,3%).

Особенности религиозных культур различных обществ обуславливают различия в стилях религиозного участия. В протестантской Эстонии мы сталкиваемся с картиной, характерной для скандинавских стран, которые отличает относительно низкий уровень церковного участия и самодекларации при достаточно высоком уровне членства в религиозных и церковных организациях [Pollack, 2008]. Характерной чертой, отличающей постсоциалистические общества с доминированием православия (Украина, Россия, Молдова), является достаточно высокий уровень самодекларации религиозной принадлежности при достаточно низком уровне религиозного участия по сравнению со странами, где доминирует католицизм (рис. 1).

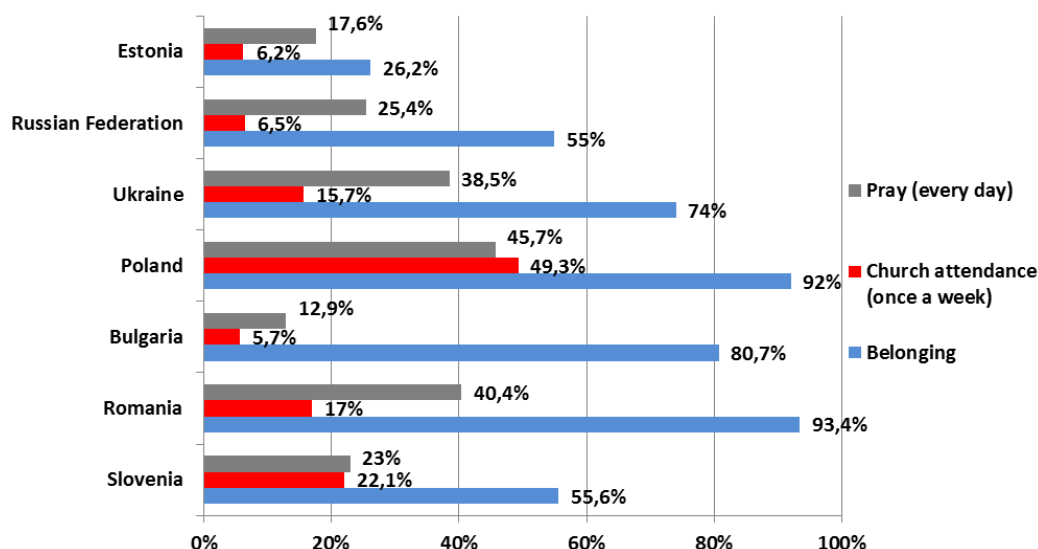

Рис. 1. Принадлежность к религиозному направлению (конфессии), частота посещения религиозных служб (кроме особых случаев; один раз в неделю) теми, кто заявляет о своей религиозной принадлежности и частота практики молитв (каждый день) среди тех, кто заявляет о своей религиозной принадлежности (ESS-2008)

Указанная выше черта тесно связана со специфической православной культурой. Как отмечает М. Томпка [Томпка, 2006], православие отличается от западного христианства, в том числе и установками на посещение/участие в церкви. Причём следует отличать "практические установки" или "православную практику" от официальных норм, в соответствии с которыми еженедельное участие в службах является обязательным. На уровне же повседневных практик данное требование остаётся формальным, поскольку именно самоидентификация занимает доминирующую позицию по отношению к религиозным практикам и участию. Часто самореференция с православием становится своеобразным знаком принадлежности (badges of belonging) и

тем символическим (культурным) капиталом, с помощью которого индивид встраивает себя в общество и культуру при отсутствии действительно религиозной составляющей [Bogowik, 2002: 497-508]. Как отмечает Ж.-П. Виллем, рассматривая случай Франции, даже если индивид не является практикующим верующим, он сохраняет некий "культурный католицизм", который усваивается в процессе социализации [Willaime, 2006]. Точно так же можно говорить и о "культурном православии". Однако в любом случае и в Украине, и в России православие выступает в качестве мощного символического ресурса, в значительной мере не зависящего от регулярных религиозных практик.

Таким образом, мы видим значительный разрыв между показателями самодекларации религиозной принадлежности и религиозности (рис. 2), которые являются одними из самых высоких в Европе, и показателями практической религиозности. И хотя определённый разрыв между культурной и практической религиозностью вполне универсален и присущ многим обществам, украинская, российская и болгарская динамика демонстрируют это наиболее ярко. В данном случае

можно провести параллель с тем, что Г.Дэви назвала "верованием без принадлежности" ("believing without belonging") [Davie, 2000], однако со значительными оговорками по поводу того, что понимать под "верой" и "участием". Когда речь идет о самодекларируемой религиозности, то необходимо учитывать различную степень следования практикам, а также социальный контекст, в зависимости от которого интенсивность религиозности может варьироваться.

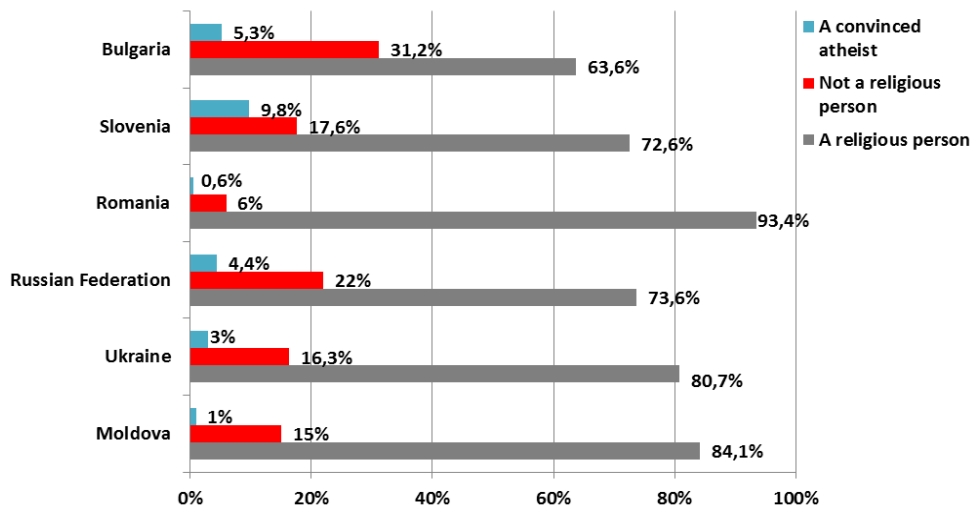

Рис. 2. Уровень декларируемой религиозности в странах (WVS 2005-2008)

Безусловно, самодекларируемая религиозность – это мощный показатель уровня религиозности в стране. Но возникают вопросы: (1) насколько сильно влияет на этот уровень так называемый социальный контекст, учитывая то, что и уровень, и контекст, а также их взаимосвязь в каждой стране неодинаковы? и (2) как анализировать данные, если уровень религиозности настолько высок, что практически охватывает все население страны?

Таким образом, возникает потребность в дифференциации уровня религиозности, что мы предлагаем сделать, используя понятие включенности (involvement). Для этого воспользуемся данными ESS (4 волна) и построим типологию церковной принадлежности на примере рассматриваемых нами обществ. (Заметим, что именно в рамках этого проекта Ж. Биллет построил инвариантную для стран-участниц ESS измерительную модель латентной переменной "religious involvement", составными индикато-

рами которой являются переменные "religiosity", "participation", "praying", "importance"). Соответствующая переменная создана путем усиления переменной церковной принадлежности переменной периодического посещения церкви, при этом учитывался также временной аспект уровня религиозной принадлежности (согласно Р. Старку и Р. Финку религиозный капитал конструируется в течение длительного времени, соответственно, в таком контексте следует рассматривать и его составляющие). Эмпирическим путем установлено, что такая переменная лучше коррелирует, в частности, с социально-демографическими показателями. Используя индикаторы принадлежности к вероисповеданию (актуальной и бывшей) и частоты посещения церкви (см. Табл. 2), которые, согласно Ж. Биллет [J. Billiet, 2004], являются релевантными для различных культур, мы получили следующие результаты (см. табл. 3).

Таблица 2

Построение переменной религиозной вовлеченности (involvement)

Типы вовлеченности	Настоящая принадлежность	Бывшая принадлежность	Частота вовлечения
Основное членство в организации	Да	-*	□ чем ежемесячно принимают участие
Модальное членство	Да	-*	Только по праздникам
Маргинальная вовлеченность	Да	-*	Нерегулярно
Культурная вовлеченность	Да Нет \ Не знаю	-* -**	Никогда \ Не утвердительный ответ
Невоцерковленные (1-е поколение)	Нет \ Не знаю	Да	Никогда
Невоцерковленные (2-е поколение)	Нет \ Не знаю	Нет	Никогда
Нерелевантные	Нет \ Не знаю	Да \ Нет \ Не знаю	Никогда \ Не знаю
Нет ответа	Нет ответа \ Отказ	Нет ответа \ Отказ	Нет ответа \ Отказ

* Вопрос не применимый

** ответ в какой-то мере подтверждающий

*** термин "воцерковленные" обозначает вовлеченных в религию (православие), не просто крещённых в православной церкви, но и соблюдающих обрядовую сторону религии. Воцерковленным считается тот, кто регулярно причащается и регулярно посещает службы; поддерживает социальные отношения в пределах своей церковной общины.

С целью сравнения в табл. 3 также представлены данные по странам с низким и высоким уровнями рели-

гиозности – соответственно, Эстония и Польша. В католической Польше, где уровни и церковного участия, и

самодекларации религиозности в целом достаточно высоки, а доля культурно религиозных мала – всего 6,2%. Подобная ситуация во многом обусловлена той ролью, которую католической церковь сыграла в процессе становления польского государства. Сходная ситуация наблюдается и в Румынии, отличия состоят лишь в том, что при таком же уровне религиозности население этой страны примерно одинаково распреде-

лилось между тремя религиозными группами ("основные участники", "модальные", "маргинальные"), тогда как поляки концентрируются в первой группе – "основные участники". Таким образом, религиозность румын является менее устойчивой и укорененной, и следовательно, религиозная ситуация отличается большей подвижностью и изменчивостью.

Таблица 3

Типология религиозной вовлечённости (ESS, 2009)

Страна	Религиозная вовлечённость (Religious involvement)								Уровень религиозности
	Основные (Core)	Модальные (Modal)	Маргинальные (Marginal)	Культурные (Cultural)	Невоцерковленные (Non-church)		Нерелевантные (Irrelevant)	Нет ответа (No answer)	
					1-е поколение	2-е поколение			
Эстония	7,5	8,4	8,1	44,9	1,3	29,5	0,2	-	26,4
Российская федерация	13,4	15,3	15,1	29,7	0,4	22,9	3,1	-	53,8
Словения	23,6	21,2	6,4	24,3	2,4	18,7	2,3	1,0	55,1
Украина	25,5	26,2	10,4	21,8	0,4	12,3	2,0	1,2	65,5
Болгария	15,3	39,5	14,1	20,5	0,2	10,0	0,3	0,1	79,8
Румыния	38,0	22,7	27,1	10,2	0,2	0,6	0,4	0,9	92,6
Франция	11,0	14,5	9,0	24,8	10,6	29,7	0,1	0,3	47,1
Польша	70,0	17,0	2,9	6,2	1,6	2,1	0,1	0,1	92,1

В Эстонии в группу "культурно вовлеченных" попало почти 45% населения на фоне общей религиозности в стране на уровне 26,4% и индифферентности к институту религии почти трети населения (29,5%) в течение вот уже второго поколения.

Религиозный маркер в остальных посткоммунистических странах, представленных в Табл. 3, характерен в среднем для четверти населения. Интересен также тот факт, что в Украине зафиксировано 12,3% невоцерковленных людей во втором поколении, тогда как в России таких в два раза больше (22,9%). Можно предположить, что подобное распределение обусловлено сохранением процесса религиозной социализации в Украине (преимущественно за счёт Западных областей) в советский период, несмотря на государственную политику атеизации.

Как и в случае с Румынией, в России религиозное население также распределилось между тремя группа-

ми – "основные участники", "модальные", "маргинальные", – что свидетельствует о неустойчивости религиозного участия той половины россиян, которая причисляет себя к категории религиозных. Случай Франции представлен в данной таблице как особый, в свете абсолютизации в государстве принципа лаичности (10,6% невоцерковленных в первом поколении).

Таким образом, эмпирическим путем удалось выделить из религиозного капитала ту культурную составляющую, с помощью которой индивиды встраивают себя в общество и культуру, при отсутствии собственно религиозного содержания.

Относительно конфессиональной принадлежности и членства в религиозных и церковных организациях можно отметить, что в рассматриваемых странах данный показатель крайне низок среди православных верующих (рис. 3).

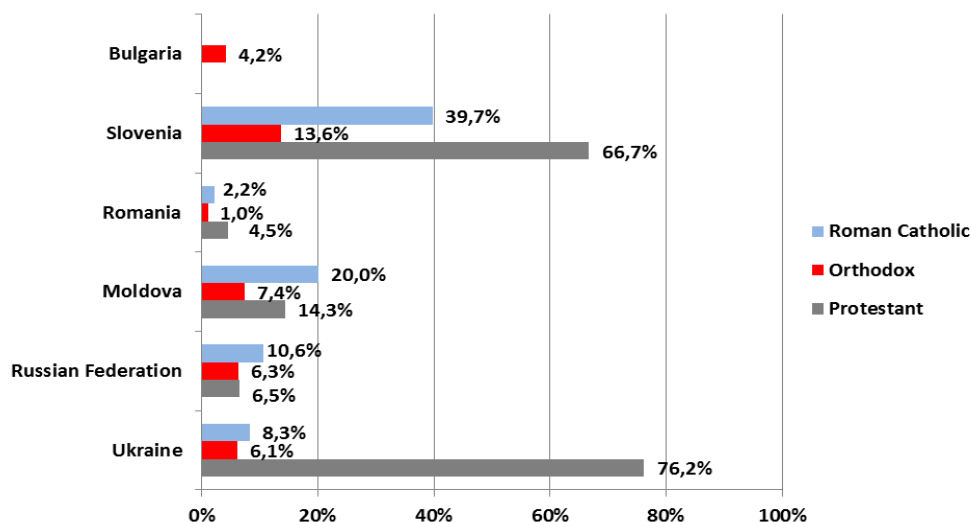

Рис. 3. Членство в церковных или религиозных организациях и конфессиональная принадлежность (WVS 2005-2008)

На этом фоне весьма высокую активность демонстрируют принадлежащие к протестантским церковным организациям, где уровень вовлеченности в жизнь религиозной общины крайне высок за счёт более разветв-

лённой и гибкой сетевой структуры, а также механизмов и практик рекрутирования новых членов. Так, в Украине, где треть официально зарегистрированных религиозных организаций (на 1 января 2010 г. – 28,8%) являются про-

тестантскими, показатель участия в религиозных организациях и ассоциациях среди тех, кто посещает церковь несколько раз в неделю или хотя бы раз в неделю, составляет 76,2% среди протестантов против 6,1% среди православных верующих (институциональная сеть протестантских организаций отличается от православной высоким количеством разветвлённых миссий, отсутствием понятия "каноническая территория", фиксированным членством и принятием веры в сознательном возрасте). Это отчасти подтверждает отмеченное выше положение о дифференциации между вертикальными и горизонтальными социальными сетями, где последние имеют больший потенциал для воспроизводства и приумножения социального капитала.

Как отмечает Р. Инглхарт, анализ данных WVS позволяет утверждать существование в странах западной Европы положительной корреляции между частотой регулярного посещения церкви и участием в религиозных организациях и ассоциациях [Norris and Inglehart, 2004]. Как видно из графика (Рис. 4), в Молдове, Украине, России также существует положительная связь между членством в религиозных организациях и частотой посещения служб. Для всех стран, представленных на графике, зависимость между вышеупомянутыми

переменными статистически значима на уровне 0,01, при этом коэффициент корреляции составляет 0,4 для Словении и Украины, 0,3 – для Молдовы и России, и всего 0,1 – для Болгарии и Румынии (в предыдущей волне исследования эти показатели были также значимы, но лишь для Болгарии соответствующий коэффициент составлял 0,1, для России и Румынии – 0,3, для Словении, Молдовы и Украины 0,4). Таким образом, среди тех, кто посещает церковные службы чаще, чем раз в неделю или хотя бы раз в неделю, большая доля членов отмеченных организаций. При этом интенсивность посещения церковных служб среди стран носит нисходящий характер с максимумом в католической Словении и минимальной частотой в православных Болгарии и Румынии.

Вместе с тем, в концепции Р. Патнэма подчеркивается, что сила и сплочённость гражданского общества во много обусловлена принадлежностью к группам из различных сфер: профессиональным союзам и благотворительным ассоциациям, культурным объединениям и экологическим движениям. Религиозное участие в данном случае выполняет функцию "сводящего" (bridging) социального капитала, объединяющего гетерогенные группы.

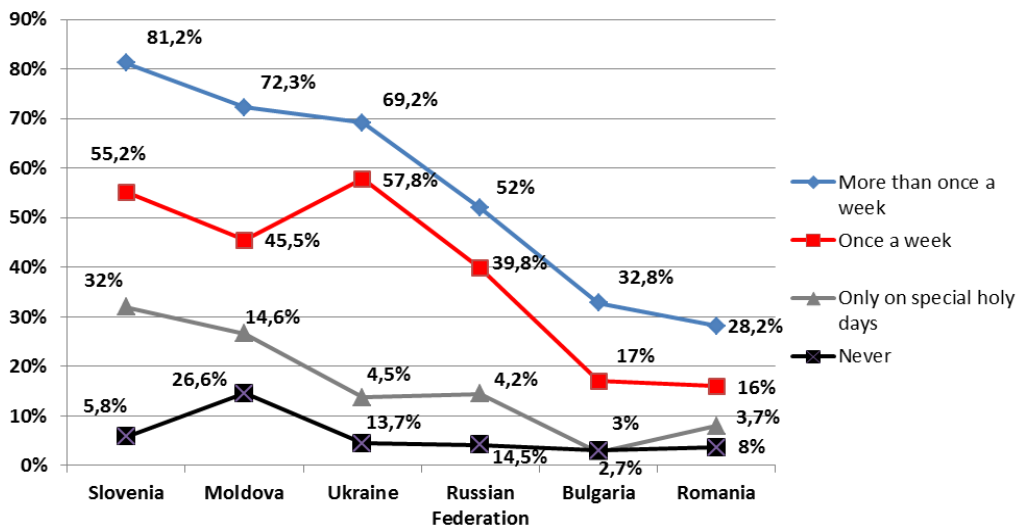

Рис. 4. Членство в церковных или религиозных организациях и частота посещения религиозных служб (WVS 2005-2008)

В табл. 4 представлены данные о членстве в различных общественных объединениях за период с 1995 по 2005 гг. Рассматриваемые страны можно разделить на две группы. Словения, Румыния и Болгария являются членами Евросоюза, соответственно можно предположить, что уровень участия в гражданских организациях здесь будет выше, нежели в странах, которые не входят в Евросоюз – Украине, России, Молдове.

В целом можно отметить достаточно низкий уровень участия во всех странах, за исключением Словении. Относительно положительная динамика отмечается лишь в церковном участии в Украине (+8%) и России (+6%), вме-

сте с тем данный рост не повлék за собой роста участия в других общественных объединениях. Также следует отметить существенное снижение уровня участия по всем показателям в Румынии. Словения отличается наибольшим прогрессом в аспекте формирования институтов гражданского участия, остальные же страны-члены Евросоюза не существенно отличаются от бывших постсоветских стран, причём ряд показателей в ряде случаев даже выше. На примере Словении также можно отметить, что рост участия в общественных объединениях за рассматриваемый период не привёл к росту церковного участия, которое практически не изменилось.

Таблица 4

Членство в различных типах гражданских ассоциаций и организаций (данные WVS 2005-2008)

Типы ассоциаций / страна	Церковь		Благотворительные, волонтерские		Образовательные		Спортивные		Политические	
	1995	2005	1995	2005	1995	2005	1995	2005	1995	2005
Украина	9%	17%	2%	5%	5%	9%	5%	11%	2%	7%
Россия	6%	12%	2%	6%	6%	10%	6%	13%	2%	5%
Молдова	33%	33%	4%	8%	9%	15%	10%	14%	3%	9%
Словения	29%	28%	11%	18%	9%	16%	19%	30%	5%	7%
Румыния	39%	9%	6%	1%	9%	2%	9%	2%	12%	4%
Болгария	3%	4%	2%	2%	4%	3%	4%	3%	6%	5%

За рассматриваемый период значимых изменений в гражданской сфере в Украине, России и Молдове не произошло, уровень участия в целом остаётся крайне низким по сравнению с центрально – и западноевропейскими обществами [Pichler and Wallace, 2007: 423-435].

В связи с низкими статистическими показателями "участия" сложно определить какие-либо существенные взаимосвязи. Тем не менее, на уровне 0,05 со значениями, которые не превышают 0,1 после округления статистически значимой является зависимость между частотой посещения церкви и участием в благотворительных организациях для таких стран как Украина, Молдова, Россия, Словения (1995); зависимость охраняется и даже слегка усиливается к 2008г. в Украине и Словении. Учитывая слабость и неразвитость института благотворительности и волонтерства в Украине, этот статистически зафиксированный результат можно считать перспективой развития соответствующего гражданского института.

Иллюстрацией уровня участия в благотворительных и волонтерских организациях в странах восточной Европы может стать мировой индекс благотворительности (World Giving Index), составляемый на основе данных Gallup's World View World Poll [http://www.worldview.gallup.com]. Большинство стран Восточной Европы попадают в нижнюю половину рейтинга из 153 стран.

В качестве индикаторов при составлении рейтинга выступали три основных вопроса относительно практик добровольной помощи и благотворительности, имевших место в прошедшем месяце: 1) жертвовали ли Вы деньги общественным организациям? 2) принимали ли Вы участие в волонтерской деятельности? 3) помогали ли Вы незнакомым людям, которые нуждались в помощи? Следует отметить, что вопросы о предоставлении денег или времени на волонтерскую деятельность касались политических и религиозных организаций, зарегистрированных благотворительных объединений и гражданских ассоциаций.

Интерес представляет закономерность, в соответствии с которой те страны постсоветского пространства с доминированием православия, где отмечается наиболее высокий уровень самодекларации религиозной принадлежности, занимают наиболее низкие позиции в общем рейтинге из 153 стран (Рис. 5). Так, Словения находится на 62, Молдова – 100, Беларусь – 106, Россия – 138, Болгария и Румыния на 141 и 142, Украина – 150 месте. Из европейских стран верхние позиции занимают Ирландия, Швейцария и Нидерланды. Замыкают рейтинг Украина и Сербия.

Представленную картину скорее можно объяснить низким уровнем социального доверия, несформированностью культуры благотворительности, чем доминирующей религией (табл. 5).

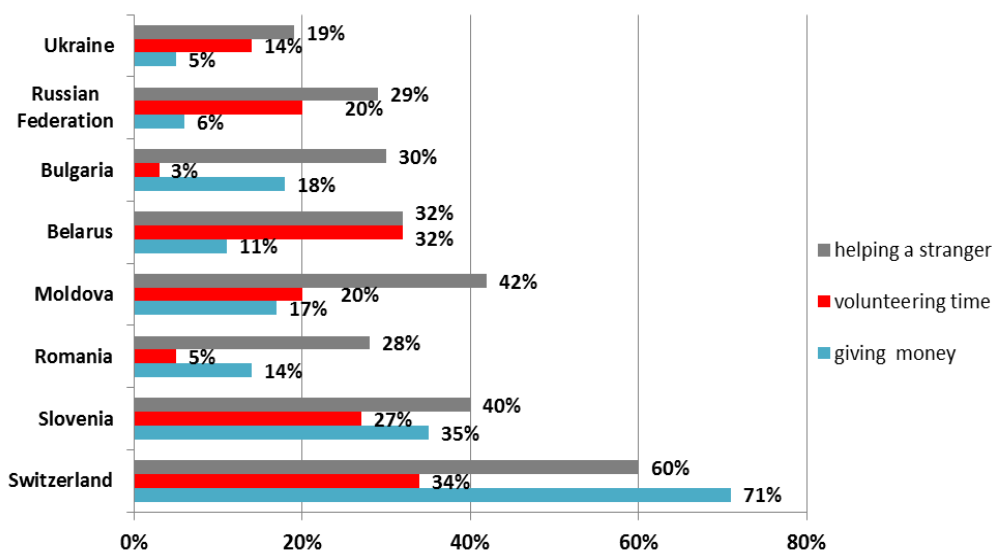

Рис. 5. Участие в благотворительных и волонтерских организациях (Gallup's World View World Poll 2010)

Таблица 5

Уровень институционального и социального доверия (WVS 2005) в отдельных странах; шкала: 1 – полное доверие, 2 – доверие в значительной степени, 3 – доверие незначительное, 4 – доверия нет.

Доверие к:	Страны:						
	Украина	Молдова	Румыния	Болгария	Словения	Польша	Швейцария
Церквям	2,16	2,05	1,55	2,34	2,79	2,00	2,56
Телевидению	2,50	2,52	2,46	2,26	2,70	2,63	2,75
Прессе	2,60	2,70	2,60	2,58	2,82	2,65	2,72
Профсоюзам	2,75	3,03	2,94	3,15	2,85	2,87	2,68
Полиции	2,86	3,03	2,71	2,46	2,70	2,56	2,02
Системе правосудия	2,87	2,96	2,91	2,80	2,82	2,81	2,12
Правительству	2,93	2,89	3,00	2,85	2,93	3,06	2,27
Парламенту	3,09	2,97	3,17	3,13	3,07	3,19	2,43
Политическим партиям	3,17	3,17	3,27	3,19	3,22	3,34	2,84
Благотворительным и гуманитарным организациям	2,52	2,63	2,53	2,71	2,65	2,28	2,26
Женским движениям	2,55	2,70	2,63	2,76	2,67	2,49	2,41
Движениям экологической защиты	2,58	2,75	2,59	2,72	2,63	2,40	2,26
Европейскому Союзу	2,65	2,46	2,37	2,37	2,73	2,61	2,67
Гражданским объединениям	2,64	3,16	2,92	2,73	3,05	2,99	2,29

В соответствии с приведёнными данными граждане Украины, Молдовы, Румынии, Болгарии, Словении не склонны доверять каким-либо государственным институтам. Отсутствием доверия к таким организациям объясняется и весьма незначительное участие в них. К примеру, наивысшей степенью доверия обладает институт церкви (ему доверяет 60,8% населения Болгарии, более 70% – Украины, Молдовы и Польши, 88,1% – Румынии; и лишь 34,3% – Словении); также о своей причастности к религиозным организациям указывают 4,3% болгар, 9,8% румын, 17% украинцев, 22,7% поляков, 28,7% словенцев и 33% молдаван. При этом коэффициент корреляции между доверием к институту церкви и участием в нем достаточно высокий: 0,5 для Украины и 0,4 для Молдовы и Словении (коэффициент статистически значим на уровне 0,01); таким образом, участие в данном институте объясняется (более, чем на 20% $=R^2$) уровнем доверия к нему в вышеупомянутых странах. В Румынии и Болгарии при достаточно высоком уровне доверия наблюдается низкий уровень участия, хотя взаимосвязь также статистически значима (составляет 0,2 на уровне 0,01). Интересно, что в Польше участие в церковных организациях не настолько сильно обусловлено уровнем доверием к институту церкви, Польша по данным показателям больше похожа на Румынию и Болгарию.

Совершенно иная ситуация с профсоюзами, в которых состоят в среднем 7% населения Болгарии и Румынии (7,2% и 6,6% соответственно), 13,4% – в Польше, чуть более 19% – в Молдове и 20% – в Украине и Словении. Уровень доверия к этой организации значительно ниже во всех странах. При этом коэффициент корреляции статистически значим на уровне 0,01 и достаточно оскут ($-0,3$), но со знаком минус, для Украины и Молдовы (для других стран значение коэффициента чуть ниже и составляет 0,1-0,2). Это говорит о том, что члены данной организации не верят в ее возможности и скорее являются таковыми "по привычке" (как правило, членами профсоюза являются члены одного и того же трудового коллектива, вступают в профсоюз вместе с приёмом на работу). Такая же, негативная, но незначительная корреляция (0,1 – 0,2) наблюдается в случае с политическими партиями, экологическими движениями, волонтерскими и благотворительными организациями.

Таким образом, отсутствие веры в возможности общественных организаций и объединений объясняет низкую долю участия в них граждан стран восточной Европы; большей долей доверия пользуется институт религии, который не дискредитировал себя в "коммунистический" период. Однако этот капитал церковь практически не использует либо использует сугубо в инструментальных, не стратегических целях.

Выводы

Представленный многоуровневый анализ познавательных возможностей концепта религиозного капитала и религиозного участия в исследовании постсоветских обществ новой восточной Европы позволяет сформулировать следующие выводы.

Во-первых, использование концепции религиозного капитала в трактовке, предложенной П. Бурдьё, позволяет сосредоточиться на изучении функционирования религиозных полей с акцентом на особенностях их исторического развития и специфических черт иерархической структуры в конкретных обществах. Исследование православного раскола в отдельных странах новой восточной Европы обнаружило организационный, а не канонический характер этого явления. Церковные схизмы были направлены на производство специфиче-

ской религиозной продукции, которая существенно отличалась от предложений официальной церкви. Во всех трех случаях (Молдова, Украина и Болгария) были использованы ресурсы политических сил для того, чтобы узаконить новые религиозные структуры. Однако результаты альянсов вновь созданных структур православных и национальных сил не имели однозначного результата; они зависели от иерархического статуса церкви, уровня ее популярности (религиозного спроса), а также от политического капитала социальных сил, которые поддерживали церковное разделение.

Во-вторых, в соответствии с положениями концепции социального капитала, на организационном уровне участие в социальных сетях и сетях поддержки, являющихся производными от членства в религиозных организациях, играют важную роль как в расширении отмеченных организаций, так и в активизации гражданского участия в целом. Анализ эмпирических данных подтвердил высказанное нами ранее предположение: религиозное участие (определяемое частотой посещения религиозных служб) положительно коррелирует с членством в религиозных организациях и уровнем религиозной вовлечённости. Относительно второй части гипотезы о связи религиозного участия и участия в нерелигиозных объединениях следует отметить, что в рассматриваемых посткоммунистических обществах не обнаружено никакой положительной зависимости. Процессы десекуляризации и возрождение религии, сопровождающиеся интенсивным церковным строительством, расширение сети религиозных общин в течение первого десятилетия после распада СССР не привели к существенному параллельному росту сети гражданских объединений и организаций.

Таким образом, зафиксированный незначительный рост религиозного и церковного участия в Украине, России и Молдове за рассмотренный период не отразился на принадлежности к более широкому кругу нерелигиозных гражданских объединений. Институт церкви, имеющий стабильно высокий уровень институционального доверия, практически не использует этот капитал, оставаясь, в отличие от стран западной Европы, пассивным участником гражданского общества. Урон, нанесённый советской властью религиозной культуре, консерватизм и инертность традиционных религиозных институтов (преимущественно православных), церковный раскол в православье, отсутствие активной миссионерской деятельности и артикулированной гражданской (в отличие от политической) позиции представителей церкви не способствуют привлечению новых последователей и активизации религиозного участия граждан. При этом, со стороны самого общества существует определённый запрос на так называемые "предельные ценности" (по Т. Парсонсу), что проявляется на фоне роста значимости и роли религии в публичной сфере. Однако в рассмотренных обществах идентификация с православием преимущественно выступает маркером культурной, а не религиозной принадлежности.

Список используемых источников

1. Barker, Eilee (1999) But Who's Going to Win? National and Minority Religions in Post-Communist Society. – *Philosophy and Sociology* 6/1999, pp. 49–74.
2. Berger, Peter L. (2003) Secularization and de-secularization. – *Religions in the Modern World: Traditions and Transformations*. Paul Fletcher, Hiroko Kawanami, David Smith, Linda Woodhead (eds.) London: Routledge, 2003, pp. 291–297.
3. Billiet, J. and Meulemann, B. (2007) 'Religious diversity in Europe and its relation to social attitudes and value orientations' Paper presented at ESSRHA International Conference, Istanbul: 18-19 October 2007.
4. Billiet, J. and Welkenhuysen-Gyels, J. (2004). Assessing Cross-National Construct Equivalence in the ESS: The Case of Religious Involvement. Paper presented at the European Conference on Quality and Methodology in Official Statistics, Mainz (Germany), 24–26 May.

5. Borowik, I. (2002) "Between Orthodoxy and Eclecticism: On the Religious transformation of Russia, Belarus and Ukraine", *Social Compass* 49(4): 497-508.
6. Bourdieu P. (1991) Genesis and structure of the religious field. *Comparative Social Research*. Volume 13, 1991, pp. 1-44.
7. Bourdieu, Pierre and L. (1992) *Wacquant. An invitation to reflexive sociology*. Chicago: University of Chicago press.
8. Bruce, Steve (1999) *Choice and Religion: A Critique of Rational Choice Theory*. Oxford: Oxford University.
9. Casanova J. (1994) *Public Religions in the modern world*. Chicago: Univ. of Chicago Press, p. 13.
10. Casanova J. (2006) Religion, European secular identities, and European integration. – Religion in Expanding Europe. Timothy A. Byrnes, Peter J. Katzenstein (eds.) Cambridge: Cambridge University Press, p. 84.
11. Coleman J. (2000) *Social Capital in the Creation of Human Capital // Social Capital: A Multifaceted Perspective / Ed. by P. Dasgupta, I. Serageldin*. Washington: The World Bank.
12. Corley F. *Moldovan Church Wages Five Year Battle for Recognition*. Web site <<http://www.strategicnetwork.org/index.php?loc=kb&view=v&id=656&fto=1160&fby=30a93f1520d6323ff89e3bf4de1e1eef&>>.
13. Davie, G. (2004). "New Approaches in the Sociology of Religion: A Western Perspective", *Social Compass* 51(1): pp.73-84.
14. Davie, Grace. (2000) *Religion in Modern Europe. A Memory Mutates*. Oxford: Oxford University Press.
15. Detlef Pollack (2008) *Religious Change in Europe: Theoretical Considerations and Empirical Findings*. – *Social Compass*, № 2, p. 171.
16. Donev D. K. (2005) *Church and State in Bulgaria Today*. East-West Church & Ministry Report 13 (Summer 2005), 11-12.
17. *European Yearbook of Minority Issues, Volume 2 (2002/2003)*. – Martinus Nijhoff Publishers, 2004.
18. Fennema M., Tillie J. (2001) *Civic Community, Political Participation and Political Trust of Ethnic Groups // Connections*. – Vol. 24(1). – pp. 26–41.
19. Hajdinjak M. (2004) "The New Bulgarian Law on Religious Communities: Solving or Creating Controversies?" // *Legal Position of Churches and Religious Communities in South-Eastern Europe*. Edited by Silvo Devetak, Liana Kalcina and Miroslav F. Polzer. Maribor: ISCOMET – Institute for Ethnic and Regional Studies.
20. Iannaccone, Laurence R. (1990) "Religious Practice: A Human Capital Approach." *Journal for the Scientific Study of Religion* 29:297-314.
21. Kalkandjieva D. (2006) *The Consent of State and the Blessing of Church: A Case Study on the New Bulgarian Denominations Act* // *Romanian Journal of Political Sciences*, issue: 2, p. 101-114.
22. Kanev, P. (2002). *Religion in Bulgaria after 1989: historical and socio-cultural aspects South East Europe Review (SEER) – for labour and social affairs*. Quarterly of the Hans-Böckler-Foundation 5 (1) Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft. Rujova. pp.75-95.
23. National Bureau of statistics. Web site <<http://www.statistica.md>>.
24. Norris Pippa, Ronald Inglehart (2004) *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
25. Panainte S. (2006) *Secularism in Republic of Moldova Politics of Religion or Religious Politics: Whether Do We Draw the Boundaries?* *Romanian Journal of Political Sciences*, № 2, p 89-97 Web site < www.ceeol.com>.
26. Pichler, Florian and Wallace, Claire (2007) *Patterns of Formal and Informal Social Capital in Europe*. *European Sociological Review*, 23, pp. 423-435.
27. Pichler, Florian and Wallace, Claire (2009) *Social Capital and Social Class in Europe: The Role of Social Networks in Social Stratification*. *European Sociological Review*, 25 (3): 319-332.
28. Putnam, Robert D.. (2000) *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. NY.; Simon and Schuster. p.19.
29. Roger Finke (2003) *Spiritual Capital: Definitions, Applications, and New Frontiers*// Prepared for the Spiritual Capital Planning Meeting, October 10-11.
30. Tomka, M. (2006) *Is Conventional Sociology of Religion Able to Deal with Differences between Eastern and Western European Developments?* *Social Compass* 53(2): 251-65.
31. Turcescu L., Stanb L. (2003) *Church–state convict in Moldova: the Bessarabian Metropolitanate Communist and Post-Communist Studies* 36: 443–465 Web site < www.elsevier.com/locate/postcomstud>.
32. Willaime, Jean-Paul (2006) *Religion in Ultramodernity*, in: *Theorising Religion. Classical and Contemporary Debates*, edited by James A. Beckford and John Walliss, Aldershot, Ashgate, pp. 77-89.
33. Віллем Жан Поль (2006) Європа та релігії. Ставки XXI-го століття/ Пер. з фр. – К.: Дух і Літера – 331 с.
34. Еленський В. (2002) Релігія після комунізму (Релігійно – соціальні зміни в процесі трансформації центрально – і східноєвропейських суспільств) [Текст]. – К.: Наукова думка – 424 с.
35. Патнэм Р. (1996) *Чтобы демократия сработала. Гражданские традиции в современной Италии*. М., С. 214-215.
36. Паращевін М. (2009) Релігія та релігійність в Україні / За ред. С. Макеєва. Попереднє слово О. Івашенко. – К.: Інститут політики, Інститут соціології НАН України. – 68 с.
37. Релігія і світське государство. Принцип laïcité в мире и Евразии / Под. ред. А. Агаджаняна, К. Русселе. – М.: Франко-российский центр гуманитарных и общественных наук в Москве, 2008. – С. 217-241.
38. Рязанова Л. (2004) Релігійне відродження в Україні: соціологічний контекст. Київ– 256 с.
39. Синелина Ю.Ю. (2008) *Взаимосвязь религиозных и политических ориентаций православных россиян / Синелина Ю.Ю. // Религия в самосознании народа (религиозный фактор в идентификационных процессах) / Отв. ред. М.П. Мчедлов – М.: Институт социологии РАН. – С. 135-158.*
40. "Наше государство всесторонне поддерживает религиозные организации". Интервью с Директором Государственной Службы по проблемам культов при Правительстве Республики Молдова, г-ном Сергеем Яцко. // *Moldova Noastra*. Общественное информационно-аналитическое издание. 17.08.2004 Web site <<http://mdn.md/ru/index.php?view=viewarticle&articleid=217>>.
41. "Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин". Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу на тему: "Державно-конфесійні відносини в Україні, їх особливості і тенденції розвитку" 8 лютого 2011р. – К., 2011.

Надійшла до редколегії 10.08.12

Д. Миронович
Донецький державний університет управління, Донецьк,
О. Решетняк
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ
С. Сальникова
Волинський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк

РЕЛІГІЙНИЙ КАПІТАЛ І РЕЛІГІЙНА УЧАСТЬ В КРАЇНАХ НОВОЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

У статті представлено евристичність застосування понять соціального і релігійного капіталів у дослідженні релігійної прихильності та участі. Із застосуванням теоретичних інтерпретацій соціального капіталу Дж.Коулмена, Р.Патнєма і П.Бурдьє пропонується результати аналізу релігійної участі у громадянському суспільстві, а також участі в нерелігійних організаціях і об'єднаннях; визначається залежність між релігійною участю і громадянською активністю в країнах Нової Східної Європи та Європейського Союзу. Для аналізу використано дані Європейського дослідження цінностей (2008) і Світового дослідження цінностей (2005, 2008). Результати аналізу вказують, що існує слабка кореляція між релігійною участю і приналежністю до більш широкого кола нерелігійних організацій та об'єднань в пострадянській Україні, Росії та Молдові на відміну від країн ЄС. Релігійний капітал як символічний ресурс легітимизації влади і реконструкції релігійного простору аналізується в перспективі формування релігійних розколів. Ця перспектива адаптована до дослідження виробництва православного релігійного поля під впливом релігійних розколів в постсоціалістичних Україні, Болгарії і Молдові.

Ключові слова: соціальний капітал, релігійний капітал, релігійна участь, розкол, поле релігії, громадянське суспільство, громадянські асоціації

D. Myronovych
Donetsk State University of Management, Donetsk,
O. Reshetniak
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv
S. Salnikova
Volynsky Lesia Ukrainka National University, Lutsk

RELIGIOUS CAPITAL AND RELIGIOUS PARTICIPATION IN COUNTRIES OF NEW EASTERN EUROPE

The article introduces the application of the concepts of social and religious capitals in investigation of religious commitment and participation. The research is grounded on the theories of social capital by J.Coleman, R.Putnam, and P.Bourdieu. The analyses of influence of religious participation on civil society, its non-religious organizations and associations is proposed. The paper identifies the relationship between religious participation and civil activity in the NEE's and EU's countries. European Values Survey (2008) and World Value Survey (2005, 2008) data are used for analysis. In contrast to the EU's countries, the empirical analyses result indicates the weak correlation between religious participation and affiliation to wider range of non-religious organizations and associations in post-Soviet Ukraine, Russia and Moldova. Religious capital as a symbolic resource of power legitimating and reconstruction of a religious field is analyzed in perspective of formation of religious schisms. This perspective is adapted to investigation of production of the Orthodox religious field under influence of religious schisms in post-socialist Ukraine, Bulgaria and Moldova.

Keywords: social capital, religious capital, religious participation, schism, field of religion, civil society, civil associations

СТРУКТУРНІ ВИМІРИ СОЦІАЛЬНОГО ПРОСТОРУ

УДК 316.01: 316.47: 316.3

О. Демків, канд. соціол. наук, доц.
Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів

СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ ТА РЕНТООРІЄНТОВАНІ СОЦІАЛЬНІ МЕРЕЖІ В УМОВАХ ДЕРЖАВНОГО МОНОПОЛІЗМУ

Автор розглядає перспективи і шляхи адаптації теорії соціального капіталу до умов сучасного українського суспільства. Особливості українського суспільства, які впливають на процес генерації соціального капіталу, розкриваються з використанням понять "державний монополізм", "рента", "рентоорієнтовані соціальні мережі".

Ключові слова: соціальний капітал, державний монополізм, рента, рентоорієнтовані соціальні мережі

Загальним місцем релевантного до політичної проблематики соціогуманітарного дискурсу впродовж років, що минули з часу розпаду СРСР, стали пояснювальні схеми, у яких метою бажаних соціальних трансформацій визнавалося громадянське суспільство, а одним із засобів досягнення цієї мети – розвиток соціального капіталу. Складна траєкторія соціально-політичного розвитку пострадянських суспільств, у якій на зміну відносній демократизації та децентралізації прийшли реверсивні процеси, вносить корективи у науковий дискурс. Скептичні настрої у експертній і науковій спільноті починають втілюватися у формування нової теоретичної моделі пострадянських суспільств. Ця модель дедалі менше ґрунтується на цінніснодeterminованих конструкціях та імперативах, стає менш проективною і дедалі більше зосереджується на реаліях. Водночас, прагматизація наукового дискурсу в тому, що стосується закономірностей і напрямку соціальних перетворень пострадянських суспільств не повинна супроводжуватися розривом теоретичного та методологічного тіла наукового дискурсу.

Як зазначав у свій час Т. Кун, зміна наукових парадигм відбувається у міру того, як попередня, колись дуже приваблива для наукової спільноти ідея, зазнає критики та переформулювання. Відтак, є сенс говорити про життєвий цикл наукової теорії, концепції, окремого концепту. Видається, що подібна доля чекає і на теорію соціального капіталу, яка швидко здобула популярність у зарубіжних та українських наукових колах, але, найменш, на вітчизняних теренах не знайшла належного емпіричного застосування. Найпростішою відповіддю на розчарування пояснювальним потенціалом теорії соціального капіталу є визнання її нерелевантною до умов "незахідних" соціумів, які не входять до соціокультурного ареалу конституювання цієї теорії. Водночас, іманентна для соціології аксіома соціальної єдності людства змушує шукати шляхи реінтерпретації теорії соціального капіталу, її пристосування до локальних українських і, ширше, пострадянських умов. У межах цієї статті така спроба здійснена із залученням низки допоміжних понять. Дотеперішні спроби реконцептуалізації теорії соціального капіталу або застосовували цю теорію некритично та надто механічно, або ж містили надто багато негативних визначень – тобто окреслювали те, чим не є соціальний капітал українського суспільства, але малою мірою пояснювали наявні "капіталогенеруючі" соціальні структури.

Перш ніж перейти до виконання центрального завдання цієї розвідки стисло оглянемо ту суму концептуальних побудов, яку, насправді, не цілком виправдано називають теорією соціального капіталу. Справа в тому, що центральний для теоретизації термін (соціальний капітал) інтерпретується по-різному, створюючи основу для трьох відносно автономних розділів цієї "теорії": мікрорівневу, мезорівневу та макрорівневу інтерпретацію.

На мікрорівні під соціальним капіталом мають на увазі ресурси, якими (реально чи потенційно) володіє індивід включений у сталу систему соціальних відносин (соціальну мережу). "Об'єм" соціального капіталу прямо залежить від характеристик складу особистісної соціальної мережі: якщо члени особистісної соціальної мережі мають високі статуси та доступ до цінних ресурсів (політичних, адміністративних, символічних, інформаційних, фінансових та ін.) це позитивно впливатиме на індивідуальний соціальний капітал індивідів, включених у соціальну мережу. Насиченість соціальної мережі носіями престижних статусів, виконавцями важливих соціальних ролей, власниками великих об'ємів різного роду ресурсів, поряд із величиною, гетерогенністю та розгалуженістю соціальної мережі є сприятливими для індивідуального соціального добробуту членів мережі характеристиками. І навпаки, відсутність у межах мережі носіїв цінних ресурсів, її гомогенність та зосередженість у обмеженому соціальному (поселенському, демографічному, професійному) ареалі – свідчать про мережеву бідність. В той час як соціальна мережа першого типу сприяє членам мережі не лише у підтримці сталого рівня добробуту, а й дозволяє їм просуватися в кар'єрному, статусному плані через доступ до цінних ресурсів (наприклад, інформації про вакансії на ринку праці) та можливість отримати сприяння (у формі рекомендації чи протекції) від впливових членів мережі, соціальна мережа другого типу може бути ефективною лише у підтримці сталого рівня соціального добробуту, наприклад, через відносини соціальної підтримки між домогосподарствами, які мають подібний рівень соціального благополуччя.

На мезорівні соціальний капітал інтерпретується як ресурс, який належить не лише окремим індивідам, а й соціальній групі. Сталі соціальні зв'язки створюють додаткові комунікаційні канали, у яких генеруються цінні ресурси соціальних відносин. Так, сусідська спільнота чи етнічна меншина, об'єднана неформальними і формальними соціальними зв'язками, отримує додаткове джерело цінних ресурсів. Наприклад, у випадку з локальною спільнотою, наявність стійких соціальних мереж дозволяє здійснювати нормативний моніторинг поведінки членів спільноти (соціальної простір стає менш анонімним і наповнюється структурами неформального соціального контролю), а у випадку етнічної меншини, стійкі соціальні зв'язки сприяють, наприклад, етнічному підприємництву, неформальному кредитуванню, гарантованому працевлаштуванню членів спільноти та ін.

На макрорівні, і ця інтерпретація найбільшою мірою потрапляє у поле зору політичної науки та публіцистики, соціальний капітал інтерпретується як "власність" соціуму в цілому. Соціальні мережі, які є структурною основою цього, макрорівневого, соціального капіталу це, насамперед, різноманітні громадські організації та інші "формальні та неформальні оболонки колективної

дії" у міру того наскільки вони є добровільними, горизонтальними та інклюзивними. Ці соціальні зв'язки структурують публічний простір суспільства, підвищують ефективність громадського контролю за діяльністю державних організацій, перебирають на себе окремі функції державних органів (наприклад, у сфері соціального захисту), сприяють поширенню соціально-корисних цінностей, артикулюють та узгоджують інтереси соціальних груп, поширюють зразки соціально активної поведінки, генералізовану довіру і таким чином легітимізують, контролюють і вдосконалюють діяльність політичних та адміністративних інститутів. В цьому сенсі соціальний капітал – надбання, ресурс суспільства в цілому. Ефективність та гармонійність соціально-політичного розвитку прямо залежить від характеристик цього ресурсу. Ця інтерпретація соціального капіталу є не лише наслідком наукового спостереження за законами розвитку західних суспільств із сталими демократіями, а й таким собі імперативом, "маніфестом" – вказівкою на нормальний, здоровий спосіб соціально-політичної організації і відповідно на дефективні відхилення від нього. Саме цей "поверх" концептуальної побудови теорії соціального капіталу, який є найбільш ціннісно та контекстуально детермінованим, вимагає реконцептуалізації та пристосування теорії до умов українського суспільства.

Три розглянуті інтерпретації в жодному разі не є взаємовиключними. Водночас, їх співіснування веде до певної термінологічної плутанини. Без сумніву у межах трьох інтерпретацій описуються різні за змістом соціальні явища, але чи існує між цими явищами системний (а не випадковий) зв'язок? Чи є вони взаємозумовленими?

Такий взаємозв'язок існує і коріниться він у сталих, структурно та соціокультурно відтворюваних патернах (шаблонах) творення особистісних соціальних мереж (англ. – *networking*). Найсуттєвішими характеристиками особистісних соціальних мереж, змінними, які задають конфігурацію емерджентних структур макrorівня є ступінь гомо – чи гетерогенності особистісних соціальних мереж, інклюзивності чи ексклюзивності (як принципу творення цих мереж), універсальності чи партикулярності (як характеристики відтворюваних у мережах цінностей), горизонтальності чи вертикальності (як патерну обігу важливих ресурсів та владного впливу) (Так, перевага у суспільстві особистісних соціальних мереж, які є закритими для представників певних етнічних, конфесійних, расових, мовних груп, є ексклюзивними щодо них, дискримінаційними щодо них, виявляються структурами які впливатимуть негативно на загальносоціальну інтеграцію та солідарність, генеруватимуть недовіру та конфліктні групові поділи. З цієї точки зору, наприклад, показник частки міжетнічних шлюбів є свідченням ступеня партикулярності / чи універсальності особистісних соціальних мереж.). Причому ці характеристики особистісних соціальних мереж є відносно ригідними до зовнішніх впливів і більш сталими ніж такі складні інституційні соціально-економічні та соціально-політичні конструкції, як, наприклад, конституціоналізм, парламентаризм, вільний ринок, чи іпотечка. Останні є більш чутливими до поточних соціально-політичних та соціально-економічних потрясінь ніж такі "прості" утворення як особистісні соціальні мережі. Ці "прості структури" достатньо опірні до зовнішніх впливів та змін для того аби гарантувати відтворення соціуму навіть після найважчого колапсу "складних структур".

Оскільки структура особистісних соціальних мереж відзначаються варіативністю, поряд із ціннісним, нормативним, інституційним профілем суспільств є сенс говорити і про мережевий профіль суспільств. На фоні загальної маргіальності цієї проблематики у соціологі-

чному дискурсі окремі локальні зразки мережевих профілів були опрацьовані значною мірою (Широковідомими є дослідження мережевої складової італійського (особливо, південноіталійського) суспільства [Gambetta, 2000; Патнам, 2001], китайського [Dunfee et al, 2001; Fan, 2002; Gold et al, 2002] та південно-східноазійських суспільств [Donner et al., 1997; Jomo et al., 1997; Ravenhill, 1997]).

Врахування специфічних рис українського суспільства неминує спрямовує увагу дослідника на "головного капіталіста у суспільстві", за інтерпретацією П. Бурдьє. П. Бурдьє описував універсальну, з його точки зору, закономірність – саме держава є найважливішим інститутом, який визначає, так би мовити, "курс обміну" різних капіталів, встановлює сталі механізми їх конвертації (П. Бурдьє пише: "Держава є кульмінацією процесу концентрації різних типів капіталу: капіталу фізичної сили ... (армія, поліція), економічного капіталу, культурного чи ... інформаційного капіталу і символічного капіталу...[і] веде до утворення ...державного капіталу... , який дозволяє державі застосовувати владу у різних полях... ", а також визначати те, як відбувається взаємна конвертація капіталів, чи, користуючись економічною термінологією, встановлювати "курс" обміну цих капіталів [Bourdieu, 1998]).

Коріння такої інтерпретації можемо знайти у одного із оригінальних теоретиків громадянського суспільства – А. Грамші. У своїх "Тюремних нотатках" автор зазначає, що соціальні системи можна аналітично розмежувати на дві складові: "політичне суспільство" (на цій "арені" діють політичні інститути) та "громадянське суспільство" (недержавна, приватна сфера, відносно автономна від економіки і політики). Метафорично кажучи, у першій сфері діють конкуренція та примус, а у другій – співпраця та згода (перша сфера структурована переважно ієрархічно, а друга переважно горизонтально). Відповідно, систему сучасного капіталізму стабілізують по-перше, механізми політичного, адміністративного та репресивного характеру, які зосереджені у державних структурах та, по-друге, механізми, що продукують широкий соціальний консенсус, та зосереджені у позадержавній сфері. Держава як система політичних, адміністративних та репресивних інститутів є лише передовою лінією оборони соціального порядку. Натомість, центральним механізмом підтримки стабільності системи є громадянське суспільство. В тій чи іншій (зародковій чи розвинутій) формі громадянське суспільство існує у кожній соціальній системі і всюди має специфіку, яка задається першою складовою – державою, у вузькому сенсі. Таким чином, громадянське суспільство за Грамші – це не імператив, а констатація – легітимізуючі структури, структури, які стабілізують соціум, становлять собою опору політичного режиму.

З часом у дискурсі щодо громадянського суспільства та соціального капіталу відбулася докорінна зміна: там, де етатиста і комуніста Грамші цікавило те, як громадянське суспільство підтримує й стабілізує політичну систему і державу зокрема, ліберальних демократів цікавить те, як громадянське суспільство контролює державу, становить їй противагу, сприяє підзвітності та прозорості політичної і управлінської діяльності. До цього часу у дослідженнях соціального капіталу українського суспільства цілком домінував другий підхід. Водночас, особливості українського соціуму, його державоцентричність, є підставою релевантності першої з пояснювальних моделей. В умовах пострадянського розвитку, коли система державного соціалізму з тотальним домінуванням держави у всіх сферах соціального видозмінилася проте не відійшла остаточно в минуле така державоцентричність процесів генерації та конвертації капіталів є особливо важливою рисою (У вітчизняному

соціогуманітарному дискурсі тема надмірної етатизованості присутня досить давно, причому викликає інтерес не тільки у академічних науковців, а й у авторів прямо причетних до політичної та управлінської діяльності. Так у праці за спів-авторством колишнього міністра освіти В. Кременя читаємо: "Триста років існування спочатку у складі поліцейсько-феодалної імперії, а потім комуністичної породили вкрай етатизоване суспільство, яке не схильне покладати вирішення своїх проблем на недержавні демократичні інституції" [Кремень та ін., 1996], а у статті діючого голови Центральної виборчої комісії В. Шаповала зазначається: "Надмірна урегульованість правом характеризує добре відоме нам одержавлене, етатизоване, суспільство" [Шаповал, 2008]).

Цілісна інтерпретація будь-якого соціального явища передбачає аналіз його конституювання, його соціогенезу. В 2004 році у статті "Громадянин, а де у вас тут громадянське суспільство?" російський соціолог О. Левінсон зазначав: "Період "класичної"... радянської влади – це період масових репресій проти індивідів, класів, станів, етнічних і соціальних груп... Але також і проти певних соціальних структур тобто проти самих форм об'єднання і взаємодії людей. Тоді був здійснений успішний (і досі так живемо) експеримент з видалення суттєвого структурного компоненту суспільства, а саме – організацій, які є частиною громадянського суспільства, що опосередковує відносини громадянина і держави... Впродовж майже десятиліття викоринювали цілу форму соціальності. Особливий соціальний (не класовий!) інстинкт подібний до соціальних ревнощів породжував ненависть до будь-яких організацій... [С]творювані переможцями організації здавалися їхньою найсильнішою зброєю. Але сильною виключно в умовах монополії (курсів мій – Д.О.) на подібну соціальну форму" [Левінсон, 2004]. Автор окреслив одну з центральних проблем творення соціального капіталу у пострадянських суспільствах, а разом з тим і їхню особливість, яка не враховується у теоретичних побудовах найбільших популяризаторів теорії соціального капіталу.

Відповідно до макрорівневої інтерпретації, структури, які генерують соціальний капітал, локалізуються у відносно автономних від держави сферах соціуму. Але в умовах, коли такого автономного простору немає, утворення структур генераторів соціального капіталу відбувається на основі або неформальних соціальних мереж, або соціальних мереж, утворених завдяки членству у формальних, контрольованих державою організаціях.

Ще одним з вимірів державного монополізму, який є крайнім виявом етатизації соціальних систем, є вкорінення виключного пріоритету державних органів та установ на регулювання усіх сфер соціального (Доцільно говорити про ступінь етатизованості соціальних систем та відповідний діапазон конкретних виявів державного монополізму адже конкретний зміст соціальних систем державного монополізму варіативний. Так, наприклад, для Радянського Союзу був характерний державний монополізм і у часи Й. Сталіна і у час Л. Брежнєва, водночас, за змістом соціальних процесів ці періоди суттєво різнилися і різнився державний монополізм двох епох не лише, так би мовити, у кількісному сенсі). Соціальною проекцією, показником, а водночас і можливим чинником етатизації є присутність патерналістських соціальних орієнтацій у масовій свідомості. Державний монополізм найбільш чітко маніфестувався в економічно-виробничій сфері (в радянський період у формі державного соціалізму, а у пострадянський – у формі державно-корпоративного капіталізму). Водночас, було б помилкою вважати, що державний монополізм закінчується економічно-виробничою сферою.

Найпромовистіші приклади державного монополізму у сучасному українському суспільстві виявляються у

економічній та політичній сферах. У 2011 році Україна посіла 164 місце серед 179 країн світу за рівнем економічних свобод. Серед європейських країн Україна посідає останнє місце (втративши два місця у рейтингу, порівняно із попереднім роком та 12 місць, порівняно із 2009 роком) [Радіо "Свобода", 2012]. Свідченням процесів посилення державного монополізму у політичній сфері є негативна динаміка України у рейтингу демократичного розвитку, що його складає організація Freedom House. В ньому статус України понизився з "вільної" до "частково вільної" країни. Станом на минулий рік Україна зайняла 10 місце в світі за показником прізонізації (тобто кількості ув'язнених на 100 тисяч населення) [ТСН, 2012]. А ось за кількістю податків, що сплачуються за підсумками 2011 року Україна зайняла перше у світі місце [ЗІК, 2012].

Численними є і вияви державного монополізму у несподіваних, здавалося б, сферах соціального: у сфері освітньої політики і навіть у сфері моралі. Як зазначають В. Єрмоленко та В. Верлока: "за найскромнішими оцінками, для захисту кандидатської дисертації українському здобувачеві треба здійснити 74 кроки (деякі з них можуть зайняти цілий день, деякі – кілька днів чи навіть тижнів), серед яких тільки 10 складає написання самої дисертації" [Єрмоленко та ін., 2009]. У той же час подібна процедура (процедура здобуття наукового ступеня доктора) у Франції має суттєві відмінності, зокрема у тому, що її написання і захист відбувається не в 74 (як в Україні), а у 28 кроків [Огаркова, 2010].

У такій специфічній і, у певному сенсі, показовій сфері як моральна політика бачимо ініціативи, які цілком вкладаються у загальний тренд до посилення державного монополізму. Йдеться про роботу Національної експертної комісії України з питань захисту суспільної моралі, яка мала бути розформована відповідно до анонсованої адміністративної реформи ще 2010 року, а, натомість, займається підготовкою законопроекту у якому зокрема йдеться про посилення державного контролю за сферою інтернету. Подібно, знаковою для сфери моральної політики є ініціатива про необхідність законодавчого схвалення "Морального кодексу громадянина України". Також стосуються моральної сфери та, водночас, ілюструють тенденцію до посилення державного монополізму законодавчі ініціативи про оподаткування громадян, які по досягненні певного віку залишаються бездітними, а також про заборону абортів.

Таким чином, після окремих кроків на шляху до дерегуляції економічної, освітньої, культурної сфери та партійно-ідеологічної плюралізації влади і становлення передумов підзвітності держави структурам громадянського суспільства відбуваються зворотні процеси, чи принаймні консервуються риси, характерні для попереднього етапу. Звідки ж беруться ці інституційні особливості? Які пояснювальні моделі, апеляції до яких соціальних структур можуть адекватно описати згадані явища у їхньому взаємозв'язку та викрити закономірності, які виявляються за строкатим калейдоскопом, здавалося б, нічим не пов'язаних прикладів?

Структурами, які прямо визначають зміст соціального капіталу етатизованого суспільства є соціальні мережі клієнтистського типу, для яких характерна ієрархічність, обмежена солідарність та партикуляризм (Британський автор індійського походження М. Кан, використовуючи дещо відмінну від нашої термінологію, зазначає з цього приводу: "Там де капіталістична система лише виникає і немає політичної стабільності і високого рівня легітимності нових інститутів, де держава є надто слабкою, щоби встановити порядок силою і де громадянському суспільству не вдається надати ідеологічну підтримку капіталізму, що виникає, мережі патро-

нажу... є ефективним, хоч і дорогим, механізмом підтримки політичної стабільності" [Khan M. H., 1996]. Автор вказує на слабкість держави як на передумову посилення мереж патронажу. Таке визначення лише на перший погляд є прямо протилежним до нашої тези про державний монополізм, як чинник посилення рентоорієнтованих соціальних мереж. Річ у тому, що система державного монополізму, без сумніву, є соціально слабкою з причини своєї надмірної централізованості, надмірної переобтяженості різноманітними формальними та неформальними бар'єрами, з причини низького рівня легітимності та корозії політичних інститутів у яких неформальна складова підважує формальну, "декоративну" складову. Крім усього іншого, система державного монополізму поляризує соціум і витворює конфліктогенну структуру у якій між рантє і неінтегрованими у рентоорієнтовані соціальні мережі масами населення накопичується негативізм, відчуження та недовіра і навіть ті відчуття, які можна назвати сучасним аналогом марксистської класової ненависті. Крім того, справа й у інтересах фінансово-промислових та політичних груп, яким система державного монополізму дозволяє обмежити конкурентність як економічної так і політичної діяльності і вкорінити своє домінування. Таким чином, системи державного монополізму є сильними як репресивні, "обмежувальні" структури, але слабкими як структури вільного соціального розвитку, творчості та взаємодії). Соціальний капітал як одна із форм капіталу тяжіє до динамічності та конвертації у інші форми. Держава є головним капіталістом, за висловом П. Бурд'є, який, зокрема, встановлює "курс обміну" різних капіталів та надає можливість отримання ще однієї специфічної форми капіталу: адміністративної та політичної ренти (Як зазначають автори публікації з промовистою назвою "Рушійні сили небажаних реформ: уроки українського перехідного періоду": "Під рентою, на відміну від економічного прибутку, мається на увазі частина чистого доходу, отримана в результаті діяльності, яка не сприяє створенню ринкової вартості. Типовими джерелами ренти є ... перерозподіл засобами насильства (зокрема державного); обмеження вільної конкуренції чи монополювання змова ... пошук ренти (чи рентоорієнтована діяльність або поведінка) вважається шкідливим, оскільки відволікає ресурси і зусилля від пошуку економічного прибутку, а саме в ході останнього створюється економічна вартість" [Дубровский и др., с. 57]). Йдеться про те, що державний монополізм у тій його формі, яка утвердилася в українському суспільстві надає можливості інструменталізувати широкі контрольні та репресивні механізми, надавати селективні переваги окремим економічним та політичним суб'єктам, впускати

чи, навпаки, не допускати їх на монополізований економічний та політичний ринок та, натомість, отримувати переваги у формі тих чи інших ресурсів. Суб'єктами, які інструменталізують механізми державного монополізму і відіграють центральну роль у розбудові рентоорієнтованих соціальних мереж, є рантє.

Патогенність описаної структури зростає у випадку синхронізації ієрархічної системи рентоорієнтованих соціальних мереж із іншими соціальними поділами. Йдеться про практики непотизму та клановості за регіональною ознакою. Так само небезпечним є накладання цієї структури на структури соціальної нерівності.

Емпірично центральні капіталогенеруючі структури можуть досліджуватися із застосуванням генераторів імен, статусів чи позицій (інструментаріїв дослідження особистісних соціальних мереж) [Vandergaag, 2005]. Метод генератора позицій у зборі первинної інформації щодо особистісних соціальних мереж, запропонований Н. Лін та М. Думін [Lin N. et all, 1986], вимірює доступ до професій членів мережі. Професії розглядаються як підґрунтя системи престижу в ієрархічно збудованому суспільстві. Інакше кажучи, саме використання генератора позицій дозволяє вивчати мережеву нерівність, визначаючи, наприклад, рівень мережевого капіталу через такі показники, як індекс кількості доступних позицій або ж найвищу з доступних позицій. У межах генератора позицій використовується вибірка структурних позицій, які є важливими у певному суспільстві (професії, сфери). Скориставшись генератором позицій можна з'ясувати, яким є склад соціальної мережі найбільш соціально успішних респондентів.

Влітку 2011 року на базі кафедри соціології і соціальної роботи Національного університету "Львівська політехніка" було проведено соціологічне дослідження "Соціальний простір міста". За ймовірнісною багатоцільовою, репрезентативною за статтю і віком вибіркою опитано 400 мешканців м.Львова. Центральна гіпотеза дослідження полягає у наступному: у структурі особистісних соціальних мереж найбільш соціально успішних респондентів помітно більшу частку (порівняно із менш соціально успішними респондентами) становитимуть соціальні зв'язки із людьми, чий статус (посада, рід професійної діяльності) дозволяє отримувати адміністративну ренту. У опитуванні було використано інноваційний інструментарій, який представляє собою дещо модифікований генератор позицій (див. приклад інструментарію у табл. 1).

Таблиця 1

Приклад інструментарію дослідження особистісних соціальних мереж

Чи є у колі ваших близьких друзів (людей, з якими Ви спілкуєтесь не рідше одного разу на тиждень)... ?		
... майстри, прораби, бригадири	Hi	Так
... робітники ручної праці	Hi	Так
... учні, студенти, курсанти, аспіранти	Hi	Так
...депутати місцевих рад	Hi	Так
...працівники громадських організацій	Hi	Так
...працівники закладів охорони здоров'я	Hi	Так
... керівники / власники, заступники керівника, топ-менеджери підприємства / установи з кількістю працівників більше 100 осіб	Hi	Так

З використанням наведеного інструментарію було цілеспрямовано виділено три сегменти у структурі особистісних соціальних мереж респондентів. По-перше, це сегмент особистісних соціальних мереж, до якого входять соціальні зв'язки, які є ознакою включеності у потенційно рентоорієнтовані соціальні мережі. По-друге, сегмент, до якого входять соціальні зв'язки, які є ознакою включеності у мережі, пов'язані із підприємницькою діяльністю. Та, по-третє, сегмент, до якого входять соціальні зв'язки, які є ознакою включеності у, так

би мовити, неспецифічні (Ці соціальні зв'язки є "неспецифічними" у контексті цієї розвідки, як такі, що не визначаються прямо змістом соціальної системи державного монополізму) соціальні мережі (див. табл. 2).

Позитивний взаємозв'язок характеристик особистісної соціальної мережі та рівня індивідуального добробуту було доведено неодноразово на емпіричному матеріалі різних суспільств [Cooper H., 1999; Ledeneva A., 1998; Rose R. 2005]. Таким чином можна очікувати, що і українське суспільство демонструватиме цю закономір-

ність: мережева бідність (і мережеве багатство) накладається на інші виміри соціальної нерівності і, очевидно, перебуває із ними у складному двосторонньому взаємозв'язку. Деталізуючи внутрішню структуру індивідуального соціального капіталу, доцільно виділити окремі сегменти особистісних соціальних мереж, які різною мірою пов'язані із позитивними соціальними на-

слідками, тобто різною мірою дозволяють отримати доступ до цінних ресурсів. З'ясування характеру взаємозв'язку об'єму соціального капіталу у окремих сегментах із показниками індивідуального добробуту дозволить розкрити те, яким є внесок цих сегментів до сукупного соціального капіталу респондентів (див. табл. 2).

Таблиця 2

Укрупнені сегменти особистісних соціальних мереж мешканців м. Львова, n = 400

Сегменти особистісної соціальної мережі респондента	Емпіричні показники, що характеризують ступінь насиченості окремого сегменту особистісної соціальної мережі	Значення альфа-Кронбаха для інтегрованого показника, що характеризує ступінь насиченості окремого сегменту особистісної соціальної мережі
1. Соціальні зв'язки, які є ознакою включеності у потенційно рентоорієнтовані соціальні мережі	Наявність (чи відсутність) у близькому оточенні респондента працівників міліції, ДАІ; депутатів місцевих рад; працівників прокуратури; працівників податкової інспекції; працівників міських, обласних рад; службовців держaparату (посадові особи); професійних політиків, керівників та працівників органів державної або місцевої влади	0,682
2. Соціальні зв'язки, які є ознакою включеності у мережі, пов'язані із підприємницькою діяльністю	Наявність у особистісній соціальній мережі працівників банків, кредитних спілок; керівників / власників, заступників керівника, топ-менеджерів підприємства/установи з кількістю працівників більше 100 осіб; керівників / власників, заступників керівника, топ-менеджерів підприємства / установи з кількістю працівників менше 100 осіб; дрібних бізнесменів, індивідуальних підприємців	0,554
3. Соціальні зв'язки, які є ознакою включеності у неспецифічні соціальні мережі	Наявність у особистісній соціальній мережі робітників ручної праці; учнів, студентів, курсантів, аспірантів; майстрів, прорабів, бригадирів тощо; службовців з числа допоміжного персоналу, секретарів, медсестр, дрібних службовців); висококваліфікованих спеціалістів гуманітарного профілю (у сфері науки, освіти, культури, економіки); висококваліфікованих спеціалістів технічного профілю (інженерних спеціальностей, спеціалістів з комп'ютерної техніки, ін.)	0,6377

Таблиця 3

Матриця парних кореляцій показників індивідуального соціального капіталу та показників матеріального добробуту респондентів, при виключенні пропущених значень цілком (listwise), n = 400

Складові індивідуального соціального капіталу за сегментами особистісної соціальної мережі респондента	Насиченість сегменту соціальних зв'язків, які є ознакою включеності у потенційно ренто-орієнтовані соціальні мережі	Насиченість сегменту соціальних зв'язків, які є ознакою включеності у мережі, пов'язані із підприємницькою діяльністю	Насиченість сегменту соціальних зв'язків, які є ознакою включеності у неспецифічні соціальні мережі	Оцінка матеріального становища власної сім'ї	Особистий середньомісячний дохід (протягом року)
1. Насиченість сегменту соціальних зв'язків, які є ознакою включеності у потенційно рентоорієнтовані соціальні мережі	1	,386**	,108*	,205**	,301**
2. Насиченість сегменту соціальних зв'язків, які є ознакою включеності у мережі, пов'язані із підприємницькою діяльністю	,386**	1	,326**	,236**	,203**
3. Насиченість сегменту соціальних зв'язків, які є ознакою включеності у неспецифічні соціальні мережі	,108*	,326**	1	,009	-,025
4. Оцінка матеріального становища власної сім'ї	,205**	,236**	,009	1	,422**
5. Особистий середньомісячний дохід (протягом року)	,301**	,203**	-,025	,422**	1

* Значима на рівні 0,05

** Значима на рівні 0,01

Як бачимо з табл.2, один із сегментів індивідуального соціального капіталу не корелює із показниками індивідуального добробуту. Очевидно, це пояснюється тим, що соціальні позиції, зв'язки з якими входять до

"неспецифічного" сегменту соціального капіталу, не гарантують доступу до цінних ресурсів. А ось два інші сегменти дозволяють отримувати такі ресурси.

З метою виявлення характеру взаємозв'язку між індивідуальним добробутом та включеністю до потенційно рентоорієнтованих мереж було цілеспрямовано ви-

ділено три типи респондентів відповідно до ступеня включеності у потенційно рентоорієнтовані соціальні мережі (див табл. 3).

Таблиця 4

Розподіл середніх значень показників індивідуального соціального капіталу та прямих і опосередкованих показників матеріального добробуту за типами

Тип респондентів за включеністю у потенційно рентоорієнтовані мережі	n	Особистий середньо-місячний дохід ¹		Самооцінка матеріального становища власної сім'ї ²	Частота видів діяльності протягом останнього року	
					Відвідували фірмові салони, магазини відомих брендів ³	Відвідували спортивні клуби, басейни ⁴
Тип 1 – низький рівень	226	1,98**		1,99*	4,13**	4,23**
Тип 2 – Середній рівень	78	2,27**		2,19*	3,79**	3,60**
Тип 3 – високий рівень	61	2,6**		2,31*	3,40**	3,63**

Різниця середніх значень між типами респондентів за усіма наведеними показниками є статистично значимою на рівні * 0,05; ** 0,01

1 – Респондентів пропонували відповіді за чотирибальною шкалою, де альтернатива "1" означає "Менше 1000 гривень", а альтернатива "4" означає "Більше 4000 гривень".

2 – Респондентів пропонували відповіді за трьохбальною шкалою де альтернатива "1" означає "Грошей вистачає лише на найнеобхідніші продукти і речі", а альтернатива альтернатива "3" – "Можемо дозволити собі придбати майже все, що забажаємо".

3 – Респондентів пропонували відповіді за п'ятибальною шкалою де альтернатива "1" означає "щодня", "2" – "1 -3 рази на тиждень", "3" – "1 -3 рази на місяць", "4" – "1 -3 рази на рік", "5" – "ніколи".

4 – Респондентів пропонували відповіді за п'ятибальною шкалою де альтернатива "1" означає "щодня", "2" – "1 -3 рази на тиждень", "3" – "1 -3 рази на місяць", "4" – "1 -3 рази на рік", "5" – "ніколи".

Отримані результати дають підстави для наступних висновків. По-перше, як свідчать результати численних компаративних досліджень, в сучасній Україні утвердился спосіб соціально-політичної організації, який є одним із виявів державного монополізму. Система державного монополізму спирається на широкий спектр адміністративних та політичних механізмів, які подібно до павутини, створюють коридори можливостей і бар'єри (як для економічної так і для політичної діяльності).

По-друге, дослідження соціального капіталу українського суспільства (та інших високоетатизованих суспільств) слід здійснювати не лише у межах ліберально-демократичної інтерпретації, а й із залученням напрацювань авторів, які більшою мірою акцентують увагу на ролі держави як генератора соціального капіталу.

По-третє, з мережевої перспективи у високоетатизованих суспільствах соціальними мережами, які генерують соціальний капітал, забезпечують взаємозв'язок держави та соціуму, легітимізують політичні інститути та забезпечують відносну ефективність управлінської діяльності, є рентоорієнтовані соціальні мережі. Ключовими позиціями, які гарантують доступ до цінних ресурсів у таких суспільствах є позиції у рентоорієнтованих соціальних мережах які займають "рантьє", або суб'єкти, що інструменталізують механізми державного монополізму.

По-четверте, емпірично центральні капіталогенеруючі структури можуть досліджуватися із застосуванням генераторів імен, статусів чи позицій (інструментаріїв дослідження особистісних соціальних мереж). Разом з тим, оскільки мова йде про дослідження ієрархічних структур, а інтерес представляють саме ті, хто займає у таких структурах вищі позиції (рантьє), то можливості масового соціологічного опитування є обмеженими. Малоімовірно є те, що у вибірку сукупність типового соціологічного опитування (репрезентативного за окремими соціально-демографічними характеристиками) потраплять насправді впливові рантьє, які є центральними учасниками рентоорієнтованих соціальних мереж. Доступ до таких респондентів є ускладненим, а тому досліднику доцільно було б вдатися до інших (окрім масового опитування) методів збору інформації, в тому числі і до якісних соціологічних методів.

По-п'яте, значний ступінь етатизованості українського суспільства ускладнює виникнення автономних від держави капіталогенеруючих структур. Наявні структури не лише відтворюють специфічний тип соціального капіталу (який має як дисфункційні так і функціональні наслідки для системи), а й попереджують ефективне функціонування альтернативних структур. Структури третього сектору, неієрархічні і добровільні об'єднання, фактично усі форми спонтанної соціальної кооперації в певний момент "зустрічаються" із структурами, згенерованими системою державного монополізму. Останні мають суттєві переваги над першими як завдяки контрольним, регулятивним, репресивним механізмам державного монополізму, так і завдяки більшій дієвості, ефективності у постачанні членів соціальних мереж корисними ресурсами. Тому традицію, започатковану Р. Патнамом, а саме – акцент на діяльності організацій третього сектору у дослідженні соціального капіталу, – в умовах українського суспільства слід переглянути, адже громадські організації в українському суспільстві, як і в більшості інших пострадянських суспільств, зазнають маргіналізації, витіснення у "гетто" академічного, чи навіолополітичного середовища (Теорія соціального капіталу, у формулюванні Р. Патнама, не є цілком релевантною до української дійсності. Водночас, як такий собі соціально-політичний імператив, маніфест (яким є, наприклад, марксистська теорія) вона є корисним орієнтиром, який дозволяє вияскравити патогенні структури українського соціуму).

Поряд з цим потребують уваги найпотужніші капіталогенеруючі структури, а саме – ієрархічні рентоорієнтовані мережі патронажу, системоутворюючими позиціями у яких є посади у органах державної влади, наділені адміністративними, контрольними, регуляторними і репресивними повноваженнями. Ці структури, у свою чергу, утворюють "мережу мереж", яка теж має централізований ієрархічний характер, вузлові позиції у яких займають "арбітри", або впливові політичні суб'єкти, які делегують суб'єктам нижчого рівня можливість отримувати адміністративну ренту у обмін на лояльність та на відносно ефективне виконання формальних функцій, передбачених посадою у системі органів державної влади. У багатьох випадках, крім лояльності та вико-

нання формальних посадових обов'язків, "арбітр" отри- мує частину зібраної суб'єктом ренти.

Список використаних джерел

1. Грамши А. Тюремные тетради / А. Грамши / В 3 ч. Ч. 1. М.: Поли- тиздат, 1991
2. Дубровский В. Движущие силы нежелательных реформ: уроки украинского переходного периода / В. Дубровский, Я. Ширмер, У. Грейвс-третий, Е. Головаха, А. Гарань, Р. Павленко // Социология: теория, методы, маркетинг, 2010, 1. С. 56 – 72
3. Ермоленко В. Аналітика: захист дисертації в Україні: максимум фор- мальностей, мінімум змісту / В. Ермоленко, В. Верлока / Режим доступу до статті: <http://www.eu-edu.org/news/info/397> стаття від 29.12.2009
4. Кремень В.Г. Соціально-політична ситуація в Україні: поступ п'яти років / В.Г. Кремень, Д.М. Безлюда, В.Д. Бондаренко та ін. – К.: Нац. ін-т стратег. дослідж., 1996. – Вип. 2. – 114 с.
5. Левинсон А. Гражданин, где у вас тут гражданское общество? / А. Левинсон // "Неприкосновенный запас" 2004, №2(34). Режим доступу до статті: <http://magazines.russ.ru/nz/2004/34/lev7.html>
6. Огаркова Т. Аналітика: захист дисертації у Франції – погляд з Укра- їни / Т. Огаркова / Режим доступу до статті: <http://www.eu-edu.org/news/info/412> – стаття опублікована 25.01.2010
7. Патнам Р. Творення демократії. Традиції громадянської активності в сучасній Італії / Р. Патнам, Р. Нанетті / К.: Основи. 2001. – 300 с.
8. Радіо "Свобода" / Україна опустилася на 164-е місце в рейтингу еконо- мічних свобод. – Режим доступу до статті: <http://www.radiosvoboda.org/archive/news/20110112/630/630.html?id=2273759>
9. Україна перша у світі за кількістю податків. – Світовий банк, 2012. Режим доступу до статті: <http://zik.ua/ua/news/2012/03/05/337555>
10. Україна заняла 10 место в мире по количеству заключенных. – Режим доступу до статті: <http://ru.tsn.ua/ukrayina/ukrayina-zanyala-10-mesto-v-mire-po-kolichestvu-zaklyuchennyh.html>
11. Шаповал В. Феномен конституції у контексті вітчизняної політико- правової "міфології" / В. Шаповал // "Дзеркало тижня", № 29, 09 серпня 2008
12. Bourdieu P. Acts of resistance: against the new myths of our time / P. Bourdieu / Cambridge: Polity Press, 1998

О.Демків, канд. социол. наук, доц.

Львовский национальный университет имени Ивана Франко, Львов

СОЦИАЛЬНЫЙ КАПИТАЛ И РЕНТО ОРИЕНТИРОВАННЫЕ СОЦИАЛЬНЫЕ СЕТИ В УСЛОВИЯХ ГОСУДАРСТВЕННОГО МОНОПОЛИЗМА

Автор рассматривает перспективы и пути адаптации теории социального капитала к условиям современного украинского общества. Особенности украинского общества, влияющие на процесс генерации социального капитала, раскрываются с использованием понятий "государственный монополизм", "рента", "рентоориентированные социальные сети".

Ключевые слова: социальный капитал, государственный монополизм, рента, рентоориентированные социальные сети

O. Demkiv, Assoc. Prof.,
National Ivan Franko University, Lviv

SOCIAL CAPITAL AND RENT-ORIENTED SOCIAL NETWORK UNDER CONDITION OF STATE MONOPOLISM

Author analyses the difficulties and possible ways of the of social capital theory adaptation to the conditions of the contemporary Ukrainian society. The peculiar features of Ukrainian society are analyzed using the concepts of "state monopolism", "rent", "rent-oriented social networks".

Key words: social capital, state monopolism, rent, rent-oriented social networks

УДК 316.35.4

O. Oleinikova, Ph.D. Candidate
Department of Sociology and Social Policy at University of Sydney, New South Wales, Australia

LIFE-COURSE STRATEGIES AND LABOR MIGRATION: UKRAINIANS IN ITALY AND POLAND

Current labor migration from post-Soviet Ukraine to the European Union' countries is characterized by significant scale and intensity, innovative character, diversity and unexpectedness of life collisions. Among all the EU countries, Italy and Poland emerge as a new migration space for labor migrants from post-Soviet Ukraine. The purpose of this paper is to examine post-Soviet Ukrainian labor emigrants to Italy and Poland and to reveal their strategies of adaptation their individual life paths to the new environment. It is identified and discussed the relationship between life course strategies and their realization via international labor migration during the last decade of the 20th century. The research paper proposes highly relevant life strategy models of Ukrainians based on the study of intentions, means and results of life strategy implementation as well as of values, target orientations and the rationality of life strategy choice by migrants. The study is based on the qualitative research conducted during 2009-2011, using the method of discourse analysis of transcripts and "thick descriptions" of in-depth interviews with Ukrainian labor migrants in Italy and Poland. The following strategy models were analyzed: a strategy of achievement and a survival strategy. The empirically based analysis gave evidence concerning an ambivalent life strategy models widespread among the Ukrainian labor migrants, which can be defined as either a strategy of achievement or survival strategy.

Key words: labor migration, life-course perspective, strategy of achievement, survival life strategy, post-Soviet social transformations

Introduction

Life-course is likely one of the most popular sociological concepts today, being a notion enlightening a dynamic

12. Cooper H. The influence of social support and social capital on health / H. Cooper, S. Arber, L. Fee, J.Ginn / London: Health Education Authority. – 1999. – 171 p.

13. Doner R.F. Rents, Collective Action and Economic Development in Thailand / R.F. Doner, A. Ramsay // Khan, M.H. & Jomo, K.S. eds. Rents and Rent-Seeking. 1997

14. Dunfee T. W. Is Guanxi Ethical? A Normative Analysis of Doing Business in China / T. W. Dunfee, D. E.Warren // Journal of Business Ethics. 2001. 32(3), pp. 191–204

15. Fan Y. Questioning Guanxi: Definition, Classification and Implications / Y. Fan // International Business Review. 2002. 11(5), pp. 543–561

16. Gambetta D. Mafia: The Price of Distrust // Trust: Making and Breaking Cooperative Relations / D. Gambetta / ed. by Gambetta, D., Department of Sociology, University of Oxford, 2000. pp. 158-175

17. Gold T. Social Connections in China. Institutions, Culture and the Changing Nature of Guanxi / T. Gold, Doug G., Wank D. / Cambridge University Press, Cambridge, MA. 2002

18. Jomo, K.S. Rent-seeking and the Creation of Efficient Rights: The Malaysian Dilemma / K.S. Jomo, E.T. Gomez // in Khan, M.H. & Jomo, K.S. eds. Rents and Rent-Seeking. 1997

19. Khan M. H. A Typology of Corrupt Transactions // Developing Countries / M. H. Khan // IDS Bulletin: Liberalization and the New Corruption. 1996. 27 (2): pp. 12-21

20. Ledeneva A. Russia's economy of favour: blat, networking and informal exchange / A. Ledeneva / Cambridge: Cambridge University Press. – 1998. – 365 p.

21. Lin N. Access to occupations through social ties / N. Lin, M. Dumin // Social Networks. – 1986. – № 8. – P. 365–385

22. Ravenhill J. Rents, Corruption and Development: Yes, No and Maybe / J.Ravenhill // Khan, M.H. & Jomo, K.S. eds. Rents and Rent-Seeking. 1997

23. Rose R. What does social capital add to individual welfare? An empirical analysis of Russia / R. Rose // Social capital initiative working paper No. 15, 2005. – Режим доступу до статті: <http://www.worldbank.org/poverty/scapital/wkrppr/index.htm> 20.05.2005

24. Vandergaag M. The Resource Generator: social capital quantification with concrete items / M. Vandergaag, T Snijders // Social Networks (2005). Volume: 27, Issue: 1, pp. 1-29

Надійшла до редколегії 27.03.12

process, consisting of many overlapping trajectories over an individual's course of life [Kunz, 2005]. But what happens when the life-course perspective is applied to the

context of migration? What is the role of migration as a transition that produces lasting shifts in the life course trajectory of an individual? And how the historical change, socio-economic institutions shape the life-course? In this paper I aim to address these questions through the identification and exploration of the relationship between life course strategy and its realization via international labor migration by a case study of Ukrainian labour migrants in Italy and Poland.

Firstly, I present a theoretical approach to migration from the life-course perspective. Secondly, I introduce methodological framework and conceptual research model utilized for this study. Thirdly, I describe Ukrainian labor migration to Poland and Italy. Finally, through analysis of in-depth interviews I suggest explanatory models of relevant life strategies Ukrainians employ in shaping their individual life paths in new environments that are both diverse and rapidly changing.

Migration through Life-Course Lens

Life-course perspective as a theoretical model has emerged over the last 50 years. Typically, life-course research problems tend to fall into three general areas: 1) interdependence of humans with special attention to the family as the primary arena for synchronizing person's life with family member's lives across time; 2) the way culture, social and economic institutions shape the pattern of the individual lives; 3) timing of lives not just in terms of chronological age, but also in terms of biological, psychological, social and spiritual age. Within this particular study the life course perspective calls attention to how historical change, social location, and culture affect the individual experience and influences the decision to migrate, specifically pushes person to make a lasting shift in the life course trajectory with the help of migration. Migration is approached as a turning point in individual biography, as a relatively abrupt change that produce serious long-lasting effects. These effects "involved in transition are discrete and bounded; when they happen, an old phase of life ends and a new phase begins" [Hutchison, 2007: 15]. Migration to a new country whether voluntary or involuntary, certainly makes a lifelong change on the environment in which the person lives; it may also open or close opportunities and cause a change in self-concept, beliefs, or expectations. It affects major life-course trajectories, including a long period of an individual's pre-migration stage as well as the continual stage of integration within the recipient society. There is no doubt that migration appears to be a significant and often disruptive transition in life of a person that voluntary or being forced decided to migrate.

More specifically, the questions I am trying to answer in this paper are (1) why people choose not to adapt to changing environments in their original society but migrate, revealing the opposite strategy to adaptation scenario, and (2) how do individuals accommodate to social transformations reflected in the life strategies they apply. The process of finding ways of social adaptation of the individual to the constantly changing social conditions demands from social scientists the practical orientation of their research and developments in the area of life course studies. In domestic – Russian and Ukrainian – works on the applied sociology¹ the analysis of the social conditions and factors has not yet been adjusted to determine their impact on the individual life course shaping. Moreover, much less attention is paid to the study of the impact of individual goal-setting on the social change. On the other hand, the practical work on the rationalization of individual life orientations and the conditions for their implementation, as well as a competent "interference" in the functioning of

the personal strategies based on the understanding of the relationship between social and mental, individual and collective in the people's life has now showed an excessive demand from a number of social policy subjects. The main reasons for the current trend are: (1) the growth of contradictions between the changing socio-economic behavior of the individual and his/her previous attitudes and orientations on a relatively stable and prosperous life; (2) strengthening of "existential vacuum" [Reznik, 1996: 111], a spiritual crisis in the "post-perestroika" Ukrainian period, (3) the decline in motivation of Ukrainians to productive labour, in particular, changes in the value orientations of workers in some occupational groups [Naumova, 1995].

While linking the insights of micro-level research on migrants' life strategies with the macro-level analyses of emigration from post-soviet Ukraine as a determinative factor of individual life shaping and bringing the concept of life course to the broader social context where social institutions play important role in the actor's life modeling, let me draw on societal transformations in Ukraine as a point for exploration.

The transformation processes within Ukrainian society: the transition from authoritarianism towards democratic government, market reforms and national revival – have significantly influenced the behavior of Ukrainians, especially – their attempt, on one hand, to adapt and tolerate the changing conditions, while on the other – to try to use changes in their favor. Therefore, the intensity of migration behavior can be understood by the absence of available means and the inability to achieve set goals within the opportunity space of the home country. Migration as mentioned above appears to be a tool for coping and responding to these new challenges that comes together with long-drawn political instability and economic insecurity.

Socio-economic transformations are argued by economic theories of migration to alter the decision-making environment for individuals and enhances the role of collective household strategies in adapting to structural change, notably through migration [Jazwinska and Okólski, 1996]. Market reforms implemented in Ukraine since 1991 has brought along with freedom of choice and a rise in independent decision-making by individuals greater risk and more responsibility in decision-making, forming deep differentiation in wage levels and career prospects.

Within the context of a rapidly changing and unstable economic and political environment, these circumstances have led to a polarization of people into two opposing strategies, one dynamic, risk-taking and future-oriented "achievement strategies", and thus open to mobility, and the other conservative, risk-minimizing and survival-oriented that is less conducive to change of any sort "survival strategies". The latter strategy was initially adopted in response to the shocks of transition by a majority of households and individuals in Ukraine, yielding a decline in population mobility. Migrants were recruited primarily from those adopting the former strategy, people who were relatively young, predominantly urban, and if unemployed often voluntarily so by their own choice [Okólski, 2004].

The most common denominators of motivations behind migration undertaken in response to structural change might be: the accumulation of capital in order to achieve a stable adaptation to the conditions of a market economy [Schmidt-Hauer, 1993]. Under conditions of declining real incomes typical during the early stages of social and market transition, some households decide to invest in migration, sending family members abroad to earn money in hopes of diversifying sources of household income sources through remittances (or other benefits) to decrease

the risks inherent in the transition [Okólski, 2004; Stark 1991]. For many, migration may simply be defensive strategy against social degradation [Jazwinska and Okólski, 1996; Okólski, 2004].

Considering both life-course approach and migration theories, labour migration might be interpreted as follows. Labour migration appears to be a tool for implementing the long-term life plans of individuals who choose to go abroad for work as a mean to achieve set goals. Life-course strategy in this context is a life plan aimed at achieving goals, based on available resources and means, when consequences and results from labour migration are clearly deliberated and expected by potential migrant. Such practices can carry a personal, group, structural or institutional nature. Therefore, life-course strategies are not bound in this case to a particular individual, but are adequate to the strategic social practices of some blend of social actors and/or social group. Concepts of the actor and of human agency, which have always been prominent in life course studies, with respect to individual differences clearly matter, particularly as individuals interact with an ever changing migration and social environment to produce behavioral outcomes [Elder, 1994; O'Rand 1996]. The importance of human agency in making choices [Hutchison, 2005] and the use of personal power to achieve one's goals are also important elements of life-course formation.

Subsequently, life strategy is a person's choice which is determined by a number of circumstances. External factors (economic, political, social instability) as well as internal (family adversity) affect the formation of life strategy, including ways of its realization. In this case, migration is a rational choice (rational action) in the projection of the individual on his/her own future. In turn, labour migration as a mass phenomenon might imply long-term social transformations within recipient communities and perhaps disruption and dysfunction within the home communities [Babenko, 2002]. A relevant illustration to the negative structural effects labour emigration cause in Ukrainian society is the so-called phenomenon of "incomplete migration" [Okolski, 1997: 55], which seems to be highly relevant for migrants from Ukraine (but also some other countries) who formally remain employed in their home countries but who are not producing, not being paid, or only earning a fraction of what they are entitled to, owing to the economic slump and the decline in factory production in Ukraine. For such people, migration is often a matter of survival.

Consequently, the relationship is circular: at the societal level [Babenko, 2004] social structures shape practices and understandings of agents, while agents and practices also reflect and transform the structure. The example of Ukrainian labour migration shows that individuals' choices are constrained by the structural and cultural arrangements of the post-soviet period. Institutions have the potential to structure and form the life-course, and also – as supporters, providers and preservers of norms – they are backing individual decision-making and self-interpretation [Heinz and Krüger, 2001]. Life-course perspective gives attention to the impact of historical and social change on human behavior, which seems particularly important in rapidly changing Ukrainian society.

Research Methodology

The data for this paper are drawn from qualitative research conducted during 2009-2011. In the study the method of secondary data analysis of transcripts and "thick descriptions" [Geertz, 1973] of in-depth interviews was used. Empirical basis of this study is formed by 15 transcripts of in-depth interviews with Ukrainian migrants working in Italy obtained from "Caritas Ukraine", conducted in 2008-2010 within a comprehensive study of labor

migration and labor markets within the project "Brain-Net Working" (Spain, Italy, Moldova Ukraine, Russia), as well as 12 transcripts of interviews with Ukrainian labour migrants in Poland from private research archive of Dr. Victoria Volodko. Overall, research includes 27 interviews with Ukrainian labour migrants: 12 with work experience in Poland and 15 with work experience in Italy.

19 out of 27 interviewed migrants had a high level of education and prior to the emigration they had skilled jobs, but economic transformations, affecting the Ukraine after 1991, re-shaped their life trajectory. All respondents originally came from the Western region of Ukraine, mainly from Lviv, Ternopil, Ivano-Frankivsk, Chernivtsi, Khmelnytsky, Rivne and Volyn.

Discourse analysis tactics was employed in the suggested research. Discourse analysis as used in much qualitative research today aims at allowing the researcher to view the "problem" from a higher stance and to gain a comprehensive view of the "problem" and individuals in relation to that "problem" [Talja, 1999]. The basic analytic unit is the interpretative repertoire [Gilbert & Mulkay, 1984; Potter & Wetherell, 1987; Wetherell, 1998]. Interpretative approach to the obtained data anticipate interviews not interpreted as stories having a clear and distinguishable message and meaning; instead, all the accounts produced by the participants were taken into consideration and analyzed in order to identify significant patterns of consistency and variation in them. In the analysis I move from purely interpretative approach of migrants' experiences to a pragmatic characterization of the factors that build up life-course strategy models.

In order to solve the problems of life strategy realization and to develop life strategy models a broad analysis of empirical data is required, and can be achieved at the moment only in the most general terms by the attempt to identify the most typical for Ukrainian migrants life practices. I believe that as the latter can be considered different ways of life experiences, corresponding to the two main types of life strategies – strategies of achievement and strategies of survival that can be presented in the form of behavioral models. Therefore, for the purpose of this study modified typology of life strategies was developed based on the analysis of intentions, means and results of life strategy implementation as well as giving room for an exploration of values, target orientations and the rationality of life strategy choice by migrant. Hence, in the context of labor migration as an instrument of life strategy implementation the following life strategy models will be applied to mine study consisting of two types of life strategies: (1) strategy of achievement and (2) survival strategy (see fig. 1). In my view, the model of life strategy realization represents a typical (for this group of people) project or construct of life and behavior, which corresponds to certain tools and resources.

Life-course strategy is approached in this study as a research concept defined as a dynamic, self-adjusted system that determines rational behavior of an individual during the long-term period. Elements of life-course strategy are: goals, means of realization and results (in this research: either (1) strategy of survival or (2) strategy of achievement). Strategy of achievement in the context of labour migration is identified as behavior model directed at achievement, self-realization, use of new possibilities, extended recreation of social and economic status (Babenko, 2004). The main pre-condition of the achievement strategy is the motivational activity ("achievement") counted on public confession (based on interview materials). While strategy of survival is viewed as a behavior model directed at the limited recreation at the

level of physical survival, decline of social and economic status, self-restraint, and decline of life chances [Reznik, 1995]. Receptive ("consumer's") social behavior is a basis of strategy of survival. Within the strategy of survival individuals set themselves the most accessible targets and

thus provide own or collective (e.g. family) survival [Reznik, 1995]. Labour migration as a mode of life strategy realization is interpreted as a tool to implement the long-term life plan of individual who chooses as a mean of its implementation traveling abroad for employment.

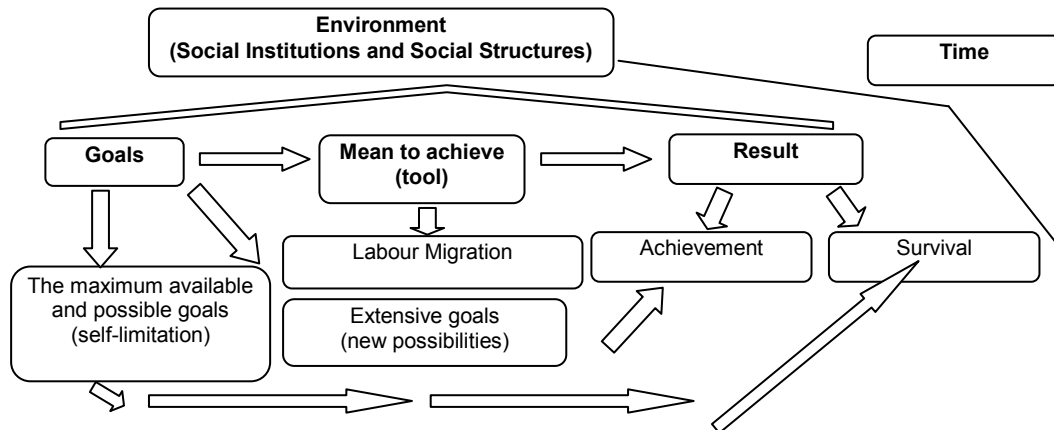

Fig. 1. Model of life strategy, where migration appears to be a tool for strategy implementation

Conceptual research model generated particularly for the specific aims of the study on life strategies included analytical chart revealing categorization of working concepts that guided the research in terms of the two main concepts of "migration" and "life-course strategy". Two dimensions of migration concept were operationalized: formal and informal. The following research categories pertain to the formal dimensions of migration: intentions for migration, legal status, method of realization, amount of migrants, duration, character of employment abroad, level of professional qualification and labour activity in accepting society. In conveying the informal dimension I relate organization of the everyday life of a migrant.

Within the operationalization of the life-course strategy concept the following indicators come forward: life-sense orientations (are based on the simplified hierarchical model of necessities of Maslow), value orientations (typology of values by Harsky), target orientations and the degree of rationality of choice and realization of life-course strategy (according to T. Reznik and U.Reznik). According to Reznik (1996) the process of life strategy formation is not easy and straightforward; it includes three interrelated and successive phases: 1) selection of strategy based on personal identification, 2) building (construction) and 3) presentation (self-representation). The first two steps can be combined into a single process, the strategic choice of the individual. For example, the choice of a life strategy is being implemented gradually, starting from the stage of perception and completing with goal-setting phase. The choice of life strategy and its design is implemented on the basis of the reflexive position: personal understanding of the rational and irrational reasons behind his/her life, its driving sources and causes. The process of changing life strategies is certainly a very complicated and painful practice, and not everyone is able to abandon from old life prospects in favor of the unknown path of a new self-determination. However, the individual is pushed to such changes not only by the external circumstances, such as the reduction of income or loss of job, but the ever-growing dissatisfaction with life, a state of psychological discomfort associated with the loss of ideals.

Case Study: Ukrainian Migration to Italy and Poland and Migrants' Life Strategy Models

International labour migration of Ukrainians today is the most socially significant and widespread form of migration flow in Ukraine, aggravating demography, labour markets,

economic and social development, individual welfare, poverty and social stratification. Psychological and cultural risks also come to bear [Levchenko, 2010: 16].

According to the Ukrainian National Academy of Science in 2050 the population of Ukraine will decline from the current 46 million to 36 million (Institute of Demography and Social Studies of NAS of Ukraine, 2010); while the United Nations presents an even more pessimistic figure: 26 million [Department of Economic and Social Affairs, United Nations, 2010]. Ukrainian labour migration plays a pivotal role in this population decline. National survey results reveal the number of citizens who have traveled abroad for employment at least once from January 2005 to June 2008 reached 1.5 million or 5.1% of the working age population [State Statistic Committee of Ukraine, 2009: 25]. Various estimations further show between 4 to 7 million Ukrainians are migrant workers [Golovaha 2008: 63], respectively 19.5% to 34.1% of the economically active population [Malynovska 2011: 6]. Consequently, as much as one third (!) of active population of working age participates in labour migration.

The Italian and Polish case studies were chosen because relations, exchanges and transnational mobility between Ukraine and these European Union countries seem destined to increase. In fact, Ukraine is becoming increasingly strategic in the European context, being a potential EU member. Flows of labor migration from Ukraine are quite precise in geographical directions: mainly carried out to the nearest countries or more distant countries, but with a more attractive economic situation. The main destination for Ukrainian workers among the European Union countries (48.5%) are Italy (13.4%), Czech Republic (12.8%), Poland (7.4%), Spain (3.9%) and Portugal (3.0%) [Kis, 2010].

Therefore, among all the EU countries Italy has emerged as a new migration space, because the number of Ukrainian migrant workers in this country is higher compared to other EU member states. Absolute quantitative increase is evident if we look at the Ukrainian population in Italy between 2001 and 2009, the number of Ukrainians in Italy increased from 12 to 200 thousand, which made them the fifth-largest foreign community in Italy [Kis, 2010: 167]. This trend is confirmed by the rating of the most attractive for work countries from the view of Ukrainians. An international comparative study in 2005-2007 identified Italy as the most attractive place for labor

migration: 24.4% of Ukrainians chose Italy, 17.8% – Russia and 17.2% preferred USA [Zhakevych, 2008: 92].

Poland is one of the most popular destinations for Ukrainians amongst the Central-European direction. Critically, the Polish case is essential for this study as Ukrainians form the biggest group of immigrants in Poland comprised 19% of all foreigners in Poland [Fihel, 2004: 42] and since 2005 occupy the first position by the number of permits issued for a stay in the country.

The content analysis of the transcribed interviews showed the group of 27 respondents (12 worked in Poland; 15 worked in Italy) emphasized the following as the main motivation for migration from Ukraine to Italy and Poland: 1) the low level of income; 2) retrenchment due to social and economic shocks; 3) the absence of social protection (lack of state support); and 4) shifts in social values and social prestige.

Despite the economic benefits of labor migration 11 of interviewees migrated to Italy and Poland for non-economic factors. They were personal, cultural or educational reasons: 1) the intention to change personal life, to see the world, to gain life experience; 2) studying and improving professional qualifications. The main motivator in most cases was the wish for self-realization in a safe environment with economic, social and political stability; which is perceived to be unrealizable or absent in Ukraine. Thus, solely economic motivation in many cases comes out to be not the main reason for migration, but rather labour migration appears to be an instrument for achieving a dream of stability and economic freedom.

Subsequently, migratory decision was influenced by different factors: buying power reduction; unemployment; increase of consumption rhythms; the desire for travel and to see new places; and last but not least running after the Western well-being myth. These reasons moreover often hide a more complex and maybe implicit characteristic of migration: rejection and rebellion against social norms and work conditions prevalent in the Ukraine.

Migrants' Life Strategy Models

The experiences gained from 27 interviews gave this study insights into daily life and into the socio-cultural problems Ukrainian migrants face in recipient societies, particularly barriers in realizing the migrants' pathways in terms of social inclusion, cultural differentiation, shifts of national and cultural identities; into official migration policies of Italy and Poland; and into the socio-economic contradictions within the Ukrainian society as a migration push factor.

The interview materials with Ukrainians revealed life strategy models which can be defined as either a strategy of achievement or survival strategy. The majority of the interviewed migrants implement strategy of achievement; however this result cannot be applied to all Ukrainian migrants employed abroad. Achievement strategy aims to realize (1) collective goals, (2) citizenship in the country of immigration and (3) social recognition and prestige.

Life Strategies of Achievement:

1) Life strategy to achieve collective (family) goals. The basis of this strategy is determined by the nature of the target orientations that Ukrainian migrants have, including distribution to collective and individual goals. The study demonstrated that Ukrainian labor migrants leave Ukraine with the purpose of employment in Italy and Poland implementing collective goals, more precisely, the aims of the whole family. The main family goals were: education of children; debts cover (not individual ones, but debts incurred by the needs of the whole family), carrying for sick parents. Individual (personal) goals are the minor or nonexistent for labor migrants from Ukraine.

Labour migration within this model is considered as a tool for the implementation of a short-term migration project to be completed with an indispensable return home to his/her family, whose interests forced the potential migrant to go abroad. Migrants are leaving Ukraine in the hope that they will gather enough capital in the short time – one or two years. However, research showed that their experience often lasts for years, holding Ukrainians abroad in the transition state for a longer period: they are firmly focused on returning to Ukraine, but are in most cases postponing this moment, being in a marginal position in Italian and Polish societies. The main reason that detains migrants in Poland and Italy is the opportunity to earn more money as migrants' incomes are becoming an integral part of family income in Ukraine. Ukrainian migrants remittances appear to be a significant source of revenue needed to maintain or recreate the wider family status and a new standard of living, benefiting those remaining in Ukraine.

Behaviors, consumption, migrants' lifestyle in a country of immigration are measured in the direction of maximizing profits. However, it is also seen that the migrants do not create normal life for themselves in Poland and Italy. Migrants do not invest their energy in social inclusion in the host society, because their life abroad is preconditioned strictly by performing Ukrainian family related interests. Family ties are the source of emotional support during the period of migrants' work abroad. While creating social ties they communicate predominantly within the community of Ukrainian migrants, avoiding integration and complete social inclusion. Typical migrants who realize this life strategy model aimed at achievement collective (family) goals are women aged 40 to 60 who have small or adult children back in Ukraine who are economically dependent. The age of migrants reduces their work prospects in Ukraine. Therefore, they prefer to complete their economically active life in Italy and Poland to earn enough money to guarantee them a secure and decent lifestyle on returning to Ukraine. Strategy to achieve collective (family) goals through labour migration to Poland and Italy is represented by 8 respondents out of the 27 interviewed.

2) Life strategy aimed at citizenship in the country of immigration. For labor migrants who implement this life strategy model of achievement, it is inherent investing more energy in individual performance compared to a strategy to achieve collective goals. Life strategy aimed at citizenship in the country of immigration provides for the realization of individual and personal interests of Ukrainians with work experience in Italy and Poland. Ukrainian migrants avoid family and social restrictions within the recipient society. They create their own new life in Italy and Poland, learning Polish and Italian languages, expanding their network of social contacts and finding jobs that imply an existence of free time for themselves. In addition, they often take their children to Italy and Poland, rarely their husbands and wives. Therefore, in the case of women-migrants, in such a way females are reproducing matrilineal family model.

Typically Ukrainian labour migrants choosing a strategy to achieve citizenship in the country of immigration are represented by single women with young children. In most cases due to destroyed personal and social identities in Ukraine, these migrants choose to invest their money and life forces in their future abroad. Strategy to achieve citizenship in the country of immigration, specifically in Poland and Italy is demonstrated by 7 respondents out of 27 interviewed.

3) Life strategy to achieve social recognition and prestige. Analysis of life-sense and value orientations of Ukrainian migrants working in Poland and Italy showed that the majority of interviewees are going abroad to meet the

needs of prestige. Particularly, main intentions are guided by achieving social recognition and prestige at home in Ukraine with the help of resources from foreign employment. Needs for prestige include the following desires: to give their children a "proper" education (to get access to jobs identified as being prestigious) in Ukraine, buy a car, own apartment or to invest in real-estate. All the respondents reveal that the attempts to raise the family social status manifest the need to provide education to their children.

The life strategy model to achieve social recognition and prestige is a short-term migration project preempting return back to Ukraine. This strategy implements both collective (family) goals, for example children's education; and individual goals, for example spending money on material things – indicators of prestige in Ukrainian society – cars, new apartment (sometimes second, third), and costs related with running their own business. This strategic model of achievement includes elements of the first and second achievement life strategy models. Strategy to achieve social recognition and prestige is demonstrated by 5 respondents out of 27 interviewed.

Life Strategies of Survival

In contrast, survival strategy model was developed, explained and validated via two sub-models: (1) strategy of repayment of debts and (2) strategy of basic physical survival.

1) Life strategy of survival – strategy of repayment of debts. The main precondition for this survival strategy model is the existence of debt that a potential migrant is unable to return making money in Ukraine. Because of different circumstances many Ukrainians find themselves having debts and the solution to such situation is seen by them only through labor migration.

Such relevant survival strategy involves short-term migration project preempting a return home to pay debts. Migrants leave Ukraine in the hope that they will collect a sufficient amount of money in a short time – one or two years, but remain on earnings sometimes 6-7 years or even more. Analysis of in-depth interviews suggests that in due course of making "bets" by investing in the project called "earnings" and expecting instant dividends, migrants are not able to earn the planned amount of money. As a substitute, there is a need to "work off" the money borrowed for the trip in order not to stay in the "cons". For these reasons, the time of their return is indefinitely delayed.

Ukrainians' value orientations that are inextricably linked to the life-sense orientations within the described strategic model are represented by a set of material values. They include a desire to gain meaningful (desired or perceived as prestigious) for the individual set of material goods. The value of money is imperative.

This life strategy model is chosen to meet both: 1) collective (family) goals – for example, paying the rent arrears, where dwells the rest of the family and 2) individual goals – for example, covering fees for the migrant individual education in the country of labour. Survival strategy of repayment of debts is demonstrated by 3 respondents from 27 interviewed.

2) Life strategy of basic physical survival. The main motive that drives migrants to work in Italy and Poland is satisfaction of basic physiological needs: nutrition, housing, availability of health care services. Limited recreation at the level of physical survival is inherent for this model. This strategy is typical for Ukrainians who have lost their jobs in Ukraine and who have remained unemployed for a long time; who suffer or could not recover from an illness: did not have enough money to pay for health care services such as medical tests, specific examinations, needless to mention the availability of drugs to cure disease; those who

did not have enough money to feed their children. Despite the harsh conditions of life in Ukraine, these migrants do not plan to stay permanently in the country of migration but intend to return home after a short-term work abroad. Usually Ukrainian migrants who choose labor migration as a way to ensure the physical survival are lonely women with children, remaining in Ukraine receiving financial assistance. Women in this case are the breadwinners of the family – they are the main source of income.

Similar to the achievement life strategy model aimed at realization of collective (family) goals the given survival model suggests that behavior, consumption and lifestyle of labor migrants in Italy and Poland are measured in the direction of maximizing profits and minimizing their own expenses in the country of employment. 2 respondents from 27 interviewed represent such life strategy of basic physical survival.

From the analysis presented above the following general conclusion can be made. A highly relevant life strategy as revealed by the majority of Ukrainian migrants is the strategy of achievement. The dominance of strategies of achievement among interviewed migrants is determined by the peculiarities of social processes in contemporary Ukrainian society. Incidence of life strategy model is determined by the level of socio-economic and cultural development of the society, the mode of production, the level and quality of life, the existence of the legal regulation of social life, the degree of participation in government, the influence of traditions, ideals and beliefs [Reznik, 1995].

Outlined analysis enables us to put forward an optimistic hypothesis that the contemporary Ukrainian society is shifting away from the so-called marginal, transitional conditions. In this situation it was typical that the social actors found themselves in circumstances of uncertainty, transitions. In such crisis societies are prevalent life strategies of survival [Reznik, 1995]. They admit such conditions as the low level of production and service sectors, deeper economic crisis, lack of democratic traditions, authoritarian forms of government. This research suggests that the significant portion of Ukrainians working in Italy and Poland implement strategies of achievement with the help of migration, so we can assume that Ukrainian society is coming out of that phase, when for Ukrainians survival needs were on the first place. Scholarship literature suggests that the achievement strategies are typical for societies of individualism, free market and pluralism. In such societies various forms of activity and personal initiative are strongly encouraged [Reznik, 1995].

Consequently, in an attempt to understand how post-Soviet social transformations in Ukraine influence migration behavior, I examined a case of labour migration to Italy and Poland to explore the variations in life strategies in order to discover the most relevant life strategy where migration plays a crucial role as a tool of its realization. It is important to note that the case study is not representative of all Ukrainian labour migrants, or necessarily of the Ukrainian workers in Italy and Poland. This research needs to be expanded and the developed explanatory life strategy models should be validated on a bigger amount of data.

Conclusion

This research paper proposes that insights of micro-level research on migrants' life-course strategies in combination with the macro-level analyses of labour migration from post-soviet Ukraine as a determinative factor of individual life shaping gives a deeper understanding of the latent processes that triggers current wave of mass emigration from Ukraine. Within life course perspective that examines the interaction between

structural constrains, institutions and subjective decision making of actors, the life course strategy is approached as a sequence of stages and transitions within the life plans that are culturally and institutionally framed. Migration in the context of social changes plays the main role in restructuring and further constructing of the life-course. Therefore, in the process of individual life strategy shaping and construction a complete update of all its internal structural elements and relationships to external social constrains takes place. The paper suggests that the conditions for the choice of a particular life strategy model within particular social context can be roughly expressed by the structural and individual relationships, which can be fixed empirically at the individual and group level.

The presented study puts forward the idea that the relationship between social structures and social agents is circular: at the societal level social structures shape practices and understandings of agents, while agents and practices also reflect and transform the structure. The example of Ukrainian labour migration shows that individuals' choices are constrained by the structural and cultural arrangements of the post-soviet period. Institutions have the potential to structure and form the life-course, and also – as supporters, providers and preservers of norms – they are backing individual decision-making and self-interpretation. Consequently, life-course perspective gives attention to the impact of historical and social change on human behavior, which seems particularly important in rapidly changing Ukrainian society.

Through the devised approach to the theoretical study of lives of migrants from the life-course perspective, I have made an attempt to introduce methodological framework and conceptual research models, illustrating in very generalized way the post-Soviet Ukrainian labor emigration to Italy and Poland with the emphasize on life strategies Ukrainians employ by working abroad. The interview materials with Ukrainians revealed such life strategy models which can be defined as either a strategy of achievement or survival strategy. Achievement strategy aims to realize (1) collective goals, (2) citizenship in the country of immigration and (3) social recognition and prestige. In contrast, survival strategy model is developed, explained and validated via two most spread sub-models: (1) strategy of repayment of debts and (2) strategy of basic physical survival.

The main qualitative findings suggest that the majority of the interviewed migrants from Ukraine implement strategies of achievement comparing to those who come to Italy and Poland for survival, specifically for the purpose of debt return or basic physical survival. If to approach social transformations within post-Soviet Ukraine as the main determinants of labor emigration, such results suggest an optimistic trend that life in Ukraine is slightly improving and people are not forced to go abroad for employment in order to survive in the truest sense of the word. The research findings suggest that Ukrainian society is coming out of that phase of so-called marginal, transitional conditions when social actors found themselves in circumstances of uncertainty, transitions, and when survival needs are on the first place. However, to support or neglect such findings this research needs to be expanded and the developed explanatory life strategy models should be validated on a bigger amount of data for more reliable results.

Footnotes

a) Almodovar, J.P. (1992) "Raskaz o zhyzny y yndyvydualnaya traektoriya" [English translation from Russian: The story about life and the individual trajectory], *Vopr. Sociology'y* Vol. 1 (2);

b) Burgos, M. (1994) "Y(l)storiya zhyzny. Raskazivanya y poysky sebya" [English translation from Russian: History of life. Telling about and searching for yourself], *Social. Y ?ssled.* 5;

c) Holzhak, V. (1994) "Klynycheskaya Sociologiya" [English translation from Russian: Clinical sociology], *Social. Y(l)ssled.* 5;

d) Y(l)konnykova, S.L., Lysovsky(i), V.T. (1982), *Na poroge grazhdanskoj zrelosti. Ob aktivnoy zhyznennoy posyzyi sovremennogo cheloveka* [English translation from Russian: The thresholds of civil maturity. About pro-active attitude of modern human];

e) Naumova, N. (1995) "Zhyzennaya strategiya cheloveka v perehodnom obschestve" [English translation from Russian: Life strategy of the individual in the transitional society], *Sociological Journal* 1.

References

- Babenko, S.S. (2002) "Zhyzennyye strategyy y sozlyalnye praktyky: deyatelnostnyy potencial transformatsyy post-sovietskogo obschestva" [English translation from Russian: Life strategies and social practices: activity potential of post-Soviet society transformation], *Methodology, theory and practice of sociological analysis of society: a collection of scientific papers of Kharkov National University*: 57-64
- Babenko, S.S. (2004) "Sotsyalnyi mekhanizm post-sovetskoy transformatsyy: deyatelnostno-strukturnyy podhod" [English translation from Russian: Social mechanism of post-Soviet transformation: agency-centered and structural approach], in Kutsenko, O.D., Babenko S.S. (eds.) *Postkomunystycheskiye Transformatsyy: vektory, napravleniya, soderzhaniye. Vidavnichiy tsentr Kharkov Nat. Univ. V.N. Karazyina*: 251-274
- Elder, G. H., Jr. (1994) "Time, human agency, and social change: Perspectives on the life course", *Social Psychology Quarterly* 57: 4-15
- Fihel, A. (2004) "Charakterystyka imigrantow w Polsce w swietle danych urzedowych", in *Miedzy jednocia a wieloscia. Integracja odmiennych grup I kategorii imigrantow w Polsce*: 33-51. Available: http://mplm.pl/index.php?option=com_content&task=blogsection&id=5&Itemid=16.
- Geertz, C. (1973) "Thick Description: Toward an Interpretative Theory of Culture", in *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*. New York: Basic Books: 3-30.
- Gilbert, N., and Mulkay, M. (1984) *Opening Pandora's Box: A sociological analysis of scientists' discourse*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Golovakha, E. (2008) "Ukrainske sypylstvo 1992-2008: sociologichnyi monitoring" [English translation from Ukrainian: Ukrainian society 1992-2008: sociological monitoring], *Instytut Sociologii NAN Ykraini*: 85
- Heinz, W. R. and Kruger, H. (2001) "Life course: Innovations and challenges for social research", *Current Sociology* 49: 29-45
- Hutchison, E. (2005) "The life course perspective: A promising approach for bridging the micro and macro worlds for social workers", *Families in Society* 86: 143-152
- Hutchison, E. (2007) *Dimensions of human behavior: The changing life course*. CA: Sage Publications, Inc.
- Jazwinski, E. and Okolski, M. (eds.) (1996) *Causes and Consequences of Migration in Central and Eastern Europe. Podlasie and Slask Opolski: Basic Trends in 1975-1994*. Warsaw: Instytut Studiow Spolecznych/Friedrich Ebert Stiftung.
- Kunz, J. (2005) "Applying a life-course lens to immigrant integration", *Canadian Issues*, Printemps.
- Levchenko, E. (2010) "'Ukrainian Greece': causes, problems, prospects", *Agency "Ukraine"*: 192.
- Malynovska, O. (2011) "Trydova migratsiya: socialni naslidki ta shlyahi reaguвання" [English translation from Ukrainian: Labour migration: social consequences and ways of reacting], *NISD*: 40
- Naumova, N. (1995) "Zhyzennaya strategiya cheloveka v perehodnom obschestve" [English translation from Russian: Life strategy of the individual in the transitional society], *Sociological Journal* 1
- Okolski, M. (2004) "The effects of political and economic transition on international migration in Central and Eastern Europe", in: Massey D.S., Taylor J.E. (eds.), *International Migration. Prospects and Policies in a Global Market*, Oxford University Press: 35-58
- O'Rand, A. M. (1996) "Context, selection and agency in the life course: linking social structure and biography." Chapter in A.Weymann and W. R. Heinz (eds) *Society and Biography: Interrelationships Between Social Structure, Institutions, and the Life Course*. Deutscher Studien Verlag: 67-81
- Potter, J., and Wetherell, M. (1987) *Discourse and social psychology: Beyond attitudes and behavior*. London: Sage.
- Reznyk, T. (1995) "Zhyzennyye strategyy lychnosty" [English translation from Russian Individual life strategies] *Socis: Sociological Research*: 12: 100-105.
- Reznyk, T. and Reznyk, U. (1996) "Zhyzennoe oryentirovaniye lychnosti: analys i konsultirovaniye" [English translation from Russian: Individual life orientation: analysis and advice], *Socis: Sociological Research*: 110-119
- Schmidt-Hauer, Ch. (1993) *Russland in Aufruhr. Innenansichten aus einem rechtlosen Reich*. Munchen/Zurich: Paper
- Stark, O. (1991) *The Migration of Labor*. Cambridge: Basil Blackwell.
- Talja, S. (1999) "Analyzing qualitative interview data: the discourse analytic method", *Library and Information Science Research* 21: 459-477
- Wetherell, M. (1998) "Positioning and interpretative repertoires: Conversation analysis and post-structuralism in dialogue", *Discourse and Society* 9: 387-412
- Zhakevych, V.D. (2008) "Mygratsyonnye nastroyeniya v stranah SNG (po yto gam mezhdunarodnogo yssledovaniya)" [English translation from Russian: Migration attitudes in Former Soviet Republics], *Sociological study* 10: 88-96

26. Complex Demographic Forecast for Ukraine for the Period by 2050, Adjusted in Accordance with the 2009. – Institute of Demography and Social Studies of NAS of Ukraine, 2010. – Source: <http://www.idss.org.ua/public.html>.

27. Foreign Labour Migration of Ukraine's Population / State Statistic Committee of Ukraine, Ukrainian Center for Social Reforms, 2009

28. Population Division World Population Prospects: The 2010. – Volume II: Demographic Profiles. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, 2010

Надійшла до редколегії 04.11.12

О. Олейникова, асп.,

кафедра соціології та соціальної політики Університет Сіднея, Новий Південний Уельс, Австралія

СТРАТЕГІЇ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ І ТРУДОВА МІГРАЦІЯ: УКРАЇНЦІ В ІТАЛІЇ ТА ПОЛЬЩІ

Сучасна трудова міграція з пострадянської України до країн Європейського Союзу характеризується значним масштабом та інтенсивністю, інноваційністю, різноманітністю та несподіваними життєвими колізіями. Серед усіх країн ЄС Італія та Польща стали новим міграційним простором для трудових мігрантів з пострадянської України. Метою даної роботи є вивчення пострадянських українських трудових мігрантів до Італії та Польщі, зокрема адаптації їх індивідуальних життєвих стратегій до нового середовища. У фокусі уваги є відносини між життєвими стратегіями та їх реалізацією через міжнародну трудову міграцію в останнє десятиліття 20-го століття. У роботі розглядаються моделі актуальних життєвих стратегій українців, які засновані на вивченні намірів, засобів і результатів реалізації життєвих стратегій, а також цінностей, цільових орієнтацій та раціональності вибору життєвої стратегії мігрантів. Стаття ґрунтується на результатах якісного дослідження, проведеного у 2009-2011 роках, з використанням методів дискурс-аналізу транскриптів і "цільними описами" глибоких інтерв'ю з українськими трудовими мігрантами в Італії та Польщі. Наступні моделі стратегії були проаналізовані: стратегія досягнення і стратегія виживання. На основі аналізу емпіричних даних був виявлений двоїстий характер життєвих стратегій, широко поширених серед українських трудових мігрантів, що може бути визначено або як стратегія досягнення або стратегія виживання.

Ключові слова: трудова міграція, життєва перспектива, стратегії досягнення, стратегії виживання, пост-радянські соціальні трансформації

О. Олейникова, асп.,

кафедра социологии и социальной политики Университет Сиднея, Новый Южный Уэльс, Австралия

СТРАТЕГИИ ЖИЗНЕННОГО ПУТИ И ТРУДОВАЯ МИГРАЦИЯ УКРАИНСКОГО В ИТАЛИИ И ПОЛЬШЕ

Современная трудовая миграция из постсоветской Украины в страны Европейского Союза характеризуется значительным масштабом и интенсивностью, инновационностью, разнообразием и неожиданными жизненными коллизиями. Среди всех стран ЕС Италия и Польша стали новым миграционным пространством для трудовых мигрантов из постсоветской Украины. Целью данной работы является изучение постсоветских украинских трудовых мигрантов в Италию и Польшу, в частности их адаптации индивидуальных жизненных стратегий к новой среде. В фокусе внимания отношения между жизненными стратегиями и их реализацией с помощью международной трудовой миграции в последнее десятилетие 20-го века. В работе рассматриваются модели актуальных жизненных стратегий украинцев, которые основаны на изучении намерений, средств и результатов реализации жизненных стратегий, а также ценностей, целевых ориентации и рациональности выбора жизненной стратегии мигрантов. Статья основана на результатах качественного исследования, проведенного в 2009-2011 годах, с использованием методов дискурс-анализа транскриптов и "плотными описаниями" глубинных интервью с украинскими трудовыми мигрантами в Италии и Польше. Следующие модели стратегии были проанализированы: стратегия достижения и стратегия выживания. На основе анализа эмпирических данных был обнаружен двойственный характер жизненных стратегий, широко распространенных среди украинских трудовых мигрантов, которая может быть определена либо как стратегия достижения или стратегия выживания.

Ключевые слова: трудовая миграция, жизненная перспектива, стратегии достижения, стратегии выживания, пост-советские социальные трансформации

УДК 316.3

К. Таранова, магістр

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

СОЦІОКУЛЬТУРНІ МІЛЬО В КЛАСОВІЙ СТРУКТУРІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА¹

В статті аналізується концепція соціокультурних середовищ (мільо). Розглянуті основні теоретичні засади концепції, що викладені в роботах Міхаеля Фестера та Штефана Граділа. В ході даного огляду уточнено понятійний конструкт "соціокультурні середовища" ("мільо"). В статті також викладені результати дослідження, в ході якого була здійснена спроба застосувати концепцію соціокультурних середовищ до аналізу українського суспільства. Метою дослідження було визначити характер зв'язку між класовою (вертикальною) та ціннісною (горизонтальною) структурою українського суспільства, на підставі чого виявити прояви соціокультурних середовищ в суспільстві з подальшою інтерпретацією утворених мільо.

Ключові слова: соціокультурні середовища, мільо, соціальна структура, класова структура, ціннісні групи, Європейське соціальне дослідження

Сучасні теоретико – методологічні підходи до вивчення соціальної структури суспільства, як аналітичне виявлення його будови через класифікацію, типологізацію та ієрархізацію, все більше орієнтуються на синтез пізнавальних можливостей різних способів соціологічного пізнання. Це дає можливість забезпечити системність аналізу та виявити складні прояви феномену. В річці цієї та на тлі "нової культуральної соціології" [Александр, 2007] отримує розвиток концепція соціокультурних мільо (середовищ), яка отримала обґрунтування в роботах німецьких дослідників Штефана Граділа та Міхаеля Фестера [Hradil, 2001; Фестер, 2008; Lange-Vester, 2006]

та протягом 2000-х років застосовується в соціологічних та маркетингових дослідженнях соціокультурних відмінностей та стилів життя в суспільствах.

Між тим, до сьогодні пояснювальний потенціал концепції й методологія її застосування в емпіричних дослідженнях залишаються недостатньо визначеними; існують суттєві суперечності в інтерпретаціях співвідношення пізнавальних підходів класового аналізу та аналізу соціальних мільо, а також концептів соціального класу та соціокультурного мільо або ціннісного класу. Концепція потребує подальшої валідизації. Її застосування в суспільствах, які відрізняються високою нестабільністю та структурними змінами не гарантує того, що вона зможе виявити і пояснити взаємну динаміку культурних орієнтацій та розподілу статусів. Наукова література містить суттєві прогалини стосовно методології емпіричного дослідження мільо.

¹ Роботу виконано в межах бакалаврського проекту по кафедрі соціальних структур та соціальних відносин факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка; науковий керівник – професор Куценко О.Д., консультант – доцент Горбачик А.П.

В даній роботі зроблена спроба розвитку методології емпіричного дослідження соціокультурних мільо та їх виявлення в класовій структурі українського суспільства.

Робота узасаднена на теоретичних розробках щодо інтерпретації соціокультурних середовищ та їх місця в структурі соціального простору суспільств, що викладені в роботах Штефана Граділа та Міхаеля Фестера [Hradil 2001; Фестер, 2008; Lange-Vester, 2006], а в широкій соціологічній перспективі – в працях Ф.Тьонніса, Е.Дюркгейма, П.Бурдьє [Тьонніс, 2005; Дюркгейм, 1996; Бурдьє, 1998]. На підставі даних теоретичних напрацювань уточнено дефініцію поняття соціокультурного мільо (середовищ (В англійських соціологічних роботах як правило використовується, за французькою традицією, термін "мільо", що перекладається як "середовище".)), яким запропоновано позначати сукупність індивідів (або соціальні мережі) як представників конкретного соціального класу або статусної групи та відносин між ними, які поділяють подібні ціннісні орієнтації та стилі життя. Наявність подібних ціннісних орієнтацій та стилів життя сприяє утворенню в таких середовищах більш щільних внутрішніх зв'язків, ніж зв'язки, які існують з іншими представниками класу або статусної групи. Такі середовища фрагментують соціальні класи та статусні групи. На рівні емпіричного аналізу соціокультурні середовища аналітично виокремлюються на основі перехрещення показників культури та класових (статусних) позицій.

Однак визначення даного поняття не є однозначним. Не є узгодженим і наукове уявлення про місце соціокультурних середовищ в структурі суспільства. Так, Штефан Граділ застосовує термін "соціальне мільо", яким пропонує позначати сукупності "людей, що живуть в аналогічних умовах і поділяють спільні цінності, опії, а також слідує спільним стилям взаємодії", що і визначає близькість їх соціальних позицій [Hradil, 2001]. Ш. Граділ розвиває концепцію мільо як альтернативу класовому аналізу суспільства. Подальша розробка концепції М. Фестером та її емпіричні застосування доводять зв'язок концепцій мільо та соціального класу. Зокрема, М. Фестер емпірично обґрунтовує висновок про те, що концепт класової структури суспільства не втрачає своєї актуальності і не висчерпується із застосуванням в дослідженні соціокультурних середовищ; концепція соціокультурних середовищ розширює пізнавальні можливості сучасного класового підходу [Фестер, 2008]. На основі даних розробок були поставлені дослідницькі питання:

- чи існує зв'язок між класовими та культурними вимірами соціальної структури суспільства?
- чи дозволяє концепція соціокультурних середовищ краще виявляти та пояснювати структурні риси сучасних суспільств у порівнянні з концепціями соціального класу та статусних груп?

Відповіді на ці питання частково отримані соціологами на основі дослідження соціальної структури німецького, а згодом і інших європейських та американських суспільств. Масштабні наукові результати були здобуті Гановерською дослідницькою групою. А згодом концепція мільо була застосована в маркетингових комерційних проектах Інституту дослідження трендів ринку "Sinus" (у Гедельберзі, Берліні, Цюріху – <http://www.sinus-institut.de/en/>), Інституту "Інтеграл" дослідження ринку у Відні (<http://www.integral.co.at/en/sinus/>) та Інституту сенсорних досліджень "Sigma" (<http://www.sigma-online.com/en/Home/>). Методологія даних досліджень ґрунтується на концепції габітусу й соціального класу П. Бурдьє та уявленні про зв'язок габітусу з класовою позицією [Шматко, 1998]. В проектах вивчається зв'язок між життєвим стилем, цінностями, ідентичністю та по-

всякденними естетичними почуттями, пов'язаними з споживчою поведінкою. З такою теоретичною орієнтацією та із застосуванням чотирьохкласової схеми класів за професіями виокремлюється "горизонтальний" ціннісний зріз структури суспільства та вертикальний зріз класово-статусної ієрархії. Оригінальна методологія передбачає проведення серії нарративних інтерв'ю та фокус груп, спрямовані на виявлення за допомогою герменевтичного методу типів габітусу. В ході Гановерського дослідження було виявлено глибокий зв'язок габітусу з "типовими" професіями (професійно-статусними групами), а також залежність такого зв'язку з приналежністю індивідів до покоління.

Наступним кроком стало проведення досліджень на репрезентативній вибірці населення Західної Німеччини, в ході яких була здійснена спроба окреслити мільо кількісно. Габітус в дослідженні "Синус-Мільо" вимірювався на основі опитувальника, який містив 44 висловлювань (комерційна розробка Інституту досліджень трендів ринку Sinus). На основі цих даних розроблено "мапу" соціокультурних середовищ, на якій кожній професійній групі була знайдена відповідність класовій позиції та габітусу. За результатами емпіричного аналізу виявлено чіткі центри тяжіння мільо. Так була складена просторова структура мільо за вимірами класової позиції та габітусу, в якій три мільо посіли верхні рівні соціального простору, п'ять – центральні рівні та одне мільо – нижні рівні простору. Мапа репрезентує не повну, але суттєву відповідність між класовою позицією та габітусом. Однак під впливом постінших ціннісних та класових зсувів у сучасних суспільствах мапа мільо є динамічною, потребує регулярного емпіричного уточнення та переосмислення. На Рис.1 представлена мапа соціокультурних середовищ, яка розроблена в подібному до Sinus дослідженні німецького суспільства "Sigma Millieus" у 2006 році (Sigma Institute у Маннгеймі).

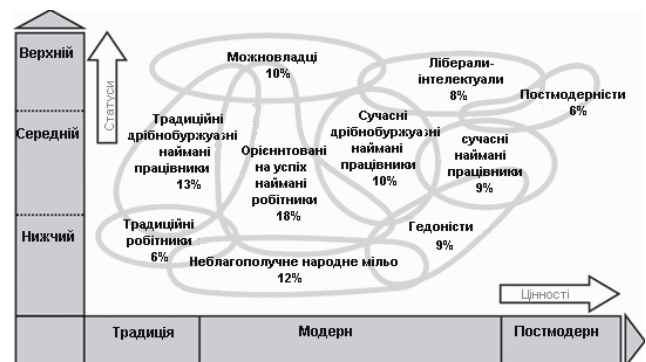

Рис. 1. Мапа соціокультурних середовищ в Німеччині за даними Sigma Institute в Маннгеймі, 2006 р. [Ascheberg, 2006: 20]

Мапа розділена на три частини по вертикалі і горизонталі. Основою цього поділу, за М. Фестером, є ставлення до авторитету і до соціальної ієрархії. В подальших дослідженнях дані критерії були переглянуті і в представленій на рис. 1 мапі, складеній за даними Sigma Institute у 2006 році, вертикальною віссю вже виступають статуси, а горизонтальною – цінності.

Дослідження М. Фестера та Ш. Граділа містять потужний пізнавальний потенціал, який дозволяє аналітично виокремлювати альтернативні класам та статусним групам соціальні структури, приналежність індивідів до яких здатна пояснювати диференціацію в культурно-орієнтованих практиках індивідів. Для того, щоб зрозуміти логіку маркування середовищ, розглянемо деякі мільо, представлені у дослідженні М. Фестера: "Культурні авангарди, що розміщені ліворуч [на наведеній в рис. 1

мапі вони розміщуються праворуч – авт.], не утворюють самостійної традиції, а кожного разу виникають в результаті відщеплення від найближчих середовищ. Їх відділення відбувається або на моральній основі, через ідеалістичні політичні проекти і життєві стратегії (як, наприклад, "альтернативне середовище", що виникло в 1960-х роках і сьогодні вже зникло), або на естетичній основі, через мистецтво і стиль життя (як, наприклад, в нинішньому "постмодерністському мільо", яке також у занепад після кризи "нової економіки") [Фестер, 2006]. Такі висновки здійснені автором на основі тривалих досліджень трендів структурування німецького суспільства. Завдяки регулярним дослідженням, що проводилися в період с 1982 р., розкрита структурна динаміка німецького суспільства, прослідковано шляхи розвитку, а в деяких випадках "зародження" та "смерті" різноманітних мільо, а також виділено 5 основних "генеологічних гілок" мільо: одного нижнього, двох середніх і двох верхніх. При цьому яскраво проявилась наслідковість середовищ: дослідники змогли виявити, як одні середовища виділяються з інших, при цьому основні зміни відбуваються всередині сталих груп. Визначено тренди модернізації цінностей з кожним наступним поколінням.

Емпіричні виміри соціокультурних мільо в сучасному українському суспільстві

Взявши за основу методологію дослідження соціокультурних мільо в німецькому суспільстві, що була стисло описана вище, нами здійснена спроба віднайти прояви соціокультурних мільо в українському суспільстві. Основним завданням було визначити характер зв'язку між класовою (вертикальною) та ціннісною (горизонтальною) структурами українського суспільства, на підставі чого виявити прояви соціокультурних середовищ в суспільстві.

Для дослідження соціокультурних мільо в Україні були використані дані "Європейського соціального дослідження" (European Social Survey) п'ятої хвилі (2007–2008 рр.) – міжнародного порівняльного соціологічного дослідження, виконаного в Україні Інститутом соціології НАН України та Центром маркетингових досліджень "СОЦИС" в межах загальноєвропейського проекту. В Україні опитування проводилося за загальнонаціональною випадковою вибіркою (опитано 2000 респондентів) під керівництвом Є.Головахи (національний представник у виконкомі ЄСД) і А.Горбачика (національний координатор проекту).

Для визначення класових позицій нами застосовано схему класового аналізу Еріксона-Голдтропа-Портокаро. Вибір даної класової схеми зумовлений кількома причинами:

- схема EGP пройшла перевірку на релевантність даних і вважається адекватним засобом класового аналізу для українського суспільства;

- схема EGP репрезентує неовеберівський погляд на класову структуру, тому "класові позиції" в даному контексті ототожнюються із "статусними позиціями" на ринку зайнятості, що методологічно наближує наше дослідження до дослідження Гановерської групи.

З багатьох можливих варіантів агрегації EGP-класів нами було використано 11-класову версію, розроблену італійським дослідником Івано Бізоном спеціально для ESS (Trento version). Особливості використання даної схеми детально були досліджені українськими авторами, зокрема Оленою Симончук [Симончук, 2007]. Класова структура українського суспільства в 11-класовій агрегації схеми представлена в табл. 1.

Таблиця 1

Класова структура українського суспільства за аналітичною схемою Еріксона-Голдтропа-Портокаро (EGP – Trento version), 2008 р.

Класи	Частоти	Відсотки
I Професіонали, адміністратори та менеджери і власники великих підприємств	256	14,1
II Професіонали, адміністратори та менеджери і власники невеликих підприємств	262	14,4
IIIa Робітники, зайняті конторською нефізичною працею	215	11,8
IIIb Робітники, зайняті конторською нефізичною працею нижчого рівня	154	8,5
IVa Самозайняті з найманими робітниками	40	2,2
IVb Самозайняті без найманих працівників	16	0,9
V Супервайзери в сфері фізичної праці, техніки нижчого рівня	40	2,2
VI Кваліфіковані робітники фізичної праці	320	17,6
VIIa Некваліфіковані та напівкваліфіковані робітники фізичної праці	326	18,0
VIIb Сільськогосподарські працівники	183	10,1
IVc Самозайняті, фермери і т.п.	4	,2
Всього	1816	100,0

Спираючись на результати емпіричних досліджень Куценко О. [Куценко, 2000; 2012] та Симончук О. [Симончук, 2007], ми виходимо з уявлення про слабку класову структурованість українського суспільства та незавершеність процесу класового структурування як наслідок трансформаційних змін в суспільстві. Саме тому аналіз проявів соціальних класів має ґрунтуватись на укрупненні класових позицій як диференціації соціального простору за об'єктивними показниками обсягу класоутворюючих ресурсів.

Для укрупнення класів здійснено їх групування за чотирма класовими позиціями: ми об'єднали Клас I (професіонали, адміністратори та менеджери і власники великих підприємств) та II (професіонали, адміністратори та менеджери і власники невеликих підприємств) й утворили змінну "клас службовців". Наступна змінна позначає полярну класову позицію – "робітничі класи" – і утворена на основі об'єднання змінних класів найманих робітників

(VI Кваліфіковані робітники фізичної праці, VIIa Некваліфіковані та напівкваліфіковані робітники фізичної праці, IIIb робітники, зайняті конторською нефізичною працею нижчого рівня). Клас сільськогосподарських працівників (IVc Самозайняті, фермери і т.п., VIIb Сільськогосподарські працівники) включений в подальший аналіз як самостійна змінна; він не був об'єднаний в один клас з "найманими робітниками" з огляду на те, що сфера зайнятості має вагомий вплив на ціннісні орієнтації індивідів, як доводиться багатьма дослідниками. До "проміжного класу" включено класи дрібних службовців, управлінців первинного ланцюгу та дрібних підприємців: IIIa клас (робітники, зайняті конторською нефізичною працею), V (Супервайзери в сфері фізичної праці, техніки більш низького рівня). З огляду на слабку представленість класу дрібної буржуазії (IVa Самозайняті з найманими робітниками, IVb Самозайняті без найманих працівників) її також було включено до проміжного класу.

Отже, для аналізу зв'язків між класовою та ціннісною структурами використовується 4-х класова структура суспільства і наступний перелік соціально-класових позицій (див. табл. 2).

Наступним кроком було визначення ціннісної структури українського суспільства, для чого ми використали блок питань про цінності Ш.Шварца, представлений у Європейському соціальному дослідженні (ESS). Використані нами категорії та їх інтерпретації представлені в табл. 3.

Таблиця 2
Класова структура українського суспільства згідно з укрупненою схемою Еріксона-Голдтропа-Портокареро, 2008 р., %

Клас	Відсоток
Службовий клас	28,5
Проміжний клас	17,1
Робітничий клас	44,1
Сільськогосподарський клас	10,3
Всього	100,0

Таблиця 3

Категорії ціннісної структури, визначені за концепцією Ш. Шварца [Schwartz, 1994]

Ціннісні вісі	Категорії цінностей	Типологічні ціннісні індекси	Вихідні висловлювання, що пропонувалися респондентам	
Самостійність – вихід за межі свого "я"	Самостійність	Досягнення	Для нього важливо демонструвати всім, який він здібний. Він хоче, щоб люди захоплювалися тим, що він робить Для нього дуже важливо бути успішним. Він сподівається, що люди визнають його досягнення	
		Влада	Для нього важливо бути багатим. Він хоче мати багато грошей і дорогі речі Для нього важливо бути шанованою людиною. Він хоче, щоб люди робили те, що він говорить	
	Відкритість до змін	Гедонізм*	Для нього важливо добре проводити час. Йому подобається себе балувати Він шукає будь-яку можливість повеселитися. Для нього важливо робити те, що приносить йому задоволення	
		Стимуляція	Він шукає пригод і любить ризикувати. Він хоче життя, повного вражень Йому подобаються сюрпризи, і він завжди шукає, якою б новою справою зайнятися. Він вважає, що важливо займатися в житті багатьма різними речами	
		Самостійність	Для нього важливо придумувати нові ідеї і бути творчою людиною. Йому подобається все робити своїм оригінальним чином	
			Для нього важливо приймати самому рішення про те, що робити. Йому подобається бути вільним і не бути залежним	
Збереження – Відкритість до змін	Вихід за межі свого "я"	Універсалізм	Він твердо переконаний, що люди повинні берегти природу. Для нього важливо дбати про навколишнє середовище Він вважає важливим вислуховувати думки людей, які від нього відрізняються. Навіть якщо він не згоден з ними, він все одно хоче зрозуміти їхню точку зору	
			Доброзичливість	Для нього важливо бути вірним своїм друзям. Він хоче присвятити себе близьким людям Для нього дуже важливо допомагати оточуючим людям. Йому хочеться піклуватися про їх благополуччя
		Збереження	Традиція	Для нього важливі традиції. Він намагається дотримуватися релігійних чи сімейних звичаїв Для нього дуже важливо бути скромним і "триматися в тіні". Він намагається не привертати до себе уваги.
			Конформність	Він переконаний, що люди повинні виконувати те, що їм говорять. Він вважає, що люди завжди повинні слідувати правилами, навіть якщо ніхто за ними не стежить
	Безпека		Для нього важливо завжди поводитися правильно. Він прагне уникати будь-яких вчинків, які можуть викликати осуд	
		Для нього важливо жити в безпечному оточенні. Він уникає всього, що може загрожувати його безпеці		
		Для нього важливо, щоб уряд гарантував його безпеку від усіх загроз. Він хоче, щоб держава було сильною і могла захистити своїх громадян		

*Гедонізм на "колі цінностей" Ш. Шварца знаходиться на межі двох категорій, проте в більш пізніх своїх дослідженнях науковець схиляється до думки про приналежність даної цінності саме до категорії "Відкритість до змін" [Магун та Руднев, 2007]

Для відображення ціннісного виміру українського суспільства було здійснено факторний аналіз в просторі 21 змінної – індикаторів цінностей за методологією Ш.Шварца. Факторний аналіз проводився з застосуванням varimax для більшої контрастності матриці факторних навантажень. В отриманій факторній матриці можна побачити 4 чітко виражені фактори, чиє власне число не менше 1, і в сукупності вони описують 53,5 % дисперсії. Факторна матриця (з використанням обернення varimax) представлена у табл. 4.

В аналізі враховано, що в Європейському соціальному дослідженні використовується портретний опитувальник цінностей. При кодуванні 21 змінної, що вимі-

рюють цінності за концепцією Шварца, використана псевдометрична шкала, що відображає ставлення респондента до певного "портрету", яке оцінюється від 1 – дуже схоже на мене, 6 – зовсім не схоже на мене. Тому сила факторного навантаження говорить про слабкість вимірюваної ним цінності. Отже, у результаті факторного аналізу, маємо 4 чітко виражені ціннісні групи, що описуються наступними факторами (за перегорнутими значеннями в інтерпретації).

Відкритість до змін та самоствердження, куди входять типологічні ціннісні індикатори "досягнення" ("Для нього важливо демонструвати всім, який він здібний. Він хоче, щоб люди захоплювалися тим, що він робить"

– 0,732; "Для нього дуже важливо бути успішним. Він сподівається, що люди визнають його досягнення" – 0,694), частково "влада" ("Для нього важливо бути багатим. Він хоче мати багато грошей і дорогі речі" – 0,709), "гедонізм" ("Для нього важливо добре проводити час. Йому подобається себе балувати" – 0,716; "Він шукає будь-яку можливість повеселитися. Для нього важливо робити те, що приносить йому задоволення"

– 0,708), "стимуляція" ("Він шукає пригод і любить ризикувати. Він хоче життя, повного вражень" – 0,728; "Йому подобаються сюрпризи, і він завжди шукає, якою б новою справою зайнятися. Він вважає, що важливо займатися в житті багатьма різними речами" – 0,648), частково "самостійність" ("Для нього важливо придумувати нові ідеї і бути творчою людиною. Йому подобається все робити своїм оригінальним чином" – 0,618).

Таблиця 4

Факторна матриця в просторі ціннісних показників (за концепцією Шварца), матриця повернутих компонент (Varimax), представлені значення коефіцієнтів за модулем > 0,6

Категорії цінностей	Типологічні ціннісні індекси	Вихідні висловлювання, що пропонувалися респондентам	Фактори			
			1	2	3	4
Самоствердження	Досягнення	Для нього важливо демонструвати всім, який він здібний. Він хоче, щоб люди захоплювалися тим, що він робить	0,732			
		Для нього дуже важливо бути успішним. Він сподівається, що люди визнають його досягнення	0,694			
	Влада	Для нього важливо бути багатим. Він хоче мати багато грошей і дорогі речі	0,709			
		Для нього важливо бути шанованою людиною. Він хоче, щоб люди робили те, що він говорить				
Відкритість до змін	Гедонізм	Для нього важливо добре проводити час. Йому подобається себе балувати	0,716			
		Він шукає будь-яку можливість повеселитися. Для нього важливо робити те, що приносить йому задоволення	0,708			
	Стимуляція	Він шукає пригод і любить ризикувати. Він хоче життя, повного вражень	0,728			
		Йому подобаються сюрпризи, і він завжди шукає, якою б новою справою зайнятися. Він вважає, що важливо займатися в житті багатьма різними речами	0,648			
	Самостійність	Для нього важливо придумувати нові ідеї і бути творчою людиною. Йому подобається все робити своїм оригінальним чином	0,618			
		Для нього важливо приймати самому рішення про те, що робити. Йому подобається бути вільним і не бути залежним				
Вихід за межі свого "я"	Універсалізм	Він твердо переконаний, що люди повинні берегти природу. Для нього важливо дбати про навколишнє середовище		0,712		
		Він вважає важливим вислуховувати думки людей, які від нього відрізняються. Навіть якщо він не згоден з ними, він все одно хоче зрозуміти їхню точку зору		0,641		
		Для нього дуже важливо, щоб у поведженні з людьми в усьому світі дотримувалося рівність. Він переконаний, що у всіх мають бути рівні можливості в житті				
	Доброзичливість	Для нього важливо бути вірним своїм друзям. Він хоче присвятити себе близьким людям		0,676		
Для нього дуже важливо допомагати оточуючим людям. Йому хочеться піклуватися про їх благополуччя			0,658			
Збереження	Традиція	Для нього важливі традиції. Він намагається дотримуватися релігійних чи сімейних звичаїв		0,516		
		Для нього дуже важливо бути скромним і "триматися в тіні". Він намагається не привертати до себе уваги.				0,629
	Конформність	Він переконаний, що люди повинні виконувати те, що їм говорять. Він вважає, що люди завжди повинні слідувати правилами, навіть якщо ніхто за ними не стежить				0,699
		Для нього важливо завжди поводитися правильно. Він прагне уникати будь-яких вчинків, які можуть викликати осуд				0,617
		Для нього важливо жити в безпечному оточенні. Він уникає всього, що може загрожувати його безпеці			0,752	
	Безпека	Для нього важливо, щоб уряд гарантував його безпеку від усіх загроз. Він хоче, щоб держава було сильною і могла захистити своїх громадян			0,685	

Вихід за межі власного я, куди входять типологічні ціннісні індикатори "Доброзичливість" ("Для нього важливо бути вірним своїм друзям. Він хоче присвятити себе близьким людям" – 0,676 ; "Для нього дуже важливо допомагати оточуючим людям. Йому хочеться піклуватися про їх благополуччя" – 0,678), частково "Універсалізм" ("Він твердо переконаний, що люди повинні берегти природу. Для нього важливо дбати про навколишнє середовище" – 0,712; "Він вважає важливим вислуховувати думки людей, які від нього відрізня-

ються. Навіть якщо він не згоден з ними, він все одно хоче зрозуміти їхню точку зору" – 0,641).

Безпека, куди входить типологічний ціннісний індикатор "Безпека" ("Для нього важливо жити в безпечному оточенні. Він уникає всього, що може загрожувати його безпеці" – 0,752; "Для нього важливо, щоб уряд гарантував його безпеку від усіх загроз. Він хоче, щоб держава було сильною і могла захистити своїх громадян" – 0,685).

Конформність, куди входять типологічні ціннісні індикатори "Конформність" ("Він переконаний, що люди

повинні виконувати те, що їм говорять. Він вважає, що люди завжди повинні слідувати правилами, навіть якщо ніхто за ними не стежить" – 0,699; "Для нього важливо завжди поводитися правильно. Він прагне уникати будь-яких вчинків, які можуть викликати осуд" – 0,617), частково "Традиція" ("Для нього дуже важливо бути скромним і "триматися в тіні". Він намагається не привертати до себе уваги" – 0,629)

Для визначення співвідношення між ціннісним та класовим виміром українського суспільства використаний однофакторний дисперсійний аналіз за допомогою інструменту ANOVA. Він дозволяє побачити значимість різниці середніх в різних групах (класах) за кожним окремим фактором. Крім того, для перевірки зв'язку здійснений аналіз внутрішньої суперечності кожного з класів за допомогою інструменту ANOVA. Внутрішня несуперечність характеризується відсутністю значимих відмінностей в ході дисперсійного аналізу кожної з ціннісних груп.

Порівняння за цінностями "самоствердження" та "відкритості до змін":

Службовий і Проміжний класи значимо більше представлені в даній категорії, ніж Робітники і Селяни, що означає те, що Службовцям та Проміжному класу властиві цінності "самоствердження" та "відкритості до змін" більше, ніж іншим класам. Значимість даної групи цінностей є висхідною (найбільше властива Службовому класу та Проміжному, менше – Робітничому, ще менше – Сільськогосподарському). При цьому значимі відмінності спостерігаються лише при порівнянні з Службовим та Проміжним класами. Таким чином, можна говорити про наявність соціокультурного середовища, що утворюється на перетині вертикального (класового) та горизонтального (ціннісного) вимірів. До цього мільо належать представники Службового та Проміжного класів, яким властиві постматеріальні цінності самоствердження та відкритості до змін. Це мільо умовно назовемо "Досягненці".

В порівнянні класових груп за ознаками даної цінності було помічено цікаву тенденцію в середині укрупнених нами класів. Робітничий та Проміжний класи виявилися внутрішньо суперечливим за цінностями "самоствердження" та "відкритості до змін". Згідно попарним порівнянням середніх, в Робітничому класі виділяється група Некваліфікованих та напівкваліфікованих робітників фізичної праці: значення цінностей "самоствердження" та "відкритості до змін" менше, ніж в групі Кваліфікованих робітників фізичної праці та значно менше, ніж в групі Робітників, зайнятих конторською нефізичною працею нижчого рівня. Тобто з "підвищенням" класу значення "самоствердження" та "відкритості до змін" зростає. Така ж тенденція помітна при перевірці на внутрішню несуперечність Проміжного класу. При аналізі зазначених цінностей виділяється група Самозайнятих з найманими працівниками. За результатами попарного порівняння середніх, група Самозайнятих з найманими працівниками більше відповідає цінностям "самоствердження" та "відкритості до змін", ніж Робітники конторської нефізичної праці та Супервайзери в фізичній праці. Відмінність з групою Супервайзерів без найманих працівників не є значимою.

Дані порівняння дозволяють зробити висновок, що цінності "самоствердження" та "відкритості до змін" мають потужний структуруючий потенціал, що виявився при аналізі Робітничого та Проміжного класів. Однак не можна говорити, що структуруючий характер даних цінностей розповсюджується на Службовий та Сільськогосподарський клас, хоча дані групи й не були визначені в ході нашого дослідження як внутрішньо суперечливі. В даному розрізі важливо звернути увагу на виділен-

ня класових груп за схемою Дж.Голдтропа. Так, викликає сумнів правомірність виділення в одну групу таких класових позицій, як Власники та Професіонали високої кваліфікації, що в українських реаліях пережили досить відмінні шляхи становлення.

Порівняння за цінностями "виходу за межі власного я":

Службовий клас значно більше представлений в даній категорії, ніж всі інші класи, що означає, що службовому класу властиві цінності "виходу за межі власного я" більше, ніж іншим класам. В цілому міжкласова мінливість цінностей є висхідною: дана цінність найбільше властива Службовому класу, в меншій мірі – Проміжному, ще в меншій мірі – Сільськогосподарському, в найменшій мірі – Робітничому. При цьому значимі відмінності спостерігаються лише при порівнянні з Службовим класом. Таким чином, можна говорити про наявність соціокультурного середовища, що утворюється на перетині вертикального (класового) та горизонтального (ціннісного) вимірів. До цього мільо належать представники Службового класу, яким властиві цінності "виходу за межі власного Я" і яких умовно назовемо "Універсалісти".

Порівняння за цінностями "безпеки":

Немає значимих відмінностей між класами за даною цінністю, що означає, що в українському суспільстві цінності "безпеки" не є класово обумовленими і значимо представлені в усіх соціальних класах. Таким чином, дані ціннісні орієнтації не утворюють специфічних соціокультурних середовищ, вони властиві представникам українського суспільства незалежно від їх класової позиції. Це дає підстави припустити, що цінності "безпеки" є базовими для українського суспільства. Проте дане питання потребує подальшого детального аналізу.

Порівняння за цінностями "конформності та традиції":

Сільськогосподарський клас значно більше представлений у даній ціннісній групі, ніж усі інші класи. Значимість даної групи цінностей є низхідною (найменше властива Службовому класу, більше – Проміжному, ще більше – Робітничому). При цьому значимі відмінності спостерігаються лише при порівнянні з Сільськогосподарським класом. Таким чином, можна говорити про наявність соціокультурного середовища, що утворюється на перетині вертикального (класового) та горизонтального (ціннісного) вимірів. До цього мільо належать представники Сільськогосподарського класу, яким властиві цінності конформності й традицій, і яких можна умовно назвати "Традиціоналісти" (на рис. 2 – "приспосованці").

Зобразимо дані соціокультурні середовища на умовній "мапі" українського суспільства. Варто зазначити, що дану схему некоректно порівнювати з відповідними "мапами мільо", що розробляються в рамках досліджень SINUS, адже останні побудовані на основі спеціально розроблених інструментів і дозволяють в відсотковому форматі вирахувати співвідношення мільо в конкретному суспільстві. В рамках даної роботи було використано теоретико-методологічні засади дослідження соціокультурних середовищ, проте можливість відсоткового обрахунку не є можливою на даному етапі. Тому наведена далі "мапа" є візуалізацією виявлених структур і не може бути точно обчислена кількісно.

На схемі представлено вертикальний та горизонтальний виміри структури суспільства: класовий та ціннісний. Еліпсами зображені соціокультурні мільо, що відображають область концентрації певних ціннісних та класових позицій, позначаючи соціальні мільо-латентні структури, притаманні українському суспільству.

За результатами емпіричного аналізу можна описати наявні соціокультурні мільо наступним чином:

"Універсалісти" – соціокультурне середовище, сформоване представниками службового, "вищого" класу, що характеризується цінностями "Виходу за межі свого "я"" (використовуючи термінологію Шварца): представникам даного мільо властиві надіндивідуальні життєві пріоритети (універсалізм: збереження природи; Традиція: важливість слідування традиції та сімейних звичаїв), а також орієнтація на іншого (універсалізм: увага до думки інших людей; Доброзичливість: вірність друзям, допомога оточуючим). Концентрація даних класових та ціннісних позицій, враховуючи її висхідну направленість (посилення інтересу до даних цінностей з "підвищен-

ням" класу) свідчить про актуалізацію даних цінностей із зростанням класового статусу. Дослідженню даної закономірності було приділено чимало уваги в рамках Європейського дослідження цінностей (European Values Surevey), що засновано на концепції американського соціолога Рональда Інглхарт [Инглхарт, 1997], засадничою для якої є підхід А. Маслоу та його ієрархія людських потреб. Р. Інглхарт пов'язував тенденцію до актуалізації постматеріальних (в тому числі і універсалістських) цінностей з "відчуттям екзистенційної безпеки", що є базовим для представників країн з високим рівнем життя та відповідних соціальних класів.

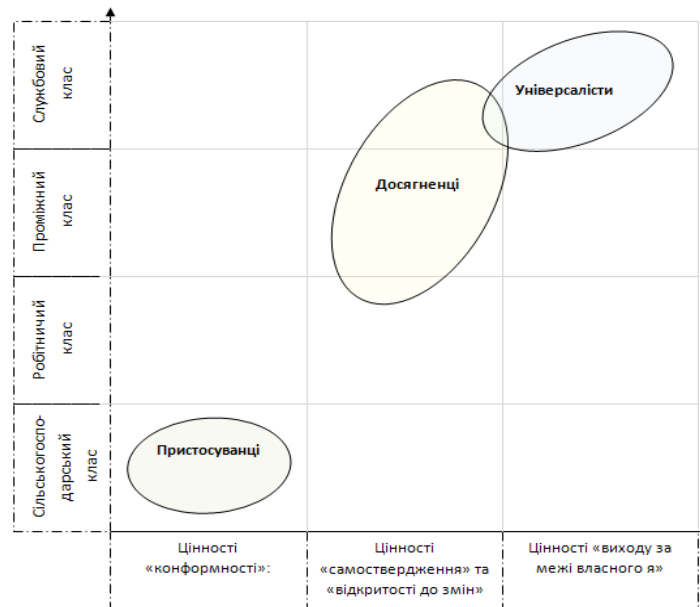

Рис. 2. Соціокультурні мільо в соціальній структурі українського суспільства

"Досягненці" – соціокультурне середовище, що сформоване представниками службового та проміжного класів і характеризується цінностями "самоствердження" та "відкритості до змін". В даній групі цінностей представлені цінність статусу та важливість його прояву (Досягнення: демонстрація здібностей, успіх), матеріалістичні цінності (Влада: багатство), що поєднуються з готовністю використовувати досягнуті можливості (Гедонізм: добре проводити час, робити те, що приносить задоволення), в тому числі для подальшого розвитку (Самостійність: нові ідеї; Стимуляція: пригоди та ризик, сюрпризи та нові справи). Цінності даного середовища також несуть в собі стратифікуючий потенціал, що виявилось при аналізі внутрішньої суперечності різних класів. Дана група цінностей актуалізується з підвищенням соціального класу.

"Традиціоналісти" ("пристосуванці") – соціокультурне середовище, сформоване представниками Сільськогосподарського класу, яким властиві цінності конформності (Конформність: поводитися правильно, слідувати правилам; Традиція: не привертати до себе увагу). Враховуючи низхідну направленість цінності: посилення інтересу до цінності зі "зниженням" класу, слід говорити про актуалізацію даної цінності із зниженням класового статусу. Дана закономірність також узгоджується з висновками Рональда Інглхарт [Инглхарт, 1997].

Отже, нами проведено пошукове дослідження, в ході якого здійснена спроба застосувати концепцію соціокультурних середовищ до уточнення уявлення про структуру українського суспільства з врахованням обмеженості дослідницького інструментарію й доступної бази даних та перевірено наявність зв'язків між класо-

вим та ціннісним вимірами українського суспільства. Також здійснена спроба інтерпретації виявлених соціокультурних мільо. Проте отримані результати, безумовно, потребують подальшої перевірки. Однак уже зараз можна зробити важливі висновки стосовно проявів латентної структури українського суспільства:

по-перше, дослідження виявило зв'язок між приналежністю до класових та ціннісних позицій в українському суспільстві, виявлені значимі відмінності в цінностях різних класових груп. Такий зв'язок має досить чіткий "висхідний" напрямок у випадку цінностей "самоствердження", "відкритості до змін" та "виходу за межі власного "я"" і "низхідний" у випадку цінностей "конформності". Виявлено, що цінності "безпеки" є загальноорієнтованими і незалежними від класової структури. Цінності "гарантії урядом безпеки від загроз" та "безпечного оточення" виступають базовими для українського суспільства 2007–2008 років;

по-друге, виявлені значимі "скупчення" певних цінностей в межах конкретних класів, що дає підстави говорити про наявність специфічних соціальних утворень – груп взаємного тяжіння певних ціннісних та класових позицій, які можна вважати проявами соціокультурних мільо в українському суспільстві. За концепціями Ш. Граділа та М. Фестера, дані мільо є областю формування специфічних стилів життя. Виділені мільо були умовно позначені як "Універсалісти", "Досягненці" й "Традиціоналісти" з огляду на ціннісний зміст даних середовищ. Те, що дані мільо чітко вимальовуються навіть при достатньо "грубому" аналізі, що був проведений в ході нашого пошукового дослідження, говорить про їхні засадничі позиції в українському суспільстві, а з

іншого боку – про досить великий потенціал застосування концепції соціокультурних середовищ в контексті українських реалій.

З огляду на отримані результати, можна говорити про ряд напрямків подальшої роботи із застосуванням концепції соціокультурних середовищ в українському суспільстві:

Необхідність збільшення об'єму репрезентативної вибірки, що дозволить краще дослідити соціокультурні латентні утворення в українському суспільстві. В нашому дослідженні була використана вибірка об'ємом 2000 респондентів, що дозволяє досить грубо описати найбільш загальні структурні зв'язки в суспільстві. Концепція соціокультурних мільо орієнтована на виділення реально існуючих структур (середовищ), тому збільшення розміру вибірки може сильно розширити можливості дослідження соціального простору.

Необхідність розробки та валідації більш обґрунтованої й "чутливої" методології дослідження соціокультурних мільо в Україні. Як показав аналіз соціокультурних середовищ, класові позиції в українському суспільстві перебувають у процесі становлення. Проміжний та Робітничий клас за ціннісним критерієм є внутрішньо узгодженими. Аналогічно – й Сільськогосподарський клас. Однак і клас Службовців неможна визначити як внутрішньо узгоджений. Проте порівняти такі різні класові позиції, як власники, роботодавці, адміністратори, менеджери й професіонали (кожна з яких перебуває на різних фазах розвитку в "перехідному" українському суспільстві) в рамках концепції Дж. Голдтропа неможливо. Дослідження ж соціокультурних мільо як альтернативний підхід до аналізу структури суспільства потребує детальної розробки для кожного конкретного суспільства.

Необхідність розробки та валідації методології дослідження ціннісної структури українського суспільства. Як показав наш аналіз, підхід Ш.Шварца не пояснює достатньо диференціацію ціннісних орієнтацій в суспільстві, що підтверджується і в інших роботах, пов'язаних з аналізом даних ESS [Магун, 2007]. Хоча нами були отримані досить чіткі ціннісні групи, проте їх інтерпретація не дала змоги робити висновки про дихотомічність вісей "Відкритість до змін" – "Збереження", "Вихід за межі власного "я" – "Самоствердження". Також варто враховувати, що реалізована Гановерською дослідницькою групою в дослідженні соціокультурних мільо концепція передбачала розгляд горизонтального виміру суспільства в термінах теорії Бурдьє, за допомогою концепції габітусу, що може розширити можливості вивчення соціокультурної структури суспільства.

Необхідність аналізу динаміки соціокультурних мільо. Оскільки "мапа мільо" представляє собою певний "знімок" конкретної соціальної ситуації, повноцінне дослідження соціальної структури можливе лише в ході порівняння "знімків" різних років. Рухливість мільо є однією з основних властивостей соціального простору й соціальних мереж, що описувалися Ш.Градїлем та

М.Фестером, і аналіз їхньої динаміки в українському суспільстві може надати нові дані, на основі яких можна буде більш впевнено визначати якісні та кількісні характеристики соціальної структури суспільства загалом та соціокультурних середовищ зокрема.

Таким чином, подальша розробка концепції соціокультурних мільо є важливим кроком на шляху дослідження структури сучасного суспільства і розуміння сутності соціальних процесів, що в ньому відбуваються.

Список використаних джерел

1. Ascheberg C. Milieuforschung und Transnationales Zielgruppenmarketing // Aus Politik und Zeitgeschichte / Soziale Milieus, 44-45/2006. – 30. October 2006. – p.18 – 25. – Режим доступу: http://www.sigma-online.com/en/Home/Artikel_CA_ApuZ_2006.pdf
2. Hradil St. (2001) Soziale Ungleichheit in Deutschland, 8. Aufl., Opladen: Leske + Budrich, 546 Seiten (unter Mitarbeit von Jürgen Schiener)
3. "Integral" Institute for market research in Vienna. – Режим доступу: <http://www.integral.co.at/en/sinus/>
4. Lange-Vester, Andrea & Helmut Bremer (Hg): Bewältigung, Verarbeitung, Umstellung: Soziale Milieus und Wandel der Sozialstruktur. Festschrift für Michael Vester, Wiesbaden: VS-Verlag für Sozialwissenschaften, 2006
5. Schwartz, S.H. (1994). Beyond Individualism/Collectivism: New cultural dimensions of values. In U. Kim, H.C. Triandis, C. Kagitcibasi, S.-C. Choi, & G. Yoon (Eds.), Individualism and collectivism: Theory, method and applications (pp. 85-119). Newbury Park, CA: Sage.
6. SIGMA, Інститут міжнародних маркетингових досліджень і консалтингу. – Режим доступу: <http://www.sigma-online.com>
7. Sinus Institute, Інститут досліджень ринку, Гетеберг, 2011. – Режим доступу: <http://www.sinus-institut.de/en/>
8. Александер, Дж. С. Аналитические дебаты: Понимание относительной автономии культуры / Пер. с англ. М. Шуровой под ред. Д. Куракина // Социологическое обозрение. – 2007, том 6. – № 1. – С. 17–37.
9. Бурдьє П. Структура, габитус, практика // Журнал социологии и социальной антропологии. – Том I, 1998. – № 2.
10. Бурдьє П. Политические позиции и культурный капитал // Бурдьє П. Социология политики. М.: Socio-Logos, 1993.
11. Дюркгейм Э. Метод социологии // Западно-европейская социология XIX-начала XX веков. – М., 1996. – С. 256-309
12. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющееся общество – ПОЛИС: Политические исследования, 1997. – № 4. – С. 6-32
13. Куценко О. Д. Соціальні класи і політична мобілізація (порівняльний аналіз європейських країн крізь призму трьох типів класових розколі) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг / Науково-теоретичний часопис. – Липень-вересень. – № 3. – 2012. – С.3-27
14. Куценко О. Общество неравных. Раздел 5. Альтернативные поиски: новые неравенства? – Харьков: Изд-во ХНУ им.В.Каразина. 2000. – С. 256-277.
15. Куценко О.Д. Возвращение классов? Перспективы классового анализа постсоветской реальности // Социология: теория, методы, маркетинг – 2000 – №1 – [Файл PDF] – Режим доступу: http://www.i-soc.com.ua/journal/N1_2000r.pdf
16. Магун В.С., Руднев М.Г. Жизненные ценности населения Украины: сравнение с 23 другими европейскими странами Статья вторая // Вестник общественного мнения: Данные. Анализ. Дискуссии. 2007. Т. 90. № 4. С. 39-52.
17. Симончук Е. Классовые структуры в сравнительной перспективе // Украинское общество в европейском пространстве / Под ред. Е.Головахи и С.Макеева. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2007. – С. 33–104.
18. Тьонис Ф. Спільнота та суспільство. Пер. з нім. – К.: Дух і літера, 2005. – 259 с.
19. Фестер М. Социальные мильё, классы и стили жизни в Западной Германии / Социальное неравенство. Изменения в социальной структуре: европейская перспектива. Под ред. В. Воронкова, М. Соколова. СПб, 2008. С. 25–43.
20. Шматко, Н. А. Габитус в структуре социологической теории // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – № 2

Надійшла до редколегії 19.06.12

К. Таранова, магістр

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ МИЛЬЕ В КЛАССОВОЙ СТРУКТУРЕ УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА

В статье анализируется концепция социокультурных сред (мильё). Рассмотрены теоретические основы концепции, изложенные в работах Михаэля Фестера и Стефана Градла. В ходе данного обзора уточнен понятийный конструкт "социокультурные среды" ("мильё"). В статье также представлены результаты исследования, в ходе которого была осуществлена попытка применить концепцию социокультурных сред к анализу украинского общества. Целью исследования было определить характер связи между классовой (вертикальной) и ценностной (горизонтальной) структурой украинского общества, на основании чего выявить проявления социокультурных сред в обществе с последующей интерпретацией образованных мильё.

Ключевые слова: социокультурные среды, мильё, социальная структура, классовая структура, ценностные группы, Европейское социальное исследование

K. Taranova, master student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

SOCIOCULTURAL MILIEU IN THE CLASS STRUCTURE OF UKRAINIAN SOCIETY

The article analyzes the concept of socio-cultural environments (milieu). Consider the basic theoretical principles of the concepts presented in the works of Michael Fester and Stefan Hradil. In the course of this review the conceptual construct of "socio-cultural environment" ("milieu") was clarified. The article also presents the results of a research which attempts to apply the concept to the analysis of socio-cultural environments of Ukrainian society. The goal of the research was to determine the relationship between class (vertical) and value (horizontal) structure of Ukrainian society, whereby detect signs of social and cultural environments in the community with the following interpretation of the formed milieu.

Keywords: socio-cultural environments, milieu, social structure, class structure, value groups, European Social Survey

УДК 316.346.2:331.101.232+316.647.8

О. Шестаковський, канд. соціол. наук
Інститут економіки та прогнозування НАН України, Київ

ГЕНДЕРНА НЕРІВНІСТЬ НА РИНКУ ПРАЦІ УКРАЇНИ: СТРУКТУРНІ ПЕРЕДУМОВИ І ТРИВКІ СТЕРЕОТИПИ¹

Визначено структурні передумови і стан гендерної нерівності на ринку праці України. Розкрито фактичні прояви горизонтальної і вертикальної сегрегації жінок. Показано, що крім об'єктивних передумов, гендерна нерівність відтворюється стереотипами, поширеність яких серед осіб обох статей майже незмінна протягом тривалого часу. Серед них – уявлення про прагнення поступатися чоловікам робочими місцями, меншу придатність для керівних посад і, особливо, суперечливі ролі очікування, що підтримують "подвійну зайнятість" жінок.

Ключові слова: гендерна нерівність, ринок праці, "подвійна зайнятість", гендерні стереотипи

У сучасному суспільстві рівний правовий статус жінок і чоловіків, а також рівність можливостей для його реалізації у житті суспільства, тобто гендерна рівність, давно стали загальним місцем в публічному дискурсі та політиці. Україна теж належить до країн, де рівність між чоловіками і жінками задекларована на законодавчому рівні [Закон, 2012]. Проте реально українське суспільство продовжує залишатися гендерно нерівним, де більшість власності, влади і загальної впливу належить чоловікам.

Актуальність аналізу цієї ситуації зумовлюється не тільки тим, що така ситуація є несправедливою за визначенням. Вона має негативні наслідки для економічного розвитку. Обмеження для жінок "можливостей займатися певними професіями зменшує ефективність використання людського потенціалу та сприяє посиленню розшарування населення за рівнем доходу" [Герасименко, 2005: с. 180]. Крім того, кроснаціональний аналіз демонструє, що гендерна рівність може виступати предиктором рівня економічного розвитку. Жінки складають більшість населення у будь-якому суспільстві, тому зниження вхідних бар'єрів для жінок призводить до розширення "креативного класу" і є плідним для постіндустріальної економіки [Shcherbak, 2012].

З огляду на зазначене вище, метою статті ми визначили виявлення особливостей гендерної нерівності на ринку праці сучасної України, а також у розподілі сімейних обов'язків між чоловіком і жінкою.

Гендерна нерівність в українському суспільстві є наслідком як політики вирішення жіночого питання в СРСР, так і специфіки пострадянського транзиту.

Ще в радянські часи жінки отримали широкі можливості для праці, але за умов її нерівного розподілу, їхня заробітна плата була в середньому менша, ніж у чоловіків [Katz, 1997]. У Радянському Союзі жінки могли отримувати освіту нарівні з чоловіками, внаслідок чого навіть зараз спостерігається позитивний дисбаланс в отриманні жінками вищої освіти (На початок 2010/2011 навчального року жінки склали 53,2% осіб, які навчалися у ВНЗ I–II рівнів акредитації, і 53,8% – у ВНЗ III–IV рівнів акредитації (див. [Жінки, 2011: с. 50])). Вони також мали

не менші, а часом і більші права у сфері шлюбу та родини. Водночас жінки, як правило, несли потрійний тягар роботи: не тільки у формальній, а й у неформальній економіці, наприклад, натуральному господарстві, а також як основні опікуни дітей і домашні працівниці [Региональний, 2011: с. 72].

У пострадянський період відбулося певне відродження патріархальної ідеології і практик, які закріпили і поглибили нерівність, що склалася за часів СРСР. Справа не тільки в патріархальних стереотипах, які і зараз поділяються багатьма людьми. Системна криза за умов трансформації суспільства характеризувалася певним поверненням архаїчних колективностей і методів перерозподілу обмежених ресурсів, котрі базуються на чоловічому домінуванні [Лавриненко, 2006: с. 227–228]. У перші роки незалежності зарплати жінок відносно зарплат чоловіків знизилися [Brainerd, 2000]. Дегрдувала система державних дошкільних закладів, яка раніше полегшувала потрібну зайнятість жінок, і багато з них стали перед вибором між кар'єрою і вихованням дітей [Региональний 2011: с. 72].

На сьогодні на ринку праці продовжує існувати тенденція дискримінації жінок. Так, жінки в середньому заробляють менше, ніж чоловіки. Співвідношення зарплат жінок і чоловіків у 2010 році становило 77,2% [National, 2011: р. 91]. Головним чином, це є наслідком структурних передумов: горизонтальної сегрегації (жінки займаються менш престижними видами праці) і вертикальної сегрегації (жінки рідше посідають керівні посади високого рівня).

Жінок набагато менше серед представників більш високооплачуваних професій і в бізнесі. Натомість найбільша концентрація жінок спостерігається у сфері послуг, дрібній торгівлі і бюджетній сфері з їхніми низькими доходами і високою часткою прихованого безробіття [Возьний, 2009].

Вертикальна сегрегація є наслідком того, що чоловіки мають більше кар'єрних перспектив, ніж жінки. Чим вище соціальний статус посади, тим менше на цих посадах жінок. Наприклад, частка жінок серед держслужбовців першої категорії у 2010 році становила 13,7%, другої категорії – 28,2%, тоді як серед службовців п'ятої-сьомої категорій – 70% і більше [National, 2011: р. 65]. Кількість підприємств у приватному бізнесі, які очолюються жінками, за даними обстежень, втричі менша, ніж очолюваних чоловіками [Лавриненко, 2004].

¹Підготовлено в межах Цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України "Модернізація українського суспільства і економіки в контексті викликів XXI століття", наукова робота №: II.12.12 "Ціннісна складова модернізаційних процесів в сучасному соціумі України (I етап)".

Але і в межах професій, де переважає жіноча праця, чоловіки частіше стають керівниками. В результаті середній дохід жінок у таких випадках також є нижчим, ніж у чоловіків. Наприклад, у 2007 році 82,6% зайнятих у сфері соціального забезпечення були жінки, але їхня середня плата складала 85,6% чоловічої. У фінансуванні, страхуванні, кредитуванні 69,3% зайнятих жінки, їхня середня плата – 65,7% від чоловічої. У громадському харчуванні відповідні показники склали 71,3 і 74,5%, у торгівлі – 65,3 і 75,7% [Мамонова, 2009: с. 176].

Описані тенденції мають певні об'єктивні передумови. Чоловіки складають більшість працівників серед більш важких і небезпечних професій, які мають вищі зарплати [Васюта, 2011]. Іншою причиною є небажання працедавців наймати жінок репродуктивного віку через ризик виконання обов'язків щодо жінок-матерів (декретна відпустка, обмеження щодо залучення матерів до певних видів робіт тощо). В результаті жінки, особливо молоді, виявляються вразливішими на ринку праці і часто вимушені погоджуватися на нижчі заробітки і гірші кар'єрні перспективи [National, 2011: р. 64]. Потрапивши до лав безробітних, жінці важче отримати роботу у будь-якому віці [Васюта, 2011].

Не в останню чергу така ситуація пов'язана із суперечливою роллю жінки в родині, внаслідок чого жінка часто має відповідати і за свою роботу, і за сімейний добробут та виховання дітей. Сім'я – чи не єдина сфера, де жінки загалом мають не менше, а більше впливу, ніж чоловіки. В більшості українських родин виражений голова є відсутнім, але жінки частіше за чоловіків визначають, яким має бути життя в родині: що купувати, як виховувати дітей і проводити сімейне дозвілля [Лавриненко, 2011: с. 507–508]. Але це компенсується традиційно більшою завантаженістю жінки домашніми обов'язками та хатньою роботою. У 2007 році 56% жінок витрачали на домашню працю в середньому від 2 до 8,5 годин на добу, в той час як лише 34% чоловіків витрачали на це стільки ж часу [Лавриненко, 2008: с. 86]. Як зазначають деякі дослідники, жінки є більш залеж-

ними від родинних відносин, навіть якщо є менш залежними в них [Pascall & Manning, 2000].

Тривкість названих структурних обмежень неможлива без суб'єктивних передумов у свідомості людей, поширеності гендерних стереотипів і суперечливих ролевих очікувань від жінки. Розглянемо їх докладніше.

Для визначення поширеності гендерних стереотипів в українському суспільстві ми звернулися до даних Європейського дослідження цінностей (European Values Study), яке проходило в Україні у 1999 та 2008 роках (Європейське дослідження цінностей (European Values Study, EVS) – крос-національне соціологічне дослідження населення європейських країн і територій з метою порівняння поширеності та динаміки цінностей і переконань. Україна брала в ньому участь у 1999 році та 2008 році. Було опитано 1195 і 1507 осіб відповідно, за вибірками, репрезентативними для дорослого населення України. Версія масиву даних, використана в цій роботі – див. [European, 2011-04-30]. Для подальшої інформації див. <http://www.europeanvaluesstudy.eu/>).

За результатами цих досліджень, переважна більшість населення України вважала, що жінки повинні мати однакові права з чоловіками на робочі місця, навіть якщо останніх в країні не вистачає. Але близько 30% опитаних виступали за дискримінацію жінок (рис. 1). При цьому чоловіки мали більш дискримінаційні установки (37,5%), ніж жінки (24,2%). Вказані установки майже не зазнали змін протягом останніх років, тому їх можна екстраполювати на теперішній час.

Різниця між відповідями у 1999 і 2008 роках статистично незначуща.

За даними моніторингу Інституту соціології НАН України, приблизно 69% представників українського суспільства погоджується, що жінки можуть обіймати керівні посади (табл. 1). Тобто більшість не заперечує принаймні потенційну гендерну рівність в цьому питанні, але кожен п'ятий опитаний вважає, що жінкам керівні посади доручати не слід.

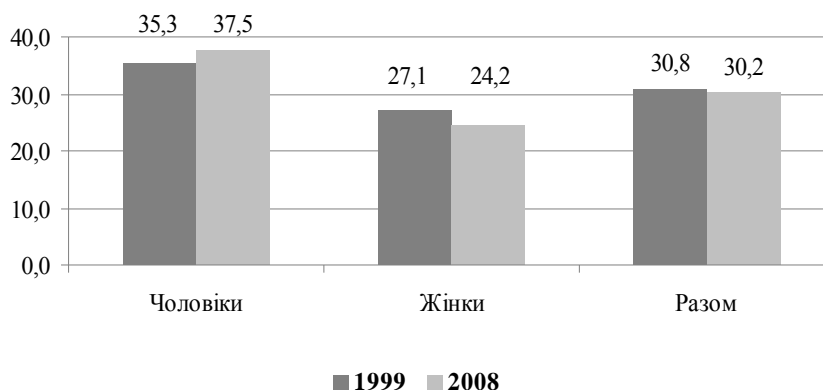

Рис. 1. Динаміка розподілу ствердних відповідей щодо судження "Коли робочих місць недостатньо, чоловіки повинні мати більше прав на роботу, ніж жінки" (EVS), %

Таблиця 1

Розподіл відповідей щодо судження "Жінки не мають обіймати керівних посад", дані ІС НАНУ, %

	1999	2001	2004	2006	2008	2010
Згоден	14,8	16,6	13,0	15,1	19,1	18,4
Не згоден	72,4	69,7	75,7	72,0	70,3	69,1
Не знаю	12,5	13,2	11,2	12,9	10,5	12,5

Джерело: [Українське, 2011: т. 2, с. 200]

Причому це співвідношення поглядів також практично не зазнало змін з кінця 1990-х років, лише тимчасово змінившись на користь більш егалітарного погляду в 2004 році. Серед жінок, як і варто було очікувати, на 16% більше тих, хто не згоден з дискримінаційними поглядами щодо можливості жінок-керівників (табл. 2).

Подвійна зайнятість жінок на роботі і вдома узгоджується з суперечливими ролевими очікуваннями щодо жінок в українському суспільстві. Це демонструють дані Європейського дослідження цінностей.

Таблиця 2

Розподіл відповідей щодо судження "Жінки не мають обіймати керівних посад" за статтю, дані ІС НАНУ 2010 рік, %

	Серед усіх опитаних (N=1799)	За статтю	
		Чоловіча (N=806)	Жіноча (N=993)
Згоден	18,4	24,1	13,9
Не згоден	69,1	60,3	76,1
Не знаю	12,5	15,6	10,0

Джерело: обраховано автором на підставі даних соціологічного моніторингу "Українське суспільство", 2010 рік

Уявлення про ролі очікування щодо жінок (Респондентам було запропоновано висловити свою згоду/незгоду стосовно восьми суджень щодо сучасних змін ролей чоловіків та жінок. З них було відібрано сім, які використовувалися і в 1999, і у 2008 роках. Формулювання суджень наведені у табл. 3. Варіанти відповіді щодо кожного з них варіювали від "повністю погоджуюсь" (1) до "повністю не погоджуюсь" (4) були поділені на дві групи в результаті застосування факторного аналізу до розподілу альтернатив відповідної змінної. Фактори було виокремлено методом головних компонент з наступним Varimax-обертанням. Обидва фактори, чиє власне число перевищує одиницю, разом пояснюють 50,4% дисперсії відповідей. Один фактор було названо "рівність жінки з чоловіком у праці, заробіт-

ках і вихованні", другий – "для жінки краще бути домогосподаркою і виховувати дітей" (табл. 3).

Аналіз розподілів ролевих очікувань, що належать до різних факторів, показує парадоксальність уявлень щодо жінок у робочій та сімейній сферах, що склались в українському суспільстві (табл. 4).

З одного боку, жінка вважається рівноправною з чоловіком, коли йдеться про можливість працювати, робити внесок до сімейного бюджету, виховувати дітей і відповідати за дім. Тією або іншою мірою погоджуються з цим від 76% до 92% опитаних. Одночасно поширеними є погляди про те, що для жінки краще бути домогосподаркою і доглядати дітей, а також що для жінки це такий само спосіб реалізувати себе, як і робота. З відповідними судженнями погоджуються від 62% до 83% опитаних.

Таблиця 3

Обернена матриця факторних навантажень відповідей щодо суджень про ролі очікування стосовно чоловіків і жінок (EVS), 2008 рік, включені факторні навантаження, які за модулем менші, ніж 0,3

	Фактор 1. Рівність жінки з чоловіком у праці, заробітках і у вихованні	Фактор 2. Для жінки краще бути домогосподаркою і виховувати дітей
І чоловік, і дружина повинні робити внесок у сімейний доход	0,77	
Працювати – це кращий спосіб для жінки бути незалежною	0,67	
У цілому, батько може так само добре доглядати своїх дітей, як і матір	0,63	
Працююча мати може встановити із своїми дітьми такі ж теплі та міцні стосунки, як і непрацююча	0,59	
Робота – це добре, але насправді більшість жінок бажає мати дім і дітей		0,79
Бути домогосподаркою – це такий же спосіб реалізувати себе, як і працювати		0,78
Для дитини дошкільного віку погано, коли її мати працює		0,63

Таблиця 4

Розподіл відповідей щодо різних суджень, пов'язаних з ролевими очікуваннями відносно чоловіка та жінки в сучасному суспільстві (EVS), 2008 рік, %

	Повністю погоджуюсь	Погоджуюсь	Не погоджуюсь	Повністю не погоджуюсь	Не знаю
Рівність жінки з чоловіком у праці, заробітках і вихованні					
Працююча мати може встановити із своїми дітьми такі ж теплі та міцні стосунки, як і непрацююча	49,9	39,1	8,2	1,1	1,7
Працювати – це кращий спосіб для жінки бути незалежною	30,7	44,9	16,4	1,8	6,2
І чоловік, і дружина повинні робити внесок у сімейний доход	48,5	43,7	5,9	0,4	1,6
У цілому, батько може так само добре доглядати своїх дітей, як і матір	44,6	42,5	9,4	1,3	2,1
Для жінки краще бути домогосподаркою і виховувати дітей					
Бути домогосподаркою – це такий же спосіб реалізувати себе, як і працювати	21,6	40,0	26,1	6,4	5,9
Для дитини дошкільного віку погано, коли її мати працює	26,9	41,7	23,0	4,9	3,6
Робота – це добре, але насправді більшість жінок бажає мати дім і дітей	33,4	49,2	9,7	1,8	6,0

Теоретично, одночасна підтримка ролевих очікувань обох типів мала б призводити до більшої свободи для жінки у виборі основної сфери самореалізації. На практиці ж це призводить до легітимації подвійного навантаження, оскільки жінка намагається бути успішною і там, і там.

Причому жінки погоджуються з такими ролевими очікуваннями не набагато менше чоловіків. У 2008 році жінки (порівняно з чоловіками) мали дещо більш емансиповані погляди на рівноправність у праці, заробітку і

відповідальності за дім, але щодо ролі "жінки-домогосподарки" відмінностей між жінками і чоловіками не було (табл. 5).

Поширеність ролевих очікувань з 1999 року змінилася незначно, і в напрямку посилення суперечності між ними. І чоловіки, і жінки стали частіше відповідати про те, що жінка має бути рівноправною в питаннях праці і заробітку (рис. 2). Водночас чоловіки дещо укріпилися в поглядах стосовно того, що жінці більше підходить бути домогосподаркою (рис. 3).

Таблиця 5

Розподіл середніх значень шкал орієнтацій щодо ролі жінок, за статтю (EVS), 2008 рік, %

(Значення шкал було обраховано як середнє арифметичне відповідей на запитання, котрі було віднесено до відповідного фактору (див. табл. 3). Перед обрахунком значення шкал було обернено – 1 у 4, 2 у 3 тощо.

Показник α Кронбаха для шкали орієнтації на рівність жінок з чоловіками у праві на працю і заробіток та у догляді за дітьми дорівнює 0,59; для шкали орієнтації на переважну роль жінки як домогосподарки і виховательки дітей – 0,6.)

	Рівність жінки з чоловіком у правах на працю, заробіток і у догляді за дітьми, бали ***	Для жінки краще бути домогосподаркою і виховувати дітей, бали
Чоловіки	3,28	3,04
Жінки	3,36	2,98
Разом	3,32	3,01

Середні значення оцінюються за шкалою від 1 (повністю не погоджуюсь) до 4 (повністю погоджуюсь). Значення більше, ніж 2,5, свідчать про переважну підтримку орієнтації.

*** Різниця між відповідями чоловіків і жінок статистично значуща на рівні $p=0,001$.

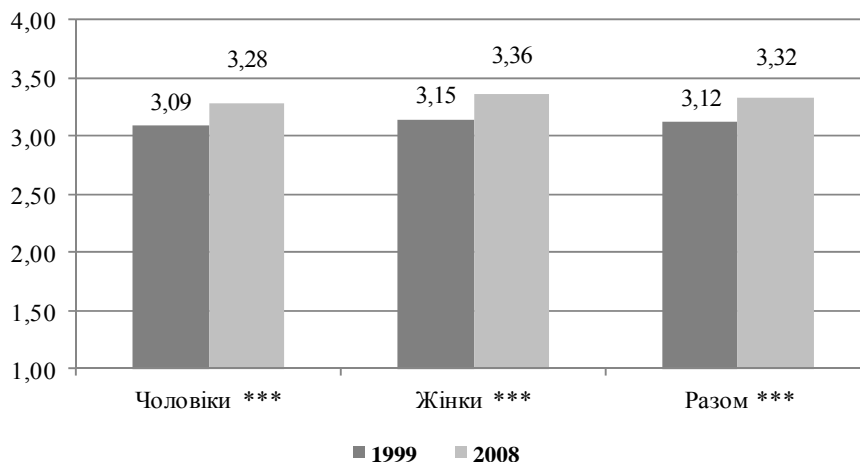

Рис. 2. Динаміка середніх значень орієнтації на рівність жінок з чоловіками як у праві на працю і заробіток, та у догляді за дітьми (EVS)

*** Різниця між відповідями у 1999 і 2008 роках статистично значуща на рівні $p=0,001$.

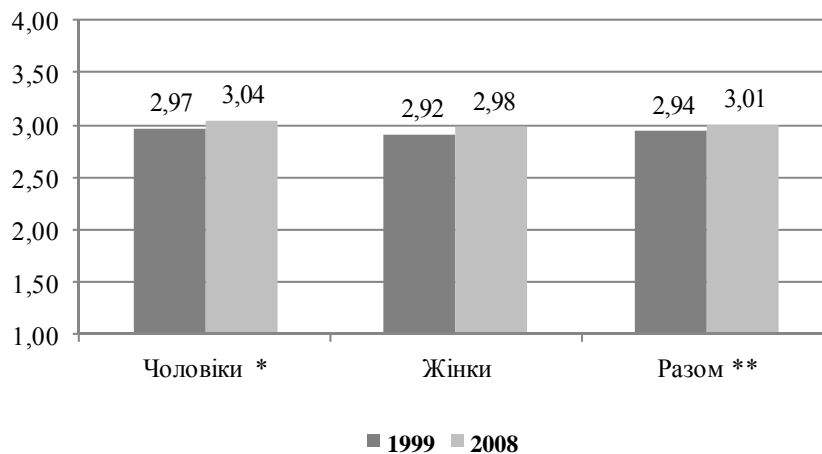

Рис. 3. Динаміка середніх значень орієнтації на переважну роль жінки як домогосподарки і виховательки дітей (EVS)

* Різниця між відповідями у 1999 і 2008 роках статистично значуща на рівні $p=0,05$

** Різниця між відповідями у 1999 і 2008 роках статистично значуща на рівні $p=0,01$

Таким чином, в Україні продовжує існувати гендерна нерівність на ринку праці, яка виражається в тому, що жінки в цілому посідають менш престижні та оплачувані робочі місця, заробляють в середньому менше, рідше посідають керівні посади, хоча між тим мають вищий рівень освіти. Крім того, продовжує існувати "подвійна зайнятість" на роботі й вдома. Ця ситуація, скоріше, вважається нормальною більшістю громадян, хоча за фактом ситуація є несправедливою і робить внесок в обмеження можливостей розвитку суспільства.

Така гендерна нерівність, маючи історичні та структурні передумови, одночасно консервується поглядами про роль та місце жінки. З одного боку, певне поширення (хоча й не панівне) мають погляди стосовно того, що

жінки мають поступатися чоловікам правом на роботу і що жінкам не слід посідати керівні посади. З іншого боку, уявлення про те, що жінка може працювати та заробляти нарівні з чоловіками і, одночасно, що жінка передусім є відповідальною за дім та дітей, – консервують подвійне навантаження жінок фактичною роботою.

Причому ці уявлення широко підтримуються не тільки чоловіками, а й самими жінками, і не зазнають істотних змін упродовж останніх років. Це робить проблематичними зміни в бік покращення реальної гендерної рівності на ринку праці України протягом найближчих років.

Список використаних джерел

1. Васюта В.Б. Проблеми гендерної нерівності в Україні [Електронний ресурс] / В.Б. Васюта, Т.О. Галайда, В.В.Васюта // Вісник Чернігівського

державного технологічного університету. Серія "Економічні науки". Збірник. – Чернівці: ЧДТУ, 2011. – № 2 (50). – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vcndtu/2011_50/8.htm

2. Вольний К. Гендерні аспекти зайнятості: українські реалії і світовий досвід / К. Вольний // Вісник ТНЕУ. – 2009. – №1. – С. 69–80.

3. Герасименко Г.В. Гендерні проблеми на ринку праці України / Г.В. Герасименко // Демографія та соціальна економіка. – 2005. – № 1. – С. 17–185.

4. Жінки і чоловіки в Україні / Статистичний збірник. – К.: Державна служба статистики в Україні, 2011. – 118 с.

5. Закон України "Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків" від 8 вересня 2005 р. № 2866-IV. – Редакція від 13.06.2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2866-15>

6. Лавриненко Н. Гендерний розподіл домашньої праці / Н.Лавриненко // Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг / За ред. В.Ворони, М.Шульги. – К.: ІС НАНУ, 2008.

7. Лавриненко Н. Динаміка гендерного нерівності в постсоветской Україні / Н. Лавриненко // Новые социальные неравенства / Под ред. С.Макеева. – К.: ІС НАНУ, 2006. – С. 225–253.

8. Лавриненко Н. Інститут сім'ї: структура і сімейні цінності / Н.Лавриненко // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : У 2-х т. Том 1. Аналітичні матеріали / За ред. В.Ворони, М.Шульги. – К.: ІС НАНУ, 2011.

9. Лавриненко Н. Характеристика малих та середніх підприємств в Україні (гендерний аспект) / Н. Лавриненко // Проблеми розвитку соціологічної теорії – К.: Інститут соціології НАНУ, 2004. – № 2. – С. 189–193.

10. Мамонова Г.В. Гендерні особливості диференціації доходів населення та перспективи їхнього забезпечення в Україні / Г.В. Мамонова, О.І. Піжук // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – №9. – С. 174–179.

11. Региональный доклад о человеческом развитии: "От трансформации – к обществу для всех" / [Анджелкович Б., Иванов А., Марни Ш. и др.] – Братислава: "Valeur", 2011. – 132 с.

12. Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: у 2-х т. Том 2: Таблиці і графіки / за ред. Є. І. Головахи, М.О. Шульги. – К.: ІС НАНУ, 2011. – 520 с.

13. Brainerd E. Women in Transition: Changes in Gender Wages Differentials in Eastern Europe and the Former Soviet Union / Industrial and Labor Relations Review. – Vol.54. – №1. – Oct. 2000. – P. 138–162.

14. European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File. GESIS Data Archive, Cologne, Germany, ZA4804 Data File Version 1.0.0 (2011-04-30) DOI:10.4232/1.14804. For further information see EVS' webpage: <http://www.europeanvaluesstudy.eu>

15. Katz K. Gender, wages and discrimination in the USSR: a study of a Russian industrial town // Cambridge Journal of Economy. – 1997. – №21(4). – P. 431–452.

16. National Human Development Report 2011 "Ukraine: Towards Social Inclusion" [Електронний ресурс] / [E. Libanova, Yu. Levenets, O. Makarova et al.]. – 2011. – 124 p. Режим доступу: <http://hdr.undp.org/en/reports/national/europethesis/ukraine/Ukraine%202011.pdf>

17. Pascall G., Manning N. Gender and social policy: Comparing welfare states in Central and Eastern Europe and the former Soviet Union // Journal of European Social Policy. – 2000. – Vol. 10. – №3. – P. 240–266.

18. Shcherbak A. Does Culture Matter? The Impact of Tolerance on Economic Modernization in a Comparative Perspective / [A working paper]. / Series: Sociology – WP BRP05/SOC/2012. – Режим доступу: <http://www.hse.ru/data/2012/03/16/1264845679/04SOC2012.pdf>

Надійшла до редколегії 30.11.12

А. Шестаковський, канд. соціол. наук
Інституту економіки та прогнозування НАН України, Київ

ГЕНДЕРНОЕ НЕРАВЕНСТВО НА РЫНКЕ ТРУДА УКРАИНЫ: СТРУКТУРНЫЕ ПРЕДПОСЫЛКИ И ПРОЧНЫЕ СТЕРЕОТИПЫ

Определено структурные предпосылки и состояние гендерного неравенства на рынке труда Украины. Раскрыты фактические проявления горизонтальной и вертикальной сегрегации женщин. Показано, что кроме объективных условий гендерное неравенство воспроизводится стереотипами, распространённость которых среди представителей обоих полов почти неизменна на протяжении долгого времени. Среди них – представления о стремлении уступить мужчинам рабочие места, меньшей пригодности для руководящих должностей и противоречивые ролевые ожидания, поддерживающие "двойную занятость" женщин.

Ключевые слова: гендерное неравенство, рынок труда, "двойная занятость", гендерные стереотипы

O. Shestakovskiy, candidate of Science,
Institute for Economics and Forecasting NAS of Ukraine, Kiev, Kyiv

GENDER INEQUALITY IN THE LABOR MARKET OF UKRAINE: STRUCTURAL PRECONDITIONS AND LASTING STEREOTYPES

It is described structural preconditions and the current state of gender inequality in the Ukrainian labor market. The data on virtual horizontal and vertical segregation of women and their higher load of household chores are adduced. It is shown that besides objective reasons, gender inequality is reproduced by stereotypes which prevalence among individuals of both genders have not almost changed in time. Among the stereotypes are beliefs about desirability of letting men have workplace, lesser suitability for executive positions and, especially contradictory role expectations that maintain women's "double burden".

Keywords: gender inequality, labor market, double burden, gender stereotypes

УДК 331.5:305(477+4)

Т. Бурейчак, канд. соціол. наук
Університет Лінчюпінга, Швеція
Т. Марценюк, канд. соціол. наук, доц.
Національний університет "Києво-Могилянська академія", Київ
Д. Хуткий, канд. соціол. наук, ст. викладач
Національний університет "Києво-Могилянська академія", Київ

ГЕНДЕРНА (НЕ-)РІВНІСТЬ НА РИНКУ ПРАЦІВ АР КРИМ: ІНДИКАТОРИ, ОЦІНКИ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Запропоновано результати комплексного аналізу одного з ключових індикаторів гендерної рівності, а саме – паритетної участі жінок та чоловіків на ринку праці на прикладі Автономної Республіки Крим. Застосовано аналіз даних державної статистики, оцінок експертів з гендерних питань та дані репрезентативного опитування громадської думки. Дослідження підтверджує переваги в доступі до ресурсів в сфері оплачуваної праці та інституційні привілеї чоловіків на відміну від жінок. Чоловіки водночас частіше залишаються менш свідомими фактів дискримінації жінок та більшою мірою відтворюють гендерні стереотипи, які легітимізують їх переваги. Дослідження демонструє, що гендерна нерівність на ринку праці має комплексний, інтерсекційний й багаторівневий характер та проявляється у вертикальному та горизонтальному вимірі, розбалансованості поєднання жінками та чоловіками функцій, пов'язаних з оплачуваною роботою та батьківськими обов'язками, а також у поширеності і вкоріненості гендерної дискримінації по відношенню до жінок.

Ключові слова: гендер, гендерна нерівність, гендерна дискримінація, ринок праці

Протягом останніх десятиліть в українському суспільстві відбуваються суттєві зміни щодо осмислення та легітимації гендерних відносин і запровадження інституційного механізму забезпечення гендерної рівності.

Гендерний аспект поступово набуває визнання як невід'ємна складова соціального порядку суспільства, яка присутня в усіх його інституціях: в політиці, на ринку праці, в сім'ї, освіті, науці, ЗМІ тощо. Водночас, відпові-

дно до даних як міжнародних, так і вітчизняних досліджень, українське суспільство значною мірою залишається патріархатним у поглядах щодо участі жінок і чоловіків у публічній та приватній сферах. Наслідком цього є домінування чоловіків у політичному житті країни, значна різниця в оплаті праці між чоловіками і жінками, ґендерно сегрегований ринок праці, відсутність інституційно забезпечених можливостей успішного поєднання сімейних обов'язків і роботи для жінок і чоловіків, насильство у сім'ї та інше.

Паритетна участь жінок та чоловіків на ринку праці є одним з ключових індикаторів ґендерної рівності. Її вимір охоплює ґендерний розподіл економічних ресурсів та оплату праці, вертикальний та горизонтальний розподіл праці, ґендерну специфіку зайнятості та безробіття, можливості професійної кар'єри, співвідношення оплачуваної та неоплачуваної роботи, наявність ґендерної дискримінації на ринку праці, поєднання праці та батьківства. В останні кілька років досягнуто значний прогрес у розробленні та зміцненні національних механізмів ґендерної рівності в Україні. Цьому значною мірою сприяють конституційні та правові зобов'язання держави на національному та міжнародному рівнях. Більшість з них визначають ґендерні відносини в трудовій сфері. Водночас наразі ці ініціативи здебільшого носять формальний характер, а реальна ситуація на ринку праці характеризується значним ґендерним дисбалансом та інституціоналізованою дискримінацією, від якої переважно потерпає жіноче населення.

Метою цієї статті є комплексне визначення стану ґендерної рівності на ринку праці на прикладі АР Крим. Хоча цей регіон має свою специфіку, пов'язану з його етнічним складом та типом економічної інфраструктури із значною часткою туристичного бізнесу, він водночас може на загал відображати ґендерну специфіку та тенденції в сфері праці в Україні.

Дослідження виконано колективом Київського міжнародного інституту соціології (КМІС) за фінансової підтримки Програми рівних можливостей та прав жінок в Україні, яка фінансується Європейським Союзом та Програмою розвитку ООН в Україні, і впроваджується ПРООН (Повний текст результатів дослідження дивись: [Хуткий, 2011]). Дослідження проводилося з 29 серпня

до 21 жовтня 2011 року. Польовий етап тривав з 12 вересня по 7 жовтня 2011 року.

Здійснений аналіз даних державної статистики виявив об'єктивні аспекти ґендерної рівності в українському суспільстві. Проведене опитування громадської думки, репрезентативне для населення Криму, яке було виконано методом особистого інтерв'ю за маршрутною вибіркою обсягом у 1225 респондентів і похибкою 2,8%, надало ключову інформацію щодо думок та поглядів громадян стосовно ґендерної рівності у Криму. Проведення 25 напівструктурованих глибинних інтерв'ю з експертами із ґендерної проблематики дало цілісне уявлення про систему відтворення ґендерної нерівності.

Ґендерні показники стану та динаміки ринку праці в АР Крим у дзеркалі офіційної статистики

Структура зайнятості в АР Крим істотно не відрізняється від загальноукраїнської. Відповідно даним загальнокримського соціологічного опитування, що проводилося соціологічною службою Центру Разумкова у березні 2011 р., 38,5% усіх опитаних (51,2% осіб працездатного віку) мають єдине постійне місце роботи. 7,9% опитаних (8,8% осіб працездатного віку) змушені, поряд з основною роботою, займатися підробітком або працювати на двох роботах позмінно. 3,8% усіх опитаних і 5% осіб працездатного віку є підприємцями. 6,6% і 8,4%, відповідно, працюють нерегулярно. Частка підприємців вища серед чоловіків, ніж серед жінок (5,7% і 2,2% відповідно), так само є вищою частка тих, хто має постійне місце роботи (42,9% і 34,8% відповідно) [Якість життя жителів Криму..., 2011: с. 11].

Значимі є етнічна специфіка підприємництва та трудових відносин в АР Крим. Частка підприємців є значно вищою серед кримських татар – 13% (серед українців – 2%, серед росіян – 3,1%). Нижчою серед кримських татар є частка пенсіонерів (17,5%, 29,7% і 26,2% серед трьох етнічних груп відповідно). Серед кримськотатарських жінок, у порівнянні з українськими та російськими жінками, вищою є частка домогосподарок (18,4%, 8,9% і 7,7%, відповідно) [Якість життя жителів Криму..., 2011: с. 11].

Дані державної статистики [Економічна активність населення..., 2010] щодо ситуації на ринку праці в АР Крим також засвідчують певні диспропорції, які найбільш яскраво відображаються в переважанні жінок серед економічно неактивного населення (63,3 %) (табл. 1).

Таблиця 1

Економічна активність дорослого населення АРК (дані Держкомстату, 2010 р.)

	Загальна кількість, тис.		Питома вага, %	
	Жінки	Чоловіки	Жінки	Чоловіки
Економічно активне населення	462,0	502,7	47,8	52,1
Зайняте населення	432,4	472,1	47,8	52,1
Безробітні	29,6	30,6	49,1	51,1
Економічно неактивне населення	336,7	194,4	63,3	36,7

Найбільш економічно активними є жінки та чоловіки у віковій групі 40-49 років та які мають загальну середню та вищу освіту [Жінки та чоловіки в Автономній Республіці Крим..., 2010: с. 74]. Сферами, в яких переважає працевлаштування жінок у АР Крим, є охорона здоров'я, де питома вага жінок у 2009 р. складала 78,7 %, сфера освіти – 77,6 %, фінансова діяльність – 74,1 % та державне управління – 71,8 %.

Для України та АР Крим продовжує бути актуальним феномен "скляної стелі", який засвідчує ґендерну специфіку соціальної стратифікації (вертикальна ґендерна сегрегація). В державному управлінні, як й в більшості інших галузей, значна частина жінок перебуває на нижчих щаблях посадової ієрархії. Не менш актуальною в трудовій сфері є проблема "скляних стін" – ситуації роз-

балансованого представництва жінок та чоловіків в різних сферах зайнятості (горизонтальна ґендерна сегрегація). Чоловіки традиційно переважають в рибному господарстві (79,0 %), будівництві (77,2 %) та лісовому господарстві (74,4 %) [Жінки та чоловіки в Автономній Республіці Крим..., 2010: С. 72; С. 81]. Чоловіки та жінки порізному залучені у шкідливе виробництво та умови праці, які не відповідають санітарно-гігієнічним нормам. Питома вага чоловіків, які працюють в таких умовах, складала 86,3 % на кінець 2009 р. Чоловіки також вдвічі частіше, порівняно з жінками, отримують травми на виробництві. Хоча протягом останніх років кількість випадків таких травм скорочується, співвідношення між чоловіками та жінками залишається сталим. Зокрема, у 2009 році серед потерпілих від виробничого травматизму всіх форм в

АРК зареєстровано 193 чоловіки та 106 жінок, серед яких загинуло 20 чоловіків та 1 жінка [Жінки та чоловіки в Автономній Республіці Крим..., 2010: С. 83].

Зберігається також диспропорція в оплаті праці чоловіків та жінок в АРК. Загалом на початок 2010 р. офіційно середньомісячна заробітна плата жінок складала 87,7 % оплати праці чоловіків, що дорівнювало 1607 гривень, яку отримували жінки, та 1838 гривень, які отримували чоловіки. Найбільшим цей розрив був в сфері водного транспорту (62,8 %), пошти й зв'язку (63,6 %) та рибальства/рибництва (70,1 %). Найбільш рівною серед усіх галузей, відповідно яких ведеться державна статистика, оплата праці є в торгівлі (98,7 %), сільському господарстві (98,6 %) та діяльності наземного транспорту (98,3 %) [Жінки та чоловіки в Автономній Республіці Крим..., 2010: С.81, С. 93]. Водночас визначення реальної ситуації на ринку праці та обрахунок гендерної різниці в оплаті праці ускладнюється поширеністю неофіційних та напівофіційних трудових відносин, коли значна частина зарплати виплачується "в конверті". За оцінкою ЄЕК ООН, у 2007 році гендерна різниця в оплаті праці складала приблизно 27% [Жінки та чоловіки на ринку праці..., 2011: с. 15]. В країнах ЄС цей показник в середньому становить 17,4 % [там само]. Необхідно також брати до уваги те, що робочий день жінок довший, ніж у чоловіків: окрім основної роботи, жінки виконують ще й домашню. В ситуації економічної кризи жінки першими втрачають роботу, а відповідно – і джерела існування для себе та членів своєї сім'ї [Становище сімей в Україні..., 2010].

Кількість та питома вага жінок є значно вищою від кількості та питомої ваги чоловіків серед економічно неактивного населення АР Крим. Це стосується як осіб працездатного, так і непрацездатного віку. На кінець 2009 р. в структурі економічно неактивного населення серед осіб працездатного віку жінки склали 197,9 тис. осіб, а чоловіки 131,2 тис. [Становище сімей в Україні..., 2010: с. 77]. Ці показники обумовлюються кількісним переважанням жінок над чоловіками, які займаються домогосподарством, та нижчим пенсійним віком жінок й довшою тривалістю їх життя. З огляду на низьку пенсію, вдовиці та розлучені літні жінки після 55 років стають найбільш збіднілими верствами населення. Середньомісячний розмір пенсійних виплат з урахуванням індексації та допомог на початок 2010 р. становив 940,71 грн. Однак, середній розмір призначених пенсій у чоловіків складав 1115,78 грн., у жінок – 862,51 грн. З 2001 року спостерігається зростання розриву в розмірі пенсій між жінками та чоловіками. Якщо у 2001 р. розмір середньомісячної пенсії жінок відповідав 89,7% середньомісячної пенсії чоловіків, то на початку 2010 р. співвідношення склало 77,3 % [там само: с. 106].

Таким чином, відповідно до даних офіційної статистики можна відстежити найбільший рівень гендерного дисбалансу в сфері праці стосовно вертикальної та горизонтальної сегрегації праці, переважанні жінок серед економічно неактивного населення, нижчі оплати праці та пенсійні виплати жінкам. Хоча загалом більшість цих позаканонічних засвідчують гендерну нерівність в трудовій сфері, ці дані не можуть повноцінно репрезентувати ситуацію принаймні з двох причин. З одного боку, дані представляють лише ті індикатори, які можливо формалізувати та виміряти кількісно. Таким чином, не враховуються якісні, латентні складники гендерної (не-)рівності. З іншого боку, дані репрезентують ситуацію з точки зору офіційної статистики, яка може відрізнитися від реального стану речей. З огляду на це доцільно звернутись до експертних оцінок гендерних відносин на ринку праці.

Експертні думки щодо гендерної рівності в трудовій сфері

З метою отримання оцінок стану гендерної (не-)рівності у Криму, були проведені напівструктуровані глибинні інтерв'ю з експертами з гендерної проблематики. Інтерв'ю проводились із 26 вересня до 7 жовтня 2011 року. Загалом опитано 25 експертів, відібраних за спрямованою квотною вибіркою: 4 є представниками центральної влади України, 6 є представниками влади АР Крим, 9 є представниками НУО та академічних кіл та 6 –представники ЗМІ. Експерти для інтерв'ю були обрані за критерієм найбільшої обізнаності у проблематиці гендерної політики в АР Крим.

Більшість експертів відзначили, що гендерна ситуація на ринку праці в Криму загалом відображає загальноукраїнські реалії. Експерти звертають увагу на існування гендерної нерівності, яка набуває різних форм.

Найчастіше відзначаються проблеми різниці в оплаті праці жінок і чоловіків, відсутності доступу жінок до низки професій та високих посад, а також сексизм в оголошеннях про прийом на роботу. Одна із експертів зазначає про таку особливість кримського регіону, як поширеність проституції:

"Потому что это курортный регион, сюда приезжают люди и за приключениями, и сюда приезжают, естественно, со всей Украины девушки, желающие заработать определённым образом. Т.е. у нас, допустим, уровень проституции, он всегда будет выше. Это [явление] больше социальное, чем гендерное".

(Представниця ЗМІ)

Також експертка надала коментар щодо гендерних та вікових проблем ринку праці Криму:

"Мужчины в некоторых специальностях востребованы после 45-ти. Строители у нас как 20-летние, так и 50-летние, а это у нас всегда приоритетная в Крыму отрасль. Т.е. тут всегда востребованы люди. А сейчас даже реализатором женщине вот такого возраста устроиться проблематично".

Окрему групу проблем складає чоловіче батьківство та можливості поєднання зайнятості та виховання дітей. Не дивлячись на те, що законодавство України передбачає залученість чоловіків до татівства (Згідно із статтею 179 Кодексу законів про працю відпустка по догляду за дитиною може бути використана також і батьком дитини), на рівні суспільного ставлення і гендерних стереотипів все ж таки з батьківством пов'язана, в першу чергу, мама:

"До сих пор все мы как-то привыкли, и в социуме, и в профессиональной среде, что получателем пособия на детей является мама. Папа уходит [в декрет], и такие случаи, скажем, уже не редкость, но папа уходит, если что-то в планах семьи не получается. Либо у папы что-то с карьерой, либо, простите, нужно некоторые неприятности пересидеть, или у папы с зарплатой что-то не в порядке. То есть папа идет как запасной вариант".

(Представниця влади АР Крим)

Представниця влади АР Крим називає таку проблему Криму, як брак дитячих садків, що пов'язана із питанням можливості для жінки успішно працевлаштуватися:

"у нас на данный момент не хватает детских дошкольных учреждений. У нас только в Симферополе на 100 мест 140 детей".

Таким чином, експертні інтерв'ю уможливають ідентифікацію значно ширшого кола проблем, пов'язаних з дотриманням принципу гендерної рівності в сфері праці. Серед них, зокрема, ейджизм, який гостріше проявляється у відношенні до жінок, дискримінація та сексизм при прийомі на роботу, складнощі реалізації професійної кар'єри жінок, пов'язані з ефективним та паритетним поєднанням батьківства та оплачуваної роботи

(брак дитячих садків, традиційні стереотипи про материнство/батьківство тощо). Експертне опитування також виявило ґендерно-релігійні упередження, які зазвичай залишаються невидимими серед даних офіційної ґендерної статистики.

Оцінки населення стану ґендерної рівності в сфері праці

Суттєво доповнити оцінку стану дотримання ґендерної рівності в трудовій сфері дозволяє безпосередній досвід населення. Для цього було проведено загальнокримське опитування методом особистого інтерв'ю. Польовий етап опитування тривав з 12 вересня по 7 жовтня 2011 року. Завдання з вибірки складало 1200 інтерв'ю, було проведено 1225 інтерв'ю (Маршрутна вибірка, репрезентативна для дорослого населення Криму, включно із м. Севастополем, була стратифікована за типом і розміром населеного пункту, із випадковим відбором на останньому етапі. Похибка вибірки не перевищує: для населення в цілому – 2,8%; для підвибірки чоловіків – 4,7%; для підвибірки жінок – 3,5%).

Відповідно до отриманих даних, серед усіх сфер життя саме в економіці (у питаннях найму на роботу, можливостях займати керівні посади) респонденти вбачають один з найвищих проявів ґендерної нерівності. Більшу нерівність спостерігають тільки в політиці. Закономірно, що ґендерну нерівність в економіці жінки викривають більшою мірою, ніж чоловіки (2,7 проти 3 за шкалою від 1 – "найбільша нерівність" до 5 "найбільша рівність") (Ця та інші гіпотези про значущість різниці середніх перевірялась за t-тестом Стьюдента, а гіпотези про значущість різниці відсотків – за χ^2 -критерієм.). При цьому більшу ґендерну нерівність в економіці відзначають мешканці більших населених пунктів ($\rho = -0,13$) (Ця та інші гіпотези про наявність статистичних зв'язків між змінними перевірялись на основі коефіцієнту рангової кореляції Спірмена.). На думку опитаних, жінки найбільшою мірою потерпають від нерівності на роботі (середнє арифметичне відповідей 2,7 за шкалою: 1 – "чоловіки", 2 – "і ті й інші однаковою мірою", 3 – "жінки"). З погляду представниць жіночої статі, на роботі жінки більшою мірою, ніж чоловіки, потерпають від ґендерної нерівності (2,7 проти 2,4).

Погляди населення Криму стосовно ґендерної нерівності у сфері праці є відчутно традиційними, позаяк 71,7% (Всі твердження у цій статті, які стосуються одномірних розподілів, розраховані на рівні значущості 0,05.) респондентів згодні (середнє арифметичне відповідей 4,1 запитання за шкалою від 1 – "зовсім не згоден" до 5 – "повністю згоден") із тим, що "у ситуаціях, коли перед жінкою стоїть вибір – сім'я чи робота, вона повинна обрати сім'ю", тобто пожертвувати роботою. Причому із цим погоджуються більшою мірою чоловіки (79,4%), ніж жінки (65,5%), тоді як не погоджуються 7,9% чоловіків і 14,1% жінок.

Менш виразними є інші два стереотипи. 56% респондентів вважають, що "Якщо рівень безробіття високий, одруженим жінкам краще залишатися вдома, якщо їхні чоловіки мають роботу" (3,5). Із цим скоріше або повністю згодні 62,3% чоловіків і 50,9% жінок, тоді як скоріше або зовсім не згодні 22,1% чоловіків і 34% жінок. Цей стереотип більше схильні підтримувати мешканці менших населених пунктів (величина кореляції за типом та розміром населеного пункту $\rho = -0,13$),

54,6% стверджують, що "жінки мають працювати у сферах, які для них традиційні (охорона здоров'я, освіта, сфера послуг)" (3,4). Із цим скоріше або повністю згодні 59,4% чоловіків і 50,8% жінок, тоді як скоріше або зовсім не згодні 25,6% чоловіків і 36,8% жінок. Причому заможніші респонденти притримуються більш егалітарних поглядів на ґендерні ролі, тобто менш підтримують

зазначену думку (величина кореляції з рівнем фінансового становища $\rho = -0,10$).

У населення Криму також немає чітко сформованої громадської думки про економічні втрати від меншого залучення жінок до ринку праці – середнє арифметичне згоди із твердженням "Україна потерпає від збитків через те, що недостатньо залучає жінок до ринку праці" дорівнює 2,9, хоча 32,2% опитаних зовсім не згодні із цим сучасним уявленням. Зокрема, ті, хто працюють, із цим твердженням згодні меншою мірою (середнє арифметичне відповідей 2,7), ніж пенсіонери (3,2) і домогосподарки (3,1).

В уявленнях респондентів дискримінація за статтю є відносно малопоширеною і посідає 4 місце з 7, поступається дискримінації за віком (однією з найбільш поширених її вважає 53,4%), фізичними вадами (29,7%) та національністю (27,2%). Близько 17% вважає, що питання дискримінації за жодною ознакою взагалі не актуальне для Криму. Тим не менше, характерно, що жінки більше за чоловіків помічають дискримінацію за статтю (рис. 1, 2).

За цими даними ґендерна дискримінація в Криму також є малопоширеною, позаяк тільки 23,2% опитаних були її свідками.

Найбільше ґендерна дискримінація проявляється в сфері на роботі (рис. 3) – про це свідчать 68% респондентів. Характерно, що не були виявлені статистично значущі відмінності між чоловіками та жінками у свідченнях щодо дискримінації на роботі: певно, у цій сфері подібно дискримінують і чоловіків, і жінок. Свідками ґендерної дискримінації на роботі частіше були мешканці більших населених пунктів (величина кореляції з розміром населеного пункту $\rho = +0,12$).

Майже усі типові ситуації ґендерної дискримінації на роботі є поширеними, тобто в середньому трапляються або "ніколи", або "часто". Зокрема, "часто" або "постійно" відмічають такі ситуації: "У чоловіків більше, ніж у жінок, можливостей влаштуватись на престижну високооплачувану роботу" – 48,1%; "Жінок, у яких є мала дитина, частіше, ніж чоловіків з малою дитиною, упосліджують при прийомі на роботу" – 57,9%; "У робочому колективі чоловіки мають більше шансів отримати службове підвищення, ніж жінки" – 43,4%; "У чоловіків більше можливостей мати вищий заробіток" – 60,8%. А те, що ситуації, у яких "До жінок ставляться як до менш відповідальних працівників у порівнянні з чоловіками", трапляються "рідко" або "ніколи", зауважують 47,8% опитаних.

В усіх ситуаціях жінки частіше за чоловіків зауважують ситуації дискримінації. Найбільш значущий розрив між поглядами жінок і чоловіків у ситуації скорочень на роботі, коли "під час скорочень жінок звільняють частіше, ніж чоловіків" – це "часто" або "постійно" спостерігали 42,5% жінок і тільки 26,4% чоловіків. Люди старшого віку відмічають більше можливостей влаштуватись на престижну високооплачувану роботу для чоловіків (величина кореляції з віком $\rho = +0,10$). Мешканці менших населених пунктів частіше бувають свідками ґендерної дискримінації у двох типових ситуаціях: "У чоловіків більше, ніж у жінок, можливостей влаштуватись на престижну високооплачувану роботу" (величина кореляції з розміром населеного пункту $\rho = -0,10$) та "До жінок ставляться як до менш відповідальних працівників у порівнянні з чоловіками" ($\rho = -0,12$). Бідніші респонденти частіше бувають свідками ґендерної дискримінації у таких ситуаціях: "У чоловіків більше, ніж у жінок, можливостей влаштуватись на престижну високооплачувану роботу" (величина кореляції з рівнем фінансового становища $\rho = -0,13$), "До жінок ставляться як до менш відповідальних працівників у порівнянні з чоловіками" ($\rho = -0,15$), "Під час скорочень жінок звільняють частіше, ніж чоловіків" ($\rho = -0,13$).

Рис. 1. Особисті свідчення про ґендерну дискримінацію розподіл відсотків відповідей на запитання; обсяг вибірки населення АР Крим в цілому $n_1=1217$, підвибірки чоловіків $n_2=440$, підвибірки жінок $n_3=778$

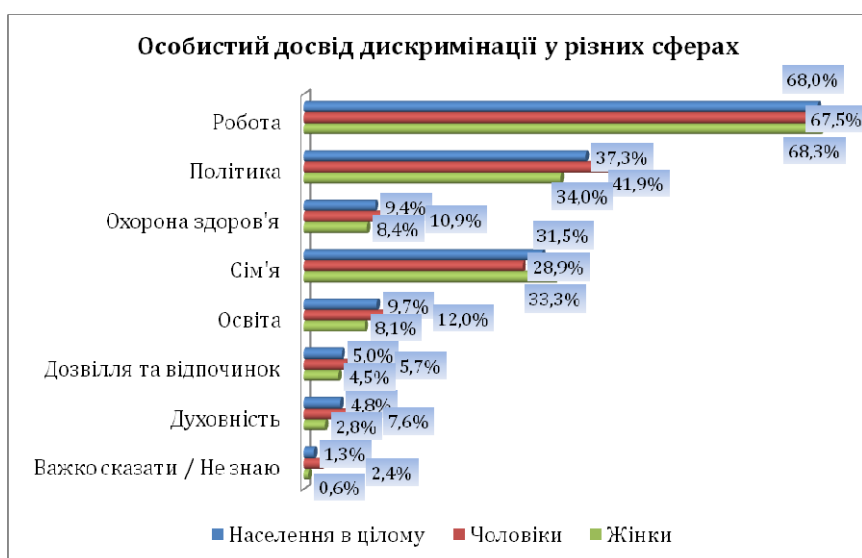

Рис. 2. Особистий досвід ґендерної дискримінації у різних сферах життя
Розподіл відсотків відповідей на запитання із усіма можливими варіантами відповіді; обсяг вибірки населення АР Крим в цілому $n_1=281$, підвибірки чоловіків $n_2=95$, підвибірки жінок $n_3=190$

Рис. 3. Особистий досвід ґендерної дискримінації у різних ситуаціях
Порівняння середніх арифметичних значень відповідей на запитання за шкалою від 1 – "ніколи" до 5 – "постійно"; обсяг вибірки населення в цілому n_1 не менше 1222, підвибірки чоловіків n_2 не менше 444, підвибірки жінок n_3 не менше 777

Висновки

Аналіз статистичних даних, результатів експертних інтерв'ю та опитування громадської думки уможливають триангуляцію даних та комплексне розкриття ґендерної ситуації в сфері праці в АР Крим. Застосування всіх трьох методів підтверджує переваги в доступі до ресурсів та інституційні привілеї чоловіків на відміну від жінок на ринку праці. Чоловіки водночас частіше залишаються менш свідомими фактів дискримінації жінок та більшою мірою відтворюють ґендерні стереотипи, які легітимізують їх переваги.

У результаті дослідження виявлено, що ґендерна нерівність на ринку праці проявляється як у вертикальному, так і горизонтальному вимірі, у розбалансованості поєднання жінками та чоловіками оплачуваної роботи та батьківських обов'язків, а також у поширеності фактів ґендерної дискримінації, від якої в більшості потерпають жінки.

До основних стримуючих факторів професійної активності жінок можна віднести поширеність ґендерних стереотипів про меншу значимість жіночої професійної успішності, ейджизм, наголос на важливості материнства (на відміну від татівства), недосконалість вітчизняного законодавства, яке не пропонує механізмів захисту жінок у випадках порушення їх трудових прав, а також відсутність якісної державної допомоги у вихованні дітей та виконанні домашньої роботи. Брак доступної інфраструктури з надання побутових послуг, скорочення мережі дитячих дошкільних закладів і низька якість освітньо-виховних послуг, що в них надаються, недостатнє врахування роботодавцями інтересів працівників із сімейними обов'язками зумовлюють "подвійне" трудове навантаження жінок на ринку праці та в домашньому господарстві. Таким чином можна спостерігати,

що відтворення ґендерної нерівності в трудовій сфері має комплексний, інтерсекційний (одночасне накладання декількох різновидів дискримінації) та багаторівневий характер. Це, вочевидь, обумовлює нагальність та необхідність впровадження адекватних та ефективних заходів, які б охоплювали подолання ґендерних стереотипів стосовно самореалізації чоловіків та жінок в приватній та публічній сферах, стимулювання соціальної відповідальності роботодавців та жорсткі санкції за порушення ними принципу ґендерної рівності та за факти дискримінації на основі статі й ґендеру.

Список використаних джерел

1. Економічна активність населення за статтю та місцем проживання у 2010 році. Дані Держкомстату АРК, 2010. Режим доступу : <http://www.sf.ukrstat.gov.ua/ukgtrud3.htm>
2. Жінки та чоловіки в Автономній Республіці Крим: Статистичний збірник. / ред. Н.О. Полонська. – Сімферополь: Головне управління статистики в Автономній Республіці Крим, 2010. – 145 с.
3. Жінки та чоловіки на ринку праці України. Порівняльне дослідження України та ЄС. – Київ: Компанія ВАІТЕ, 2011. – 32 с. Режим доступу : http://www.undp.org.ua/files/ua_25051Women_and_Men_on_the_Ukrainian_Labour_Market_Ukrainian_with_cover.pdf
4. Становище сімей в Україні (за підсумками 2000-2009 років): Щорічна державна доповідь Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище сімей та стан реалізації державної сімейної політики. – Київ: Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту. Державний інститут розвитку сім'ї та молоді, 2010. – 227 с.
5. Хуткий Д.О. ґендерний портрет Криму: виклики та перспективи. Результати соціологічного дослідження \ Хуткий Д.О., Марценюк Т.О., Бурейчак Т.С. – Запоріжжя: Друкарський світ, 2011. – 188 с.
6. Якість життя жителів Криму та перспективи її покращення в контексті реалізації стратегії економічного та соціального розвитку АР Крим на 2011-2020рр. Інформаційно-аналітичні матеріали до фахової дискусії на тему "Крим: безпека і розвиток" 6 квітня 2011р. Режим доступу : [Http://www.uceps.org/upload/prz_krym_2011_yakymenko.pdf](http://www.uceps.org/upload/prz_krym_2011_yakymenko.pdf)

Надійшла до редколегії 25.08.12

T. Бурейчак, канд. соціол. наук
Університет Линчюпінга, Швеція
Т. Марценюк, канд. соціол. наук, доц.
Національний університет "Києво-Могилянська академія", Київ
Д. Хуткий, канд. соціол. наук, ст. преподаватель
Національний університет "Києво-Могилянська академія", Київ

ГЕНДЕРНАЯ (НЕ-)РАВЕНСТВО НА РЫНКЕ ТРУДА В АР КРЫМ: ИНДИКАТОРЫ, ОЦЕНКИ И ИНТЕРПРЕТАЦИИ

Представлены результаты комплексного анализа паритетного участия женщин и мужчин на рынке труда, что является одним из ключевых индикаторов гендерного равенства. Цель статьи – комплексное определение состояния гендерного равенства на рынке труда на примере АР Крым. В частности, предложено комплексное рассмотрение ситуации с помощью статистических индикаторов, оценок экспертов по гендерной проблематике и интерпретаций населением (на примере репрезентативного опроса общественного мнения). Сочетание этих методик также является способом триангуляции данных. Исследование подтверждает преимущества в доступе к ресурсам в сфере оплачиваемого труда и институциональные привилегии мужчин, в отличие от женщин. Мужчины в меньшей степени осознают факты дискриминации женщин и в большей мере воспроизводят гендерные стереотипы, которые легитимизируют их привилегии. Исследование демонстрирует, что гендерное неравенство на рынке труда имеет комплексный, интерсекционный и многоуровневый характер и проявляется в вертикальном и горизонтальном измерении, разбалансированности сочетания женщинами и мужчинами оплачиваемого труда и родительских обязанностей, а также в распространённости и укоренённости гендерной дискриминации по отношению к женщинам.

Ключевые слова: гендер, гендерное неравенство, гендерная дискриминация, рынок труда

T. Bureychak,
Linköping University, Sweden
T. Martsenyuk,
National university of "Kyiv-Mohyla Academy", Kiev
D. Hutky,
National university of "Kyiv-Mohyla Academy", Kiev

GENDER (NON-)EQUALITY IN THE LABOR MARKET IN THE CRIMEA: INDICATORS, EVALUATION AND INTERPRETATION

The article discusses parity in participation of women and men in the labour market, which is a key indicator of gender equality. The aim of this paper is to elaborate a complex approach for analysis of gender aspects of labour market, which is applied on example of the Autonomous Republic of Crimea. In particular, we offered a complex examination of the situation based on statistical indicators, expert interviews and interpretations by the population (based on representative opinion poll). Combination of these methods also allows triangulation of the data. The study corroborates prevalence of men's advantages in their access to resources in the labour market as well as their institutional privileges. Men to a smaller extent in contrast to women realize facts of women's discrimination and to a larger extent reproduce gender stereotypes, which legitimize their privileges. This study also demonstrates that gender inequality in the labour sphere has complex, intersectional and multilevel character. It is evidenced in vertical and horizontal dimensions, imbalance in combining work and parental responsibilities by women and men, as well as pervasiveness of gender discrimination of women.

Key words: gender, gender inequality, gender discrimination, labour market

УДК 316.356.2

Е. Стрельник, канд. социол. наук, доц.
Полтавський інститут економіки і права Університет "Україна", Полтава

КОММОДИФИКАЦИЯ МАТЕРИНСТВА (НА ПРИМЕРЕ РЫНКА ВСПОМОГАТЕЛЬНЫХ РЕПРОДУКТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ)¹

Целью статьи является анализ процессов коммодификации материнства на примере использования вспомогательных репродуктивных технологий (ВРТ) и пронаталистского дискурса как социально-культурной предпосылки развития их рынка. Автор отмечает, что развитие рынка вспомогательных репродуктивных технологий, с одной стороны, позволяет парам с проблемой бесплодия реализовать право на родительство. С другой стороны, факт концентрации подобных услуг в коммерческом секторе медицины вносит свои коррективы в доступ к таким услугам и контроль клиентов за их предоставлением.

Ключевые слова: коммодификация, вспомогательные репродуктивные технологии, материнство, отцовство, пронаталистский дискурс, медицина.

С последней четверти 20-го столетия происходит экспансия потребления, которое стало интенсивно проникать в прежде непотребительские аспекты жизнедеятельности общества и личности: спорт, искусство, образование, здоровье, тело индивида, сексуальные отношения, которые приобретают признаки товара, то есть коммодифицируются. Коммодификация – это системный процесс овеществления благ, экстраполяции потребительских, товарных свойств на ранее нерыночные блага, способные свободно обмениваться на рынке [Овруцкий, 2011: с. 129; Гопкало, 2006: с. 30].

Процесс коммодификации является противоречивым: презентация блага (товара) на рынке может сталкиваться с существующими социокультурными представлениями о том, какие блага в обществе могут распространяться через рынок, а какие – нет. Исследователи проблематизируют такое противоречие на примере коммодификации жизненно важных благ [Бердышева, 2012а: с. 72].

В качестве примера особо "чувствительных" в этом отношении благ можно назвать сексуальные услуги, телесные товары, способствующие поддержанию или продлению жизни (органы, репродуктивные клетки, кровь, услуги суррогатных матерей, блага, связанные с детьми, сексуальной близостью и различные услуги, составляющие "экономику заботы") [Бердышева, 2012b: с. 91-92]. В частности, этические аргументы против коммодификации вспомогательных репродуктивных технологий (ВРТ) весьма сходны с аргументацией про-лайф движения и базируются на представлении об эмбрионе как человеке. Критика в данном случае направлена против любых форм ВРТ, поскольку они, так или иначе, связаны с производством эмбрионов, которые могут быть использованы для исследований и/или продажи стволовых клеток. Дополнительным аргументом является обеспокоенность по поводу того, что практика покупки и продажи гамет может обесценивать человеческую жизнь [Neal, 2011]. Развитие рынка вспомогательных репродуктивных технологий, с одной стороны, позволяет супружеским парам с проблемой бесплодия реализовать право на родительство. С другой стороны, концентрация подобных услуг в коммерческом секторе медицины усиливает моральный аспект коммодификации таких благ, формирует новую для обществ социальную проблему доступа к таким благам и общественного контроля за их использованием.

В постсоветских странах достаточно активно развиваются исследования в области социологии потребления, представленные, в частности, работами российских исследователей Е. Бердышевой, О. Гопкало,

В. Ильина, А. Овруцкого. Теоретико-методологические аспекты функционирования общества потребления стали предметом научного интереса в работах украинских исследователей Е. Синькевич, Е. Добрыдень, Р. Савчинского. Гендерные аспекты коммодификации, проблематика коммодификации тела исследуются Т. Бурейчак. Российский социолог Е. Здравомыслова анализировала проблему коммодификации заботы на примере рынка услуг по уходу за детьми. Ряд работ, посвященных социокультурным характеристикам использования вспомогательных репродуктивных технологий, представлен российскими исследовательницами. Так, О. Бредникова и Н. Нартова изучают проблематику дискриминации женщин в сфере использования ВРТ, О. Исупова и Н. Русанова обращают внимание на социально-психологические потребности пациентов клиник ВРТ и их социальный портрет.

К проблематике ВРТ как объекту междисциплинарных социальных исследований активно обращаются ученые в западно-европейских странах. В частности, проблема суррогатного материнства в контексте процессов коммодификации стала предметом изучения в работах М.Е.Нил (M.E.Neal) "Protecting Women: Preserving Autonomy in the Commodification of Motherhood" (2011), Е.Скотт (E.Scott) "Surrogacy and politics of commodification"(2009), Х.Рейган (H. Ragone) "Surrogate Motherhood: Conception in the heart (institutional structures of feeling)" (1996). Отдельные аспекты проявления коммодификации материнства представлены в работе А. Хочшильд (A. Hochschild) "The Commercialization of Intimate Life. Notes from Home and Work" (2003).

Тем не менее, взаимосвязь материнской идентичности и практик реализации права на родительство, коммодификация в реализации данного права, социокультурные предпосылки и социальные следствия развития рынка вспомогательных репродуктивных технологий практически не изучены в украинской социологии.

На примере анализа социального отношения к вспомогательным репродуктивным технологиям (ВРТ) и пронаталистского дискурса как социально-культурной предпосылки развития рынка ВРТ в современных обществах в статье будут раскрыты особенности процесса коммодификации материнства. Анализ будет осуществлен на основе применения теорий дискурсов и медиализации, а также с использованием теоретических ресурсов социологии потребления и социальных неравенств.

Пронаталистский дискурс как предпосылка коммодификации материнства

Одной из важнейших предпосылок коммодификации материнства является его медиализация. Понятием медиализации обозначают растущее влияние институтов медицины в обществе, выполнение ими не толь-

¹ Идея этой статьи возникла благодаря общению с магистранткой программы по гендерным исследованиям в Lund University (Швеция) *Полиной Власенко*, магистерская работа которой посвящена критическому анализу ВРТ

ко функций лечения и профилактики, но и социального контроля, а также использование медицинского дискурса для интерпретации и обозначения социальных проблем (в терминах болезни или патологии); при этом медики как профессиональная группа становятся исключительными носителями экспертного знания по различению нормального/патологического в жизнедеятельности общества.

По мнению американского исследователя Питера Конрада (P. Conrad), медиализация тесно связана с расширением капитализма: здоровье в капиталистическом обществе рано или поздно становится не только культурной ценностью, но и ценностью экономической. Поэтому при капитализме медицина оказывается выгодным бизнесом, а медиализация создает новые рынки товаров и услуг [Михель, 2011: с.257].

Исследователи процессов коммерциализации жизненно важных благ отмечают, что без медицинской инфраструктуры (для переливания крови, имплантации эмбрионов, хранения гамет, пересадки органов от одного человека к другому) эти процессы вообще невозможны [Бердышева, 2012b: с. 72]. Так, именно медики формируют экспертное знание, в частности, о бесплодии супружеской пары, что становится поводом обращения к репродуктивной медицине.

Медицина сегодня играет важную роль в конструировании материнства, различении его нормы и патологии. Собственно, материнство исторически стало одной из первых сфер медиализации. В частности, развитие медицинских практик родовспоможения рассматривают как важнейший вклад в кардинальное улучшение положения матери и ребенка. Вместе с тем в анализе таких практик развивается и критический дискурс, как пример, рассмотрение родовспомогательных клиник как инструмента, при помощи которого врачи-мужчины подчиняли рожениц медицинской дисциплине и вытесняли женщин-акушеров с позиций экспертов [Шлюмбом, 2008: с. 73-73]. За период с конца XVIII до конца XIX века во всей Европе материнская смертность в родильных домах была выше, чем при домашних родах с участием акушеров. По мнению немецкого историка медицины Юргена Шлюмбома, родовспомогательные учреждения служили разнообразным целям и на их счету было множество разных достижений, но к числу таковых не относилось снижение смертности рожениц в больницах [там же, с. 103].

В рамках современного медиалистского дискурса беременность, роды, грудное вскармливание – все то, что описывает материнство как телесный опыт, – редуцируется в своем значении до уровня медицинских категорий, претендующих на доминирующий статус в интерпретации женской телесности, которая создается и репрезентируется деторождением и материнством. Одновременно материнство используется и как категория политического дискурса, включенного в борьбу за власть. Борьба за контроль над женским воспроизводством, над представлением о том, сколько и когда рожать, как долго находиться в отпуске по уходу за ребенком и идти ли в него вообще, кормить грудью или не кормить, выступает борьбой за символическую власть определять, что является нормой, а что – патологией, и, следовательно, за власть контролировать и поддерживать определенный социальный порядок [Сасункевич, 2009: с. 408].

Медиализация материнства также тесно связана с пронаталистским дискурсом, общим элементом которых являются предписания в отношении нормативности и обязательности материнства: намерение родить детей как важнейшая цель формирования брачных союзов,

доминирующие идеи о природном материнском инстинкте, присущем женщинам [Trella, s.a.: p. 3].

Пронатализм проявляется на нескольких уровнях: на культурном, когда материнство воспринимается как системообразующий компонент женской идентичности; на идеологическом, когда материнство интерпретируется как патриотический, этнический или евгенический "долг", и на уровне демографической политики, когда государство прямо или опосредованно регулирует и контролирует рождаемость [Heitlinger, 1991, Park, 2002: p. 22]. В частности, особенностью украинской политики в сфере поддержки семьи является ее фактическая подмена пронатализмом, или политикой, направленной на повышение рождаемости, но не на поддержку семьи с детьми.

Несмотря на существенные изменения в социальном статусе женщины в направлении ее активного вовлечения в сферу оплачиваемой занятости, культурные дискурсы феминности остаются центрированными на материнстве. Для описания таких дискурсов некоторые исследовательницы предлагают понятие "гегемонного материнства" как доминирующее представление о том, что все женщины по своей природе являются матерями и желают иметь детей [Gillespie, 2003; Arendell, 1999; Trella, s.a.]. Вместе с тем, современные исследователи приходят к выводу об ослаблении установок на нормативность материнства и отцовства от поколения к поколению [Гурко, 2003]. Так, по результатам российских исследований, представления о нормативности материнства для женщин значительно в большей степени коррелируют с возрастом, нежели с полом. Хотя во всех возрастных группах доля женщин, которые позитивно ответили на вопрос "Должна ли каждая женщина стать матерью", больше, нежели доля мужчин, вместе с тем тех, кто считает, что материнство является обязательным для каждой женщины больше всего среди представительниц старшего поколения и меньше всего в младшей возрастной группе. При этом, как отмечают исследователи, различия в ответах в зависимости от уровня образования являются не настолько значимыми [Гурко, 2003: с. 51-53]. Результаты европейских исследований подтверждают подобные корреляции и в других странах [Merz, Liefbroer: p. 6, s.a.].

Доминирование пронаталистского дискурса отчетливо иллюстрирует отношение к проблеме бесплодия и бездетности. По мнению Ольги Бредниковой и Надежды Нартовой, обсуждение вопроса о наличии детей, о планах на детей широко распространено и легитимно в российской культуре – эти вопросы могут задавать родственники и коллеги, знакомые и попутчики, работодатели и друзья (Книга О. Бредниковой и Н. Нартовой [Бредникова, Нартова, 2007] содержит более 20 автобиографий, заметок и комментариев женщин, использующих ВРТ, а также материалы дискуссий на форуме сайта сайта "Пробирка"). Когда бездетность, нарушающая коды "нормального" родительства (времени, возраста, брачного стажа), становится очевидной, она проблематизируется окружающими, превращается в область особого интереса и озабоченности, более того, требует публичного объяснения и оправдания, в том числе признания в бесплодии. Исследовательницы приводят следующий, на наш взгляд, показательный фрагмент глубинного интервью с представительницей бездетной супружеской пары: "Какой смысл скрывать, если всё время сыпятся вопросы, почему детей не заводите, ведь возраст и т.п. Как-то странно было бы говорить, что мы хотим подождать, "пожить для себя"... Мы уже 9 лет для себя живем, достаточно уже (хотя 6 лет из 9 мы боремся с бесплодием). Да и на работе пришлось сказать, как бы меня отпускали все время – то к врачу, то анализы, то еще какой случай" [Бредникова, Нартова, 2007: с. 65].

В общественном мнении отсутствие детей – это показатель отсутствия моральности. Не случайно женщины, которые прибегают к ВРТ, часто, рассказывая о себе, подчеркивают свою "нормальность": не только "правильный" здоровый образ жизни ("не пила, не курила"), но и свою социальную состоятельность в целом. Однако бесплодности достаточно для того, чтобы женщину обвиняли в ее несостоятельности и недостаточной моральности, за которую она должна нести персональную ответственность. Причем такие обвинения могут предъявить самые близкие люди: "Мне даже муж как-то раз сказал, что "наверное, по молодости я хорошо погуляла...", Подруга, когда я ей отвечала, почему проще на определенные темы общаться с людьми, переживающими те же проблемы, что они не считают огульно, что в проблемах с деторождением ВИНОВАТЫ сами те, у кого есть проблемы. Она ответила, а что – это ведь ПРАВДА" (из материалов глубинного интервью – [Бредникова, Нартова, 2007: с. 65]).

В повседневной жизни бесплодие становится маркером "социальной дефектности", патологией не медицинской, а социальной. У этой "дефектности", "патологии" находятся и "социальные" причины – "неправильное" поведение: "пил-гулял", добрая беспорядочная сексуальная жизнь, аборт и прочее [Бредникова, Нартова, 2007: с. 166]. Женщины, не получая поддержки от окружения, принимают навязываемую им вину, погружаются в тяжелые переживания, теряют уверенность в себе. Бесплодие заставляет женщину не только чувствовать себя неспособной, неправой, но и вызывает у нее чувство персональной ответственности за бездетность.

Женская вина в бесплодии дискурсивно воспроизводится в про-лайф риторике. В частности, в тексте законопроекта Украины о запрете абортов №2646-1, инициированного представителями фракции "Свобода" в апреле 2013 года, в качестве одного из аргументов приводится статистика об 1 млн. бесплодных украинских пар, из которых бесплодие 868 тысяч связано с бесплодием женщины. Отмечается также, что в 80% случаев причиной бесплодия является аборт. Тем не менее, в репродуктивной медицине выделяются более 10 причин женского бесплодия: дисфункции яичников, гормональные нарушения, анатомические дефекты, нарушения проходимость маточных труб и ряд других. При этом, точной медицинской статистики, подтверждающей роль аборта в подобных нарушениях, не существует. Кроме того, специалисты [Мужское бесплодие..., 2013] говорят о том, что данные медицинской статистики о соотношении женского и мужского факторов бесплодия могут не отображать реальной картины. По мнению экспертов, в 30% бесплодных союзов имеется сочетание мужского и женского бесплодия. Но в случае проблем с зачатием, именно женщины первыми обращаются за медицинской помощью, в то время как мужчины зачастую не хотят признать наличие у себя проблем и в меньшей степени склонны проходить обследования.

Маркетингизация вспомогательных репродуктивных технологий

В 2011 году в Украине было зарегистрировано 44 071 случаев женского и 12 354 мужского бесплодия, то есть меньше 0,5% женского и мужского населения репродуктивного возраста [Юзько, 2012: с.26].

Услуги, связанные с применением вспомогательных репродуктивных технологий, в Украине практически на 100% являются коммерциализированными. По состоянию на начало 2012 года в Украине работали 34 клиники репродуктивной медицины, из них 6 – государственные [Юзько, 2012: с. 27]. Средняя цена одного цикла с использованием ВРТ (в частности, ЭКО) составляет 15

тысяч гривен. Однако только в 30-40% случаев первый цикл оканчивается беременностью и последующим рождением ребенка. В частности, по данным Юзько, в 2010 году в украинских клиниках репродуктивной медицины было начато 11 144 циклов лечения бесплодия методами ВРТ, а частота беременности на 100 начатых циклов составила 37,4% [Юзько, 2012: с. 26]. Чаще всего необходимы 3-4 попытки, причем каждая попытка оплачивается отдельно в указанном выше размере, независимо от результата.

Государственная программа репродуктивной медицины в Украине практически отсутствует: за бюджетные средства первый курс лечения бесплодия с применением ВРТ в Украине проводится женщинам только с некоторыми абсолютными медицинскими показаниями [Наказ МОЗ..., 2004]. При этом понятие "бесплатное" является весьма относительным и касается собственно процедуры, хотя все анализы и гормональную терапию для подготовки к процедуре клиенту необходимо оплачивать.

Маркетинговые технологии, используемые в работе частных клиник репродуктивной медицины, представляют классические приемы продвижения товаров и услуг: акции, скидки, подарочные сертификаты и накопительные карты. Как пример пример – цитата из интервью с главным врачом одной из таких клиник: "Наша клиника проводит акции, чтобы облегчить финансовую нагрузку на пациентов....Например, пары, которые успеют пройти цикл лечения методом оплодотворения in vitro до 31 августа этого года, получают скидку 20 процентов на услуги" [Вспомогательные репродуктивные технологии..., 2013]. Клиники также предлагают программы "акционного" и "социального" ЭКО (экстракорпорального оплодотворения) для малообеспеченных (по их формулировке) пациентов. Например, программа "стандартного ЭКО" может стоить 19 950 грн, а "социального" – 15 450 грн.

Очевидно, что ВРТ являются высокотехнологичными и затратными областями медицины, но факт концентрации подобных услуг в коммерческом секторе вносит свои коррективы в доступ к таким услугам и возможность общественного контроля за их предоставлением. Одной из проблем маркетингизации медицинских отраслей является информационная асимметрия между медиком-экспертом и пациентом, далекий от медицины, возникает риск оппортунистического поведения со стороны врача: материально заинтересованный в том, чтобы осуществить платное лечение в большем объеме, врач может манипулировать своим знанием и индуцировать дополнительный спрос [Бердышева, 2012а: с.92].

Монополизация ВРТ коммерческой медициной предполагает и определенные правила игры: клиники устанавливают свои цены, ограничивают использование других ресурсов при прохождении процедур, например, требуют прохождения всего комплекса диагностики у них. Неопределенность числа дополнительных платных процедур, обследований и консультаций, отсутствие заранее оговоренной схемы применения технологий и их стоимости, делает использование ВРТ объектом постоянных финансовых вложений. Пары не могут заранее спланировать процесс, в том числе его экономическую сторону, но не могут и приостановить его. Дополнительные назначения обескураживают клиентов, они пытаются понять, что за этим стоит – медицинская необходимость или обман, но не получают советующих разъяснений. В результате функционирование ВРТ только в пространстве коммерческой медицины ставят женщин супружеские пары в полностью зависимое положение: цены остаются непомерно высокими, условия неадекватными цене, а договора кабальными [Бредникова, Нартова, 2007: с. 174-175].

Таким образом, современные процессы коммодификации распространяются на явления материнства, отцовства и человеческой репродукции. В условиях доминирования пронаталистского дискурса бездетность и бесплодие становятся маркерами не только медицинской, но и социальной (и даже моральной) патологии, а вина за бесплодие дискурсивно возлагается на женщину. Развитие рынка вспомогательных репродуктивных технологий, которые являются высокотехнологичными и затратными областями медицины, с одной стороны, позволяет супружеским парам с проблемой бесплодия реализовать право на родительство. Однако факт концентрации услуг ВРТ в коммерческом секторе медицины вносит существенные коррективы в доступ к таким услугам и общественный контроль над их предоставлением, формирует существенную предметную сферу социальных неравенств. Одной из проблем маркетизации медицинских отраслей, в том числе репродуктивной медицины, является информационная асимметрия между медиком-экспертом и пациентом. Монополизация ВРТ коммерческой медициной приводит к установлению правил игры, поддерживающих социальные неравенства: клиники устанавливают непрозрачные и высокие цены, ограничивают использование других ресурсов при прохождении процедур, супружеские пары фактически лишены возможности финансового планирования процедур ВРТ и часто оказываются "заложниками" вхождения в данную маркетизированную потребительскую практику.

Важным и не изученным аспектом коммодификации остаются социально-культурные следствия развития ВРТ, а именно, влияние данных технологий на дальнейшую трансформацию традиционной модели семьи в ее неразрывном единстве с социальными отношениями брака, сексуальности и деторождения; разделение биологического и социального родительства и появление новых форм занятости (суррогатное материнство и репродуктивное донорство).

Список використаних джерел

1. Arendell T. Hegemonic motherhood: deviancy discourses and employed mothers' accounts of out-of-school time issues / Teresa Arendell. – Working Paper no. 9. – Berkeley: University of California, 1999
2. Gillespie R. Childfree and feminine: understanding the gender identity of voluntarily childless women / Rosemary Gillespie // Gender and Society. – 2003. – vol. 17. – P. 122-136.
3. Heitlinger A. Pronatalism and Women's Equality Policies / Alena Heitlinger // European Journal of Population. – 1991. – vol. 7. – P. 343-75
4. Merz E.M., Liefbroer A.C. Attitudes about voluntary childlessness across Europe: The role of individual and cultural factors [Electronic resource] / Eva-Maria Merz, Aart C. Liefbroer. – Netherlands Interdisciplinary Demographic Institute. – Access mode:

<http://epc2010.princeton.edu/download.aspx?submissionId=100717> (12.02.12)

5. Neal M. Elliott. Protecting Women: Preserving Autonomy in the Commodification of Motherhood // William & Mary Journal of Women & Law. – 2011. – vol.17. [Electronic resource] / M. Elliott Neal. – Access mode: <http://scholarship.law.wm.edu/wmjowl/vol17/iss3/5> (14.04.2013)
6. Park K. Stigma management among the voluntary childless / Kristina Park // Sociological perspectives. – 2002. – №1. – vol. 45. – P. 21-45
7. Trella D. Hegemonic Motherhood: reconceptualizing femininity and family through the lens of voluntary childlessness [Electronic resource] / Deanna Trella. – Access mode: <http://paa2007.princeton.edu/download.aspx?submissionId=7201> (10.02.2012)
8. Бердышева Е.С. "Здоровье не купишь": о противоречиях маркетизации жизненно важных благ на примере рынка стоматологических услуг в Москве / Е.С. Бердышева // Laboratorium. Журнал социальных исследований. – 2012. – № 2. – с. 91-114
9. Бердышева Е.С. От критики к аналитике. Коммодификация жизненно важных благ как актуальная исследовательская проблема в новой экономической социологии / Бердышева Е.С. // Экономическая социология. 2012. – Т. 13. № 1. – с. 67 – 85
10. Бредникова О., Нартова Н. Нарушая молчание. Дискриминация женщин в пространстве новых репродуктивных технологий (ВРТ) / Ольга Бредникова, Надя Нартова // Современная женщина, семья, демография. Актуальные исследования. Под общ. ред. Е. Здравомысловой. – М.: "Звенья", 2007. – С. 156-180
11. Вспомогательные репродуктивные технологии в Украине стремительно развиваются [Электронный ресурс]. – Режим доступа. – http://gazeta.ua/ru/articles/health-newspaper/_vspomogatelnye-reproduktivnye-tehnologii-v-ukraine-stremitelno-razvivayutsya/442034 (15.04.2013)
12. Гопкало О.О. Теория общества потребления в современной социологии: Дис. на соискание ученой степени канд. социол. наук: 22.00.01 – Теория, методология и история социологии. – СПб. 2006. – 155 с.
13. Гурко Т.А. Родительство: социологические аспекты / Гурко Т.А. – М.: Центр общечеловеческих ценностей, 2003. – 164 с.
14. Михель Д.В. Медикализация как социальный феномен / Д.В. Михель // Вестник СГТУ. – 2011. – №4 (60). Выпуск 2. – С. 256-263
15. Мужское бесплодие – не приговор [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.fertilio.ru/muzhskoe-besplodie/139-muzhskoe-besplodie-ne-prigovor.html> (15.04.2013)
16. Наказ МОЗ "Про затвердження Порядку направлення жінок для проведення першого курсу лікування безплідності методами допоміжних репродуктивних технологій за абсолютними показаннями за бюджетні кошти" N 579 від 29.11.2004
17. Овруцкий А.В. Феноменология общества потребления / А.В. Овруцкий // Общество. Среда. Развитие. – 2011. – № 1. – С. 127-132
18. Сасункевич О.М. Медикализация дискурса о материнстве в белорусских медиа / О.М. Сасункевич // Журнал исследований социальной политики. – 2009. – том 7, № 3 – С. 405-418
19. Шлюмбом Ю. "Беременные находят здесь для нужд учебного заведения". Родовспомогательная больница Гёттингенского университета в середине XVIII – начале XIX века / Юрген Шлюмбом // Болезнь и здоровье: новые подходы к истории медицины/ под. общ. ред. Ю. Шлюмбома, М. Хагнера, И. Сироткиной. – СПб.: Европейский университет в Санкт-Петербурге; Алетейя, 2008. – С. 73-103.
20. Юзько О.М., Юзько Т.А. Стан та перспективи використання допоміжних репродуктивних технологій при лікуванні безпліддя в Україні / О.М. Юзько, Т.А. Юзько, Н.Г. Руденко // Неонатологія, хірургія та перинатальна медицина. – 2012. – Т.2, № 4(6). – С. 26-29

Надійшла до редколегії 14.05.13

Е. Стрельник, канд. соціол. наук, доц.

Полтавський інститут економіки і права Університету "Україна", Полтава

КОММОДИФІКАЦІЯ МАТЕРИНСТВА (НА ПРИКЛАДІ РИНКУ ДОПОМІЖНИХ РЕПРОДУКТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ)

Аналізується роль інституту медицини в конструюванні материнства (батьківства) та нової предметної області соціальних нерівностей. Виявляються риси процесу комодифікації материнства на прикладі застосування допоміжних репродуктивних технологій та пронаталістського дискурсу як соціально-культурної передумови розвитку їх ринку. Визначено, що розвиток ринку допоміжних репродуктивних технологій, з одного боку, дозволяє сімейним парам з проблемою безпліддя реалізувати право на батьківство. З іншого боку, факт концентрації таких послуг у комерційному секторі медицини посилює соціальні нерівності у доступі до таких послуг та суспільному контролю за їх наданням.

Ключові слова: комодифікація, допоміжні репродуктивні технології, материнство, батьківство, пронаталістський дискурс, медицина.

O. Strelnyk, Assoc. Prof.,

Poltava Institute of Economics and Law of University "Ukraine", Poltava

COMMODIFICATION OF MOTHERHOOD (EXAMPLE OF MARKET AUXILIARY REPRODUCTIVE TECHNOLOGIES MARKET)

The article deals with the problem of commodification of motherhood on the example of modern reproductive technologies and pronatalist discourse as a socio-cultural basis of their market development. The author notes that ART, on the one hand, help infertile couples to realize the right to parenting. On the other hand, the fact of concentration of such services in commercial sector of medicine amends into the access to such services and their control.

Key words: commodification, auxiliary reproductive technologies (ART), motherhood, fatherhood, pronatalist discourse, medicalization.

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

УДК 316.2(71)

A. Rezaev, Dr., Prof.,
St. Petersburg State University, St. Petersburg, Russian Federation
G. Sandstrom, Researcher
International Center for Comparative and Institutional Research,
St. Petersburg, Russia

CANADIAN SOCIOLOGY IN THE GLOBAL VILLAGE

The paper addresses questions concerning the place and role of Canadian sociology in the larger global context. In what ways can Canadian sociology complement global sociology? What challenges face Canadian sociology in universities today? The authors review trajectories and paradigms of Canadian sociology, its history, and recent developments. The institutional structures of Canadian sociology are observed in the framework of 'sociology as a scientific and academic discipline' (SaSAD). The article provides a brief historical account to the Anglo/French division in Canadian sociology, examines its relationship with the country's legacy and complex interplay between social movements, political parties and social science. The case of Canada helps to address principal questions concerning the place of sociology as a scientific and academic discipline in the contemporary university.

Key words: Social Science, Academic Discipline, Sociology in Canada, Global Sociology, Historical and Comparative Analysis

Introduction

The point of departure in our analysis is to look at sociology from two angles: 'sociology as a scientific and academic discipline' (SaSAD). The idea for this has two main purposes. First, it aims to question sociology as a scientific and academic field within the broader categorization of social sciences and the general 'map of knowledge' in the contemporary university [Sandstrom 2011]. Second, and perhaps more importantly, it seeks intellectual integrity and sovereignty for the discipline by promoting its own reflexive way forward. Doing this frees sociology from any necessary dependence upon or subordination to natural sciences or naturalistic thought.

The topic of SaSAD allows for the possibility that sociology is sometimes an 'academic' discipline without necessarily being 'scientific' and that at other times it is 'scientific' without being 'academic'. This paper thus probes into how sociology can be philosophical or worldview-oriented without being scientific and vice versa. It also raises the notion of 'scientific-technical' knowledge in contrast with 'philosophical-spiritual' knowledge and considers the possibility that sociology may include both pairs rather than being exclusively one-sided or ideologically imbalanced.

We construct our arguments by observing the case of Canadian sociology, its historical legacy and recent developments in the framework of SaSAD. The Canadian tradition of sociology is undergoing challenges to its identity due to changing socio-economic processes, political transformation, and cultural diversification. This leads us to ask how different national and local sociological traditions can be compared, measured and contrasted. What unique features of Canadian sociology can be shared for the benefit of others on the global stage? We approach these questions in terms of attempts at 'globalizing sociology.'

Finally, drawing on the idea of SaSAD, we address more general questions concerning the role of the university in society. The background for this study is the prospect of uniting knowledge into a totality that 'makes sense,' i.e. is comprehensible in the contemporary university. We view the modern fragmentation of academic thought through the division of scientific labor and the separation of specialized fields to be both a positive boon for scientific development and

a negative result of the modernization of education. The university is designed to offer a universe of knowledge and learning that can be unified in a diverse world. As the British philosopher and theologian J.H. Newman wrote, the university is "a place of teaching universal knowledge" [Newman, 1999: p. xvii]. The meaning of the word 'university' thus combines 'unity in diversity'. The particular position of sociology in today's university is thus a relevant topic of research, both by itself and for how it interacts with other fields.

We now focus on the development of sociology in Canada, seeking a synthesis of scientific sociology and practical or everyday sociology, on the one hand and between sociology as a taught and learned academic discipline, on the other. We promote two main hypotheses, with several supporting arguments made for each one. First: Teaching and doing sociology as a scientific and academic discipline aims at finding unity in diversity and seeking a balance between scientific-technical and philosophical-spiritual knowledge in society. Second: Sociology aspires to be scientific, but it is not 'purely' scientific when and where it overlaps with pressing social and political problems, which limit its claims to being truly scientific.

A Brief History of Canadian Sociology

Of immediate interest in chronicling a brief history of Canadian sociology is the sometimes divergent and sometimes convergent, yet always respectively sovereign presences of two types of sociology in Canada: English sociology and French sociology. As former ISA Board Member Marcel Fournier explains: "French Canadians are distinct by their history, their traditions, and physical and moral character" [Fournier, 2002: p. 44]. Historical sociologist Harry Hiller expresses the situation thus: "Francophone sociology is not merely another language variant of Anglophone sociology" [Hiller, 1979: p. 139]. As a result of the overlapping sovereignties of French and English sociology in Canada, an analysis that involves more than one paradigm or single vision is required in order to give an appropriate and yet nevertheless only brief outline. We now present an overview of some features of Canadian sociology's uniqueness along with a few figures and institutions that define it.

The first School of Social Sciences, Economics and Politics (L'Ecole des Sciences Sociales, Economiques et Politiques) was opened at the University of Montreal (1920) within the Faculty of Philosophy. Drawing on the already existing tradition of French sociology, e.g. Henri Saint-Simon, Auguste Comte and Emile Durkheim, French-Canadians embraced the sociological tradition sooner than English-Canadians. In English-speaking Canada sociology was often first taught in an Economics Department [Curtis and Connor,

¹Стаття підготовлена на основі кандидатської дисертації: Сандстром Грегори "Порівняльний аналіз соціології як науки та навчальної дисципліни в Росії та Канаді", наук. керівник д-р соціол. наук, проф. А.В. Резаев: <http://www.dissercat.com/content/sravnitelny-analiz-sotsiologii-kak-nauki-i-uchebnoi-distipliny-v-rossii-i-kanade#ixzz2DYe3kTRR/> - Canadian Studies Program FRP, ICCS: 624-2-01 Russian Federation

1970: p. 3], while the first independent Department of Sociology in Canada opened at McGill University (Montreal) in 1925, under the directorship of Carl Dawson (1887-1964), who had been appointed the first professor of sociology there in 1922. Thus, 1925 is considered the birth date of sociology in Canada, within the university setting. Dawson was one of many early Canadian sociologists who were educated at the University of Chicago and who then brought their American training to bear on Canadian soil. Thus, a convergence of Canadian and American views was present at the founding of sociology in Canada, a tradition which has continued up to the present time.

We are reminded by those who maintain a strong connection between sociology and the social democratic tradition in Canada, that sociology began not in the metropolitan areas, but rather in industrial towns in response to working class conditions and the plight of everyday Canadians. "In a reflection of the larger Canadian canvas," write Curtis and Connor, "sociology was first taught in Nova Scotia but its establishment soon centred in Montreal and later Toronto, where it has remained although growing Western strength is now a force to be reckoned with" [1970: p. 4]. J.F. Tufts gave the first Canadian course in sociology at Acadia University in 1908, the same year that sociology was first taught in Russia. Later, in the same province, S.H. Prince's book *Catastrophe and Social Change* (1920) was a pioneering effort of sociological investigative analysis based on the Halifax disaster, 'the world's largest man-made accidental explosion,' and people's reactions to it. Thus, it was in trying to understand changes to the social democracy that Canada was adopting in the early 20th century, i.e. in contrast to America's liberal and then later neo-liberal democratic tradition, that sociology took its unique shape in Canada. The work of Colin McKay in Halifax, a non-academic, labour-style journalist-sociologist is a classic example of this approach [McKay, 1998: pp. 389-426].

It is worth noting that sociology was chosen as a relevant field of study by the person who would end up being voted "the greatest Canadian" of all-time in a 2004 national survey: the so-called 'father of universal healthcare,' Tommy Douglas (1904-1986). In 1933, Douglas graduated from McMaster University's MA program in Sociology, writing on *The Problems of the Subnormal Family*. Though in this document he would promote eugenic theories, Douglas would later oppose the use of eugenics for Canadian society while he held elected political office. The sociological knowledge acquired by Douglas enabled his adoption of principles that combined the 'social gospel' tradition in Canada with social activism and labour welfare policies, and with the founding of the Co-Operative Commonwealth Federation (CCF) political party, which he led from 1942 to 1961, which later became the New Democratic Party (NDP), Canada's current official opposition party. Douglas' contribution of 'Medicare' or 'universal healthcare' to Canadian society is considered his most lasting achievement and the one on which his celebrated position in Canada is measured.

Douglas' applications of sociological training to the sphere of political economy, however, take us in another direction from ascertaining the scientificity of 'sociology' as an academic discipline. McGill University's first sociological chair, Carl Dawson, described sociology as "an objective and systematic study of collective behaviour" [1940: p. 154]. And as far as it is scientific in orientation, sociology is "a body of knowledge based on systematic research" [Ibid: p. 156]. What sociologists are looking for is "dependable abstract generalizations, which we call laws...to explain social change and the development of social institutions in

an orderly and predictable way" [Ibid: p. 160]. Dawson was one of the first Canadian sociologists to place a concerted focus on systematic research, without which he claimed that science, the teachers of science and students would stagnate. He greatly appreciated anthropology ("Perhaps closest to sociology in manner and matter is the sister science of cultural anthropology." – Dawson [1940: p. 161]), which he believed had achieved the most comprehensive understanding of society through its studies of more simple, rather than complex, societies. This explains in part why many departments of sociology in Canada were co-affiliated with anthropology, which will be discussed further below.

S.D. Clark (1910-2003) is renowned as one of Canada's most distinguished sociologists. Writing on manufacturing, social development, churches, sects and movements of political protest in Canada, Clark was appointed to lead the first sociology department at the University of Toronto (UT) in 1963, which was a major breakthrough for sociology in Canada. Clark joined the university in 1938 in the department of political economy. Though sociology had been established with an honours programme at UT in 1933, courtesy of E.J. Urwick, it was Clark who raised the level of sociology to international standards. Clark was born in Alberta and had been educated in Canada (the University of Saskatchewan, McGill University and the University of Toronto) and England (London School of Economics). He was therefore unusual for his time in bringing a non-American approach to sociology, which is reflected in his focus on Canadian social history and political economy and on the urban poor in Canadian cities. Clark was elected president of the Royal Society of Canada, the Canadian Political Science Association and the Canadian Sociology and Anthropology Association.

Turning to the French-Canadian tradition, one towering figure remains to which all subsequent sociologists in Québecare beholden. Léon Gérin (1863-1951) earned a law degree from Laval University in 1884, but later turned his attention to analysing and observing Canadian society, including writings on the French colonisation of North America, Canadian society after the Conquest, French-Canadian rural life, economic interrelations and other topics. The Léon Gérin prize, established in 1977, for outstanding service in the human-social sciences, has been awarded to the top French-Canadian sociologists. As well, with the Innis-Gérin medal, the Royal Society of Canada recognizes Canadian contributions to social scientific thought. Gérin served in the federal government in Ottawa, including the House of Commons. He is perhaps most famous for writing the lament "Un Canadian Errant" ("The Lost Canadian") about the exile of the Patriots. Gérin focussed on agriculture, logging and mining as important core industries dealing with natural resources in Canada, which set the stage for Innis' staple theory, several years later. His writings were adopted into the Canadian sociological canon and serve as an important bridge between English – and French-Canadian perspectives.

Marcel Fournier captures the specificity of French-Canadian sociology, suggesting that, "Owing much to 'French genius', French Canadian Culture appeared to be of 'Christian inspiration' and the culture of a 'Christian nation'. Therefore, its main characteristics were spiritual, community, and qualitative. The real evil was America, with its utilitarianism and materialism". [Fournier, 2002: pp. 44-45]. These feelings expressed have continued throughout Canadian history up to the present time, with French-Canadian or Québécois people protecting and augmenting the French language in the face of imperialism through the English language and especially from the proliferation of American media and cultural products. We thus return to

the idea that French-Canadian sources for sociological thought differ considerably and yet oftentimes complement English-Canadian sources.

The Catholic Action Movement (CAM) supplemented a style of sociology suited to Catholicism in Québec. Much of Francophone sociology had taken its inspiration from the papal encyclical *Rerum Novarum* (1891), which was dedicated to "The Rights and Duties of Capital and Labour," addressing the conditions of the working classes. Since the late 1930s (e.g. Georges-Henri Lévesque's opening of the first School of Social Science at Laval University in 1938) and especially from the 1960s onwards as a result of the Quiet Revolution, however, sociology in Québec has been continually secularized. A new nationalism and occasionally a 'sovereignist' movement in Québec have proliferated alongside of aims at modernizing the Québec province. The declaration of the Québécois as "a nation within a united Canada" (2006) by Prime Minister Stephen Harper testifies to the resilience and importance of nation-oriented thinking in Québec up to the present day.

What is most necessary to establish in an overview of the Canadian sociological landscape is that French-Canadian sociology is a distinct and unique discourse from English-Canadian sociology. Curtis and Connor write of "the quantity of concern given to descriptive studies in English-speaking Canadian sociology in contrast to the holistic and greater methodological self-awareness of French Canadian sociologists" [1970: p.8]. The regional, cultural and linguistic distinctiveness, however, runs much deeper than we can discuss here, while it is noteworthy that anthropology, theology, rural studies and political economy are intertwined with sociological thought in Canada.

Neil McLaughlin and Antony J. Puddephatt point out: "Beginning with the work of Leonard Marsh and John Porter, there is a long standing Canadian tradition of policy oriented research that assists in shaping government action on health care, immigration, poverty, social security, and multiculturalism" [2007: p.14]. The Canadian sociological contribution thus inevitably involves both theoretical and practical offerings, which cover a range of issues, depending on the national, regional or local context on which they are being considered. Eastern Canadian, French-Canadian, Central Canadian and Western Canadian, as well as the often marginalised Northern Canadian contexts that are rarely addressed in the sociological literature, each hold respectively different and yet oftentimes complementary histories and traditions.

Sociology in Canada Today

Canadian sociology today can be characterized by hesitations, meditations and arguments with itself based upon its identity as a unique 'science.' This is logistically inevitable given that sociology as a discipline is most often located within Faculties of Arts at Canadian universities. Whether or not sociology is considered as a 'science' or an 'art' is a necessary discussion taken in the Canadian context.

An on-going debate has occurred since 2005 about what precisely constitutes the uniqueness of Canadian sociology. This argument was played out in the Canadian Journal of Sociology / Cahiers Canadiens de Sociologie (CJS) in response to a paper called "Canada's Impossible Science: Historical and Institutional Origins of the Coming Crisis in Anglo-Canadian Sociology" by Neil McLaughlin. Many responses to and criticisms of this paper were printed in CJS, with no single perspective or resolution winning the day. Thus, no clear new course for the future has been set in Canadian sociology, either in English or in French.

In Canada, the history of university departments of sociology are often intertwined with political science, economics, anthropology and more recently with

criminology. The professionalization of sociology in Canada reflects this inter-disciplinary cooperation in the founding of its earliest organization in the 1960s. The Canadian Sociology and Anthropology Association formed in 1965, with the first major publication beginning in 1964 under the title the Canadian Review of Sociology and Anthropology (CRSA). Canadian sociologist Robert Brym concludes, "There is some justification for viewing the period before 1960 as the prehistory of sociology in English Canada. Until 1961 there was not a single independent sociology department in the country aside from the McGill University department" [2005 [1989]: p. 8].

From the 1950s to the late 1970s, sociology in Canada experienced a boom phase. Harry Hiller writes that "While there were only 32 sociologists teaching in Canadian universities in 1956 (0.6 percent of all faculty members), there were 917 by 1977 (2.9 percent of the total)" [1982: p. 23], yet in 1971 Grayson and Magill report that only 34 percent of the sociologists in English Canada held Canadian citizenship [1981: p. 8]. Clearly then there is both an interdisciplinary and an inter-cultural component involved in Canadian sociology, which has influenced the development of the scientific and academic discipline. McLaughlin and Puddephatt confirm that "many Canadian sociology departments remain as sociology and anthropology departments" and that "social anthropology plays a strong role in the intellectual life of Canadian sociology" [2007: p. 5].

When it comes to the status of world sociology in welcoming or even in recognising Canadian sociology there is little doubt that it is definable partly by its dependence on and partly by its independence from American sociology ("to draw from the strengths of American sociology, while moving beyond some of its blindnesses and parochialisms." – [McLaughlin, 2005: p. 30]). As philosopher George Grant writes in the spirit of Canadian sovereignty, "Friendly to the U.S.A., we would still not be her satellite. By our world-wide interest, we would, as her chief neighbour, be pulling her out of continental isolation and towards effective commitments to a world order." [1998: p. 46]. In other words, though American sociology is more powerful in terms of numbers and institutions, in terms of top rated journals, publications and individual citations, in terms of international influence through representation at international sociological events, it is the soft power of Canadian sociologists to maintain Canada's sovereign voice and to express our unique cultural experiences and perspectives. This feature of Canadian sociology offers hope to other national traditions which have not often, for whatever reasons, spoken above the noisy American presence in the global sociological community.

For a uniquely Canadian contribution to global sociology, we may consider the Canadianization movement that took place from the late 1960s until the 1990s. Robin Mathews and James Steele edited a book in 1969 called *The Struggle for Canadian Universities*, following a petition signed at the University of Carleton, calling for all administrators and two-thirds of university faculty to be Canadian citizens [Hiller, 1979: p. 127]. The movement that followed traces its roots, though not exclusively, to George Grant's *Lament for a Nation: the Defeat of Canadian Nationalism* (1965), in which Grant questioned the future sovereignty of Canada in the face of United States' hegemony over North American affairs. Grant's insightful critique of Canadian domestic policy and self-governance combined with the rapid growth of sociology in Canada in the 1960s to inspire a new nationalism that propelled sociology to new heights of achievement (For example, writes Hiller, "only 2 doctorates were awarded in Canada in 1960-61 but by 1971-72, there were 31 awarded." [1979: p. 130].

Likewise, "the size of the university sociological community increas[ed] from 61 in 1960-61 to 917 in 1976 – 77" [Ibid: p. 131]) in the academic sphere [Hiller, 1979: p. 129]. The Canadianization movement was a sociological project in so far as it generated momentum in the higher education system to hire and retain Canadian scholars in Canada. Rather than succumb to a 'brain drain', the Canadianization movement sought to reverse such a process by stipulating regulations on hiring Canadian content to fill positions at Canadian universities.

In addition, the fledgling Canadian Sociology and Anthropology Association threw its support behind the movement, as a way of balancing the deficit of Canadian sociologists in Canadian universities discussed above. The 1970 CSAA meeting, for example, was titled "The Future of Sociology in Canada". Along with the question of personnel, however, the Canadianization movement also addressed the disciplinary content of creating and maintaining a specifically Canadian sociological perspective [Hiller, 1979: p. 125]. This project is still ongoing, though the movement has officially ended with the end of requirements to 'hire Canadian' in 2003.

What has resulted from this movement is an on-going discussion of identity, sovereignty and uniqueness, which highlights both the English-Canadian and French-Canadian sociological traditions. According to Hiller, "the [Canadianization] movement encourages a Canadian contribution to global sociology" [1979: p. 126]. Hiller notes several features that distinguish Canadian sociology on the global stage: independence from the American sociological tradition, the offering of macro-sociological perspectives, and most importantly for this thesis, "a philosophical debate regarding the nature and role of sociology as science [1979: p. 144].

One example of a prolific visiting scholar is Dorothy Smith (b. 1926), who came to Canada in 1967 from her native England via the U.S.A. and wrote major works during her time in Toronto. The *Everyday World as Problematic: A Feminist Sociology* (1987) is a particularly significant contribution to the sociological tradition in the sense of encouraging sociologists to listen to the perspectives of marginalised voices, in order to attain more objective accounts of human society. Her work in institutional ethnography and 'standpoint theory' are contributions that were perhaps too radical or peripheral for the mainstream American sociological tradition, but which fit well with Canadian perspectives and supplements its participation on the global stage.

Canadian Sociologies – Institutional Structures

Canadian sociology has been predominantly built within the university tradition. The institutional structure of sociology in Canada has occurred within mainly public higher education systems. Some universities are geared mainly toward scientific research and procuring research grants, while others are more focussed on teaching and receiving funding through student tuitions. Sociologists also perform professional research in think tanks and government agencies, nevertheless, the majority of sociological research is performed in the context of university settings, albeit it with collaborations and cooperative projects growing in the private sphere and with non-university public institutions.

There are several positive aspects to the institutional structure of English-Canadian Sociology, as McLaughlin points out: "1) the institutional flatness of Canadian higher education, 2) Canada's historical colonial relationship to Great Britain and residual anti-Americanism in our culture, 3) the dynamics of Canadian political culture and state/societal relations, particularly during the period of

sociology's founding. Each of these factors is specific to Canada as a whole, of course, but, in my view, they have particular consequences for sociology that is not the case for other Canadian disciplines. The strength of left-nationalism in Canadian sociology, our theoretical/methodological diversity and our particularly 'open' disciplinary culture are central to understanding how the social structure of higher education in Canada shapes sociology's disciplinary fate." [2005: p. 9].

While McLaughlin doesn't highlight in depth the differences between the French – and English-Canadian systems of sociology in Canada, he does an excellent job of outlining what particular uniqueness Canadian sociology as a whole offers to the global sociological landscape. By emphasizing the institutional flatness of Canadian higher education and the trend of sociologists leaning politically toward left-nationalism, McLaughlin shows how sociology in Canada represents what he calls 'optimal marginality' ("Canada enjoys a particular position of 'optimal marginality,' in that it is both close to the intellectual energy, cultural capital and resources of America, yet maintains a certain distance from American political, cultural and intellectual orthodoxy." – [McLaughlin and Puddephatt, 2007: 7]) to the American and European systems. Optimal marginality basically means that Canadian sociology maintains its own independent viewpoints because it does not acquiesce to the predominant sociological traditions in America and Europe.

The 'open' disciplinary culture that McLaughlin refers to is not only an awareness and readiness to consider or to embrace national traditions outside of one's own. It is also a recognition of the softness of Canadian sociology's core, which as a benefit welcomes 'outsiders' from cultural studies, criminology, anthropology and political economy who add to the diversity of sociology's scope. On the negative side, Canada's soft sociological core represents a weaker professional dimension than France's, Germany's, Britain's or America's (the Big Four), though this need not necessarily be seen as a liability if it is recognized that Canadian sociologists are academically aware of and astute in the global sociological canon.

The main topic this raises is whether or not academic sociology is the alpha and omega of what it means to be a sociologist or to practice sociology. The existence of think tanks, polling agencies and non-government organisations in Canada (which does not have a national Academy of Science) guarantees that some research and development in the field will be undertaken by individuals and groups outside of the academic community. Nevertheless, the statistics show that professional sociology still begins and ends in the universities in Canada and that if one wants to be trained as a sociologist at an international standard then one is best to follow the curriculum and training of the university higher education system.

The great sociological 'triad' taught in Canadian universities is that of Race (or Ethnicity), Class and Gender (or Sex). Yet 'class' in particular has been called into question as sociologists confront new ways to investigate social associations, organizations and relationships. 'Network' is a more contemporary term than 'class' and has contributed to a variety of new investigations, analyses and approaches that are more consistent with the electronic-information age than the term 'class.' What we see in this transition from one set of categories to another is a fundamental reconfiguration of values, in the sense that quantitative or empirical markers are no longer afforded the sole priority in academic sociological discourse. As Comte himself said, "every application of Mathematics to Social Science is, and will remain necessarily impracticable" [1974 [1822]: p. 169]. What is required is a balance of

empirical or mathematical, historical-comparative and theoretical or anthropological approaches to social events.

This approach enables a defeat of the hierarchical approach to social organisation that was reminiscent of 20th century sociology and which is still evident in the field today. Such a move identifies a global geography of sociology that opens the field to recognize that all knowledge is 'situated' and comes 'from somewhere,' thus allowing human-social scientists and scholars to identify biases and discriminations in strategies based on the location of sources. The idea also uncovers any hegemonies of thought that are currently present in universities that pressure sovereign states with conformity to a single global-national system of sociological education.

Canadians in Position to Speak Globally

In terms of its content and ideas, Canadian sociology is in a unique position on the global stage partly due to its relationship with the U.S.A. and partly due to its sensitivity to neo-Marxism, post-neo-liberal, conservative and social democratic ideas which are present in many countries around the world. It does not accept the simplistic view that America won World War II and the Cold War and that liberal or neoliberal capitalistic democracy is the only inevitable 'end of history,' as the historian Francis Fukuyama (1992) suggested. One way of describing the Canadian sociological landscape is to say that it has embraced a paradigm of 'post-prefix-ism,' i.e. that it is post-colonial, post-structural, post-industrial and post-modern, thus Canadian sociology accepts a variety of views, methods, theories and values. McLaughlin and Puddephatt write that: "Sociologists in English Canada, with their links to both the American and British sociological traditions, combined with Québec's links to sociology in France and Continental Europe, represent a sociological community that is literally in the global cross-roads of two-way traffic between the discipline in the United States, Europe, and the world." [2007: p. 8].

Canadian sociology is keenly capable of listening to voices outside of the dominant sociological paradigms that nevertheless still make important contributions to human knowledge. As an 'immigrant nation,' Canada is less likely to discriminate racially against persons who constitute a minority in society since it welcomes people from diverse parts of the world, rich and poor. In this sense it seeks to accept an integrative and synthesis-oriented approach in a similar way to the Russian tradition's philosophical-spiritual holism. One example of this is John Porter's celebrated text on *The Vertical Mosaic: an Analysis of Social Class and Power in Canada* (1965).

John Porter (1921-1979) was born in Vancouver, Canada and studied at the London School of Economics, there taking an interest in England's class structure. In one sense Porter's mosaic Canadian sociology is a greater expression of a national dream than the stereotypical 'American dream,' which is arguably predominantly an economic one. The premise of Porter's work lies in 'equality of opportunity' or reducing barriers of access to power, while at the same time recognizing the contributions of elites ("Canada is probably not unlike other western industrial nations in relying heavily on its elite groups to make major decisions and to determine the shape and direction of its development. The nineteenth-century notion of a liberal citizen-participating democracy is obviously not a satisfactory model by which to examine the processes of decision-making in either the economic or the political contexts. ... If power and decision-making must always rest with elite groups, there can at least be open recruitment from all classes into the elite." – Porter [1965: p. 558]). It is an alternative perspective on the individual and social sources of 'power' in comparison to C.W. Mills' *The*

Power Elite, with Porter placing the focus on a 'mosaic' rather than on a 'melting pot' approach to domestic inter-cultural relations. Porter's work laid the foundation for Canada's 'multiculturalism' perspective, which was enshrined in Canadian public policy in 1971 and then in the Multiculturalism Act of 1988. Porter's empirical work also contributed the Pineo-Porter index of socio-economic status, which aims at measuring socio-economic characteristics while maintaining focus on Canada's elite in economic, political and ideological realms.

More recently, McLaughlin notes the peculiarities Canadian sociology has via its close links to the largest sociological tradition in the world, while at the same time Canada retains a certain distance, sociologically and intellectually from the cultural and sociological assumptions of Americans. "Canadian sociology," notes McLaughlin, "at times, has a left-wing, activist oriented, polemical tone and can be rather intolerant of political conservatism or even liberalism" [2005: p. 20]. On the other hand, sociology in Canada has not produced many public representatives for itself in comparison to the public figures of French, German, British and American sociology. [Ibid: p. 23]. So perhaps it could be said that Canadian sociology is missing the opportunity to showcase its strengths on domestic affairs and international relevance, which in turn lowers its contribution to global sociology. The idea is that before one can speak a unique voice to the world they must first understand them-self and the uniqueness of their own history and traditions.

Conclusion

This paper has highlighted some of the key features of Canadian sociology as one voice in the 'global village' [McLuhan, 1962]. An additional major contribution Canadian social science has made to global sociology more generally is that of 'staples theory' or the 'staples approach,' attributed to William A. Mackintosh (1923) and later elaborated by Harold Innis (1930). The staples approach is based on a 'staple,' which is a natural (or social) resource in great abundance on a given national territory or (in capitalist language), a 'commodity' that dominates a nation's production and exports. Furs, fish, timber, wheat and flour are or have been considered Canada's main staples, with natural gas, oil reserves and fresh water also increasing in importance in today's era.

In Innis' terms, the importance of staples provides a way of understanding Canadian society and connects with his later work on communication theory and media studies, which led to McLuhan's monumental work on human extension and the global village. The Canadian 'hinterland,' i.e. the peripheral, resource-rich, rural areas, has served the 'heartland,' or core, industrial, urban areas. This view suggests that diversifying the economy built around staples production, consumption and increasing labour efficiency combined with technological achievement are the ultimate goals of a sustainable nation. Such a position takes a deterministic approach that presumes "the staple in itself is the basis of prosperity" [Mackintosh, 1923: 12], whereas the way that staples are acquired, innovated, used, traded and/or negotiated, in domestic and geo-political terms is also of utmost importance.

The Canadian sociological tradition in this paper reflects its geographical specificity as much as it does its social-cultural and ethnic environment. The institutional structure of Canadian sociology (both French and English) displays historical links with other global traditions, including its aspirations to achieve sovereign national priorities and the desire to collaborate with respective partners in the international sociological landscape. Teaching and doing sociology as a scientific and academic discipline in Canada presents multiple challenges in terms

of identity, limits and boundaries of the field. To contribute to this self-understanding was part of the goal of this paper.

The most important message of this paper is that of communication and finding one's national, regional or local voice to contribute on the global sociological stage. This paper is therefore conceived as the first in a series of papers that we would like to develop with Canadian, Russian and other post-Soviet voices and traditions in the global context. It does not claim to present the broadest current state of affairs in Canadian sociology, but rather to provide historical background and thus contribute to a clearer role for Canadian scholarship in the field. This is meant as a study that will enable international comparisons with various national sociological traditions concerning the place and role of sociology as a scientific and academic discipline in the global village.

References

1. Brym, Robert and Bonnie Fox. 1989. From Culture to Power: The Sociology of English Canada. Toronto, ON: Oxford University Press. On-line version, 2005: <http://www.chass.utoronto.ca/brym/cpALL.html#21>
2. Comte, Auguste. 1822 [1974]. Plan of scientific studies necessary for the reorganization of society. In: Crisis of industrial civilization: the early essays of Auguste Comte. [Edited and] introduced by Ronald Fletcher. London: Heinemann Educational: pp. 111-181.
3. Curtis, James E., Desmond M. Connor, and John Harp. 1970. An emergent professional community: French and English sociologists and anthropologists in Canada. In: Social Science Information, 9: pp. 113-136.
4. Dawson, Carl. 1940. The Canadian Journal of Economics and Political Science/Revue canadienne d'Economie et de Science politique. Vol. 6, No. 2.
5. Fournier, Marcel. 2002. Québec Sociology: A Discipline and its Object. In: The American Sociologist, Spring: pp. 42-54.
6. Grant, George. 1998 [1965]. Lament for a Nation. In The George Grant Reader. University of Toronto Press.

А. Резаєв, д-р філос. наук, проф.
Санкт-Петербурзький державний університет, Санкт-Петербург, Росія
Г. Сендстром, наук. співроб.
Міжнародний центр порівняльних та інституційних досліджень,
Санкт-Петербург, Росія

СОЦІОЛОГІЯ В КАНАДІ ЯК НАУКОВА ТА АКАДЕМІЧНА ДИСЦИПЛІНА

Стаття пропонує результати історико – порівняльного аналізу розвитку соціології в Канаді і розглядає питання про місце і роль канадської соціології в глобальному соціальному пізнанні. Мета дослідження полягає в тому, щоб показати основні контури канадської соціології в глобальній порівняльній перспективі. Проаналізовано інституціональні структури, історію і сучасний стан канадської соціології як науки та академічної дисципліни (SaSAD). У статті досліджується історичний контекст виникнення канадської соціології під впливом англійської та французької традицій, вплив на її розвиток таких факторів, як історична спадщина, соціальні рухи і політична динаміка. Результати дозволяють по-новому поглянути на принципові питання про місце соціології в структурі сучасного університету, її обмеженнях і перспективі як науки, а також сформулювати низку критичних спостережень щодо домінуючих поглядів на соціальну науку та її місце в суспільстві. Така перспектива відкриває можливість для більш адекватної формулювання традиційних питань соціології знання та історії соціології.

Ключові слова: соціальна наука, академічна дисципліна, соціологія в Канаді, глобальна соціологія, історико – порівняльний аналіз

А. Резаев, д-р филос. наук, проф.
Санкт-Петербургский государственный университет, Санкт-Петербург, Россия
Г. Сендстром, науч. сотруд.
Международный центр сравнительных и институциональных исследований,
Санкт-Петербург, Россия

СОЦИОЛОГИЯ В КАНАДЕ КАК НАУЧНАЯ И АКАДЕМИЧЕСКАЯ ДИСЦИПЛИНА

Статья предлагает результаты историко-сравнительного анализа развития социологии в Канаде и рассматривает вопрос о месте и роли канадской социологии в глобальном социальном познании. Цель исследования состоит в том, чтобы показать основные контуры канадской социологии в глобальной сравнительной перспективе. Проанализировано институциональные структуры, историю и актуальное состояние канадской социологии как науки и академической дисциплины (SaSAD). В статье исследуется исторический контекст возникновения канадской социологии под влиянием английской и французской традиций, влияние на ее развитие таких факторов, как историческое наследие, социальные движения и политическая динамика. Результаты позволяют по-новому взглянуть на принципиальные вопросы о месте социологии в структуре современного университета, ее ограничениях и перспективах как науки, а также сформулировать ряд критических наблюдений относительно доминирующих взглядов на социальную науку и ее место в обществе. Такая перспектива открывает возможность для более адекватной формулировки традиционных вопросов социологии знания и истории социологии.

Ключевые слова: социальная наука, академическая дисциплина, социология в Канаде, глобальная социология, историко-сравнительный анализ

7. Grayson, J. Paul, and Dennis William Magill. 1981. One step forward, two steps sideways: sociology and anthropology in Canada / Paper presented at the annual meetings of the Canadian Sociology and Anthropology Association. Halifax, Nova Scotia.
8. Hiller, Harry. 1979. The Canadian Sociology Movement: Analysis and Assessment In: Canadian Journal of Sociology / Cahiers Canadiens de Sociologie, Vol. 4, No. 2, Spring: pp. 125-150.
9. Hiller, Harry. 1982. Society and Change: S.D. Clark and the Development of Canadian Sociology. Toronto, ON: University of Toronto Press.
10. Innis, Harold. 1930. Problems of Staple Production in Canada. Toronto: Ryerson Press.
11. Mackintosh, W.A. 1923. Economic Factors in Canadian History. In: Canadian Historical Review, 4, March: pp. 12-25.
12. McKay, Ian. 1998. Changing the Subject(s) of the "History of Canadian Sociology / The Case of Colin McKay and Spencerian Marxism, 1890-1940. In: The Canadian Journal of Sociology / Cahiers Canadiens de Sociologie, Vol. 23, No. 4, Autumn: pp. 389-426.
13. McLaughlin, Neil. 2005. Canada's Impossible Science: Historical and Institutional Origins of the Coming Crisis in Anglo-Canadian Sociology In: Canadian Journal of Sociology / Cahiers Canadiens de Sociologie: pp. 1-40.
14. McLaughlin, N. and A.J. Puddephatt. 2006. Sociology in Canada. In: Clifton D. Bryant and Dennis L. Peck's (eds.) 21st Century Sociology: A Reference Handbook, Volume 1. Thousand Oaks, California: Sage Publications: pp 69-77.
15. McLuhan, Marshall. 1962. The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man. University of Toronto Press.
16. Newman, John Henry. [1873] 1999. The Idea of a University. Washington: Gateway.
17. Porter, John. 1965. The Vertical Mosaic: An Analysis of Social Class and Power in Canada. Toronto, ON: University of Toronto Press.
18. Sandstrom, Gregory. 2011. Evolutionary and Institutional Economics: A View from the Post-Neo-Classical Perspective. In: Theory and Practice of Institutional Reforms in Russia / Collection of scientific works, ed. B.H. Yerzknyan. Issue 21. – Moscow, CEMI Russian Academy of Sciences: pp. 90-113.

Надійшла до редколегії 14.01.13

УДК 316.2

А. Дейнека, магістр
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ПРОБЛЕМАТИКА СМISЛУ ТА СМISЛОТВОРЕННЯ В СОЦІОЛОГІЧНИХ ТЕОРІЯХ Н. ЛУМАНА ТА Е. ГІДЕНСА

У статті розглядається досвід соціологічного вивчення проблематики смислу та смислотворення з точки зору теорії соціальних систем Нікласа Лумана та теорії структуризації Ентоні Гіденса. Автор проблематизує варіанти концептуалізації даної тематики у класичній соціології, формулює основні положення обох запропонованих підходів до осягнення проблематики смислу та описує базові розходження і паралелі між ними.

Ключові слова: смисл, смислотворення, теорія соціальних систем.

Соціологічне осягнення проблематики соціальних сенсів, попри принципову значущість даного предметного поля, протягом довгого часу відбувалося у досить обмежений спосіб. Пізнавальні стратегії, якими послуговувалась більша частина соціологічних класиків, не давали можливості охоплювати соціальну дійсність як таку, що конститується шляхом смислотворення. В значній мірі це було обумовлено загальною метафізичною настановою Нового часу, котра заклала в мислення батьків-засновників соціології суб'єкт-об'єктний дуалізм, що, в свою чергу, спричинило на рівні соціальної теорії її двояку специфікацію. З одного боку, в соціології активно розвивалися "об'єктивістські" підходи, котрі постулювали "зовнішній" по відношенню до людини характер соціальної реальності, організованої чи то у відповідності до законів "соціальної фізики", чи то за принципом мережі соціальних фактів, які слід "розглядати як речі", чи то за критерієм необхідних і незалежних від людської волі відносин. Тому для цієї лінії соціологічного теоретизування питання про те, яким чином можливий соціальний порядок, вирішувалось здебільшого через апелювання до категорій структури, стратифікації, інтеграції, інституту тощо. Навіть якщо мова вела про "колективні уявлення", їх намагались інтерпретувати максимально близько до критеріїв природничих наук. Закони "об'єктивної соціальної дійсності" у очах послідовного позитивіста завжди є подібними до "сліпих законів природи", тому вести мову про сенси соціального життя значило б те ж саме, що говорити про сенси сили тяжіння (що, тим не менш, не заважало самим цим дослідникам займати подекуди досить однозначну ідеологічну позицію).

З іншої сторони, соціологія отримала "суб'єктивістську" традицію, яка, завдячуючи, насамперед, Максусу Веберу, ввела у соціологічний дискурс проблематику смислу. Саме завдяки Веберу у соціології закріпилася традиція розуміння соціальної дії як дії завжди осмисленої. Але й тут суб'єкт-об'єктна топіка виявила свої "підводні камені", оскільки апелювання до суб'єктивних сенсів легітимувало соціологічне вивчення даного питання здебільшого на рівні мікроаналізу. Хоча іще Вебер провів масштабне дослідження того, яким чином історично значимі смислові тренди здатні трансформувати соціальні системи, саме поняття смислу не було введено у відповідні соціологічні теорії в якості їх постійного елемента, а, навпаки, замінювалось на такі поняття, як "цінності", "культурні зразки" тощо, тобто смислова динаміка соціального світу замінювалась функціональними константами, котрі дозволяли зручно, але надто обмежено, описувати семантичну структуру соціуму. Натомість послідовна концептуалізація процесів творення й відтворення смислів була здійснена якраз у найбільш "суб'єктивістських" концепціях, а саме – феноменологічних. Користуючись багатим спадком Едмунда Гусерля, цим займався Альфред Шюц, а потім і вся послідовна соціологічна лінія, котра, як відомо, мала справу здебільшого із одним суб'єктом, котрий, попри його соціологічну інтерпретацію, ніяк не міг позбавитися своєї тяги до закладеної Гусерлем трансце-

ндентальності. Очевидно, що введення у соціологію поняття "життєсвіту", а також пізніше – поняття "смислового універсуму", частково вирішило означену проблему. Але саме формулювання П.Бергером і Т.Лукманом базової задачі соціології демонструє, що прив'язка до суб'єкта як до деякої вихідної інстанції залишається поза питанням. Автори відомого трактату з соціології знання пишуть: "головне для соціологічної теорії питання може бути сформульовано наступним чином: як суб'єктивні значення стають об'єктивною фактичністю?" [Бергер, Лукман, 1995]. Вочевидь передбачається завідомо множина розрізаних індивідів, наділених власними автономними суб'єктивними смислами, котрі поступово відчужуються і об'єктивуються в інституційний порядок, що з точки зору конститування соціальної реальності представляється досить сумнівним. Тож і тут означена нами проблема залишається актуальною.

Важливою віхою у соціологічному теоретизуванні і, зокрема, у соціологічній концептуалізації проблематики соціальних сенсів на новітньому етапі розвитку соціології стало створення цілого ряду синтетичних підходів, котрі ставлять собі за мету релятивізацію або, навіть, радикальне подолання суб'єкт-об'єктного дуалізму через введення у поле соціологічної теорії абсолютно нових методологічних принципів та понятійно-категоріальних моделей. Зокрема, у даному руслі відзначилися такі фундаментальні фігури сучасної теоретичної соціології, як Ніклас Луман та Ентоні Гіденс, напрацювання яких заслуговують особливої уваги, оскільки задають евристичні концептуальні стратегії дослідження проблематики смислу, здатні вийти за межі описаних вище базових проблем класичних теорій, а також зберегти дистанцію стосовно постмодерністських варіантів вирішення даного питання. Метою даної статті є розкриття пізнавального потенціалу соціологічних підходів Н.Лумана і Е.Гіденса у дослідженні проблематики смислу та смислотворення як необхідних параметрів соціуму. Об'єктом, таким чином, виступають відповідні теоретичні підходи, а предметом – пізнавальний потенціал цих підходів у їх застосуванні до проблематики смислотворення.

Смисл і комунікація у системному підході Нікласа Лумана

Для соціологічної теорії Нікласа Лумана поняття смислу виступає одним із основних інструментів, за допомогою яких стає можливою послідовна дескрипція соціальної системи з точки зору універсальної системної методології. Як зазначає М. Соболевська, "об'єктом його [Н.Лумана] концепції стають сенси, що продукуються людьми, і значення видимої реальності" [Соболевська, 2010: с. 76]. Відомо, що Луман задумував власну теорію суспільства як таку, що могла б несуперечливо поєднати в собі усі актуальні напрацювання у теоретичній соціології, разом з тим, витлумачивши їх на засадах загальної теорії систем. Як свідчить концепція аутопоєзису (autopoiesis), кожна система творить себе саму у відповідності до її власної внутрішньої логіки через застосування специфічних операцій, котрі явля-

ють собою базову й елементарну складову будь-якої системи. У випадку соціальної системи такою елементарною складовою, за Н.Луманом, є комунікація.

Перш ніж перейти безпосередньо до проблематики смислу, слід зазначити сутнісні параметри луманівського підходу. В одній із своїх статей німецький соціолог говорить наступне: "теорія суб'єкту була завжди посправжньому непридатною до суспільства [...]. У цьому концепті приховувалось усе ще забагато онтології та забагато гуманізму, аби сьогодні із ним погоджуватися" [Луман, 2002]. Н.Луман пропонує радикальний вихід за межі гуманізму як у ідеологічному, так і у строго методологічному сенсі. Займаючи апологетичну позицію стосовно канонів наукової раціональності, він не тільки знаходиться "по ту сторону добра й зла", не дозволяючи собі оціночних суджень та імплікацій, але й приходить до фактичного демонтажу поняття людини як певної емпіричної єдності, розсіюючи таку єдність між декількома самореферентними системами, кожна з яких відноситься до інших як до зовнішнього середовища. Тому відоме формулювання автора про те, що "конкретні люди є не частиною суспільства, а частиною оточуючого середовища" [Луман, 1994: с. 36] слід розуміти так, що психологічна система рефлексивної свідомості є зовнішнім середовищем для соціальної системи комунікації. Разом з тим, система людського організму так само виступає зовнішнім середовищем для системи психіки. Те, що прийнято в класичній соціології ідентифікувати у якості людини, особистості, індивіда або суб'єкта, виявляється фактично розподіленим між рядом автореферентних систем (соціальною, психічною, органічною), кожна з яких функціонує за допомогою власних операцій. Тому сказати, що людина (у буденному розумінні) повністю "відсутня" у комунікативних системах, – буде неправильно. Н.Луман користується доволі специфічною термінологією, щоб позначити ті умовно "людські" інстанції, котрі беруть участь у комунікації, або являються її елементами: це такі специфічні терміни, як *Alter* та *Ego*, де перший позначає джерело повідомлення, а другий – адресата [Даниленко, 2009: с. 34]. Але Н.Луман застерігає, що ці інстанції ні в якому разі не слід розуміти субстанційно, їх слід розуміти суто як функції комунікації: "Не зважаючи на функціонування як *Ego* чи *Alter*, для *alter Ego* вони зберігають ідентичності, імена, адреси, але соціальний схематизм не може посылатися на ці системи як на предметні даності світу, він, скоріш, стосується їх функціонування як *Ego*, відповідно як *Alter*, та наслідків, що звідси витікають" [Луман, 2007: с. 130].

Для проблематики смислу і смислотворення *Ego* та *Alter* (як елементи комунікації) мають важливе функціональне значення, оскільки через них комунікація здійснює селекції (розрізнення), необхідні для внутрішніх референцій системи: комунікація "встановлюється через синтез трьох різних селекцій, а саме: селекції інформації, селекції повідомлення цієї інформації та селективного розуміння або нерозуміння повідомлення та його інформації" [Луман, 1995]. Це – три аспекти єдиного процесу комунікації, котрі не можуть існувати кожен сам по собі, але вони і не зводяться один до одного. Комунікація реалізується як така лише за умови одночасної наявності цих аспектів. І це принциповий момент, що відрізняє комунікацію від простого сприйняття. Автор говорить про це розрізнення як про таке, що має особливе значення. Чому?

Н. Луман стверджує, що спільна та взаємозалежна еволюція соціальних та психічних систем призвела до їх спільного досягнення, від якого "залежать системи обох типів, воно обов'язково є необхідною, неспростовною формою їх комплексності та самореферентності. Ми називаємо це досягнення "смилом" [Луман, 2007:

с. 97]. Отже, лише свідомість і комунікація представляють собою такий тип системи, аутопоезис яких відбувається за допомогою рефлексивного смислотворення, але цей процес для кожної із систем має свою специфічну логіку. Тому, якщо повертатися до означених вище трьох типів селекції, слід сказати, що саме завдяки розрізненню самого факту надсилання інформації та, окремо, причин, чому ця інформація надсилається, а також розуміння (або нерозуміння) змісту повідомлення та його причин, ми можемо вести мову саме про комунікацію, а не про просте психічне сприйняття. "Іншими словами, потрібно мати можливість попередньо встановити, що інформація не розуміється сама по собі, що для її повідомлення потрібне окреме рішення" [Луман, 1995]. Так, наприклад, якщо "я" бачу дерево, я розумію, що це є дерево, тобто відбувається відповідне сприйняття і осмислення. Але це моє розуміння не являється результатом специфічної інтенції з боку Іншого (*Alter*). В даному випадку не відбувається відповідної селекції (розрізнення причин повідомлення та його інформаційної цінності) – рефлексія з приводу мого впізнавання дерева не передбачає ідентифікації цього мого впізнавання як повідомлення, котре надсилається мені з якихось спеціальних причин іншою інстанцією, і моє розуміння залишається простою операцією психічного сприйняття. Натомість, якщо я побачу на дереві наліплену на нього обяву, я, по-перше, зрозумію, що у цієї обяви є автор (*Alter*), котрий прийняв рішення розмістити її тут, по-друге, що у неї є свій зміст, котрий несе для мене специфічну інформаційну цінність, по-третє, я зрозумію (або не зрозумію), що саме мені повідомляється та з яких саме причин це повідомляється, а отже, буде здійснено усі три селекції, і ми матимемо справу із комунікацією. Якщо дана обява мене зацікавить, я матиму змогу відповісти на неї, наприклад, зателефонувавши за вказаним в ній номером, тобто комунікація продовжиться за допомогою приєднання наступної.

Важливим моментом тут є те, що комунікація як така, за Н. Луманом, не може стати предметом внутрішнього досвіду свідомості, оскільки для психічної системи вона є лише зовнішнім середовищем, так само, як психічна система є зовнішнім середовищем для системи комунікації. Тому, зважаючи на позначені нами вище особливості системного підходу, слід завжди зважати на неможливість точно і повністю коректно продемонструвати запропоновані теоретичні розрізнення на конкретному прикладі (в тому числі і нашому), оскільки апеляція до життєвого досвіду передбачає наявність людського "Я" як деякої інтегральної біосоціопсихологічної єдності, що, з точки зору системного підходу Н. Лумана, є неможливим.

Питання смислу для Н. Лумана постає у контексті проблематики самореферентності соціальних систем. Н. Луман радикально пориває із субстанціоналістською інтерпретацією проблематики смислу, зосереджуючи увагу саме на процесуальному характері смислотворення, здійснюваного в процесі комунікації. Смисл є тим, за допомогою чого система постійно творить сама себе. "Будь-яка смислова інтенція є самореферентною, оскільки водночас передбачає свою повторну актуалізацію, тобто сприймає себе в своїй структурі посилення знову як одну з багатьох можливостей подальшого переживання і дії. Смисл загалом може набути актуальної реальності всякий раз лише шляхом вказівки на інший смисл" [Луман, 2007: с. 100]. Так, Н. Луман веде мову про те, що смисл в часовій перспективі, з одного боку, реалізує себе в актуальному теперішньому через прив'язку до попередніх смислів, з іншого боку, – задає горизонт варіантів подальших потенційних прив'язок комунікації. Тобто через нього комунікація не лише актуалізує, але й "віртуалізує" себе.

Комунікація, смислотворення, за Н. Луманом, складає саму суть соціального, тому соціальність без смислу є неможливою а проігі (те ж саме стосується і системи свідомості). В контексті луманівського підходу можна вважати, що беззмістовних комунікацій (або актів сприйняття) не буває. Свідомість і комунікація – це такі системи, що відтворюють себе лише шляхом рефлексії і селекції значень. Будь-яка констатація того, що щось не має сенсу, заздалегідь є формулюванням, котре актуалізує себе в комунікації тільки через сенс. "Смисл знову і знову вказує на смисл і ніколи не відсилає за межі осмисленого. Тому системи, пов'язані зі смислом, не можуть пережити і діяти без смислу. [...] У самореферентно-смислової організації світу існує можливість заперечення, але вона може бути використана, зі свого боку, лише осмислено" [Луман, 2007: с. 101]. Те ж саме стосується ситуації, коли в комунікації зміст повідомлення та його причини залишаються незрозумілими, оскільки смислові параметри комунікації задаються через сам акт розрізнення повідомлення та інформації. І навіть якщо збагнути сенс самого повідомлення не вдалось, ця "невдача" і стає, по факту, предметом осмислення. Таким чином, поняття смислу Н. Луманом трактується досить специфічно – не через буденне протиставлення осмисленого та безглузлого, а скоріше у кібернетичному ключі, через звернення до дигітального коду 0-1, де 1 означає наявність сенсу, а 0, наявність комунікації і соціуму як такого, а 0 – їх абсолютну відсутність.

Така радикальна прив'язка соціальності до процесу смислотворення суттєво наближає луманівський підхід до феноменологічної перспективи, якщо її тлумачити у доволі специфічному – системному – ключі. Як зазначає О. Даниленко, у сучасній німецькій соціології навіть існує інтерпретація теорії систем Н. Лумана як "радикального конструктивізму в його соціологічному вираженні" [Даниленко, 2009: с. 33]. Також звернемо увагу на деякий паралелізм між розрізненням сприйняття і комунікації у Н. Лумана та розрізненням "Ти-настанови" та "Ми-зв'язку" за А. Щюцем. Луманівський системний підхід дає змогу вирішити ряд притаманних концепції А. Щюца недоліків, пов'язаних із інтерпретацією помилок сприйняття за рахунок чіткого розрізнення соціальної системи і психічної.

Розрізнення системи та навколишнього світу є фундаментальним принципом функціонування аутопоетичних систем: система творить себе у відповідності до іманентних їй внутрішніх кодів, котрі виділяють її із навколишнього світу як щось окреме. Оперативна замкнутість системи не значить, що вона повністю незалежна від зовнішнього середовища, але значить, що будь-який зовнішній вплив може входити в систему тільки в якості деякого дестабілізуючого "шуму", котрий переробляється та актуалізується у відповідності до внутрішньої логіки системи та за допомогою її власних операцій. У випадку соціальної системи така актуалізація відбувається шляхом рефлексивного приєднання смислів. Іншими словами, комунікація може комунікувати про навколишній світ, але лише шляхом смислотворення, тобто через актуалізацію наявних та віртуалізацію потенційних сенсів. Саме у цьому полягає її оперативна замкнутість: "закритість самореферентного порядку ототожнюється тут з нескінченною відкритістю світу" [Луман, 2007: с. 101].

Із сказаного вище витікає принципова значимість для соціальних систем процесів смислотворення в контексті того, що Луман називає "редукцією комплексності". Редукція комплексності – це універсальна функція будь-яких систем, котра полягає у селекції складного багатоманіття "шумових впливів" зовнішнього світу на систему, тобто здійсненні відбору, котрий дав би системі можливість не реагувати на будь-який стан навколишнього середовища. Як зазначає німецький теоретик:

"Встановлення і збереження відмінності системи і навколишнього світу стає проблемою тому, що навколишній світ будь-якої системи складніше самої системи". Іншими словами, "комплексність – це інформація, якої не вистачає системі для повного розуміння та опису навколишнього світу (його комплексності) та себе самої (комплексності системи)", що в свою чергу створює необхідність відповідного редукування. Але, з іншого боку, не слід розуміти даний процес як банальне перетворення складного на просте, він завжди буде "редукцією однієї комплексності за допомогою іншої" [Луман, 2007: с. 54-56]. Система постійно відокремлює себе від навколишнього світу шляхом перетворення його неосяжної складності у відповідності до своєї власної складної логіки. Така логіка дає змогу враховувати впливи зовнішнього світу лише частково. Відомі, наприклад, варіанти багатьох надскладних смислових ансамблів навіть в слабодиференційованих суспільствах архаїчного типу, що реалізуються у формах міфів, космогоній. За допомогою таких смислових ансамблів суспільства описують себе та зовнішній світ, відкидаючи у ході селекції альтернативні способи описання. Те ж саме справедливо і для суспільств сучасного типу (та їх підсистем), котрі, здійснюючи редукцію комплексності, обирають в комунікації одні способи описання та відкидають інші, а також задають одні горизонти подальшої прив'язки смислу, не передбачаючи інших. З іншого боку, така вибірковість обумовлена не простою неспроможністю системи врахувати усі аспекти комплексності світу, а і критерієм простої функціональної доцільності. Тому феномен сенсу з'являється і як реакція системи на надлишкові посилення стосовно подальших можливостей комунікації. Як пише сам автор: "Щось перебуває в центрі уваги, наміру, а інше відзначається лише маргінально як горизонт "і-так-далі"" [Луман, 2007: с. 98].

Означена вище теза стосовно селективного характеру комунікації представляється надзвичайно важливою, оскільки прямо виводить нас на одну із центральних проблем теорії систем Лумана – проблему контингенції, тобто, як зазначають Х. Йоас та Г. Кнєбль, "уявлення про те, що все могло б бути інакше" [Йоас, Кнєбль: с. 374]. Принципова відкритість можливостей подальшого приєднання смислів, котре здійснюється шляхом постійної селекції через рефлексивне рішення учасників комунікації, не передбачає зразків каузального трактування внутрішньої динаміки системи, оскільки смисл не є чимось сталим та фіксованим. Тому, в контексті системного підходу немає необхідності користуватися поняттями потреб, мотивів, цілей, що, наче б то, стають причиною тих чи інших рішень або поведінкових стратегій. Актуальний зв'язок, що реалізується шляхом приєднання нових сенсів, є лише одним із можливих, а не необхідним варіантом такого зв'язку.

Важливим є те, що приєднання смислу у комунікації може здійснюватися лише шляхом посилення на інший смисл, тобто система не може функціонувати, циклічно відтворюючи одне і те саме значення. "Можна мислити, що ця троянда є трояндою, є трояндою, є трояндою. Проте використання рекурсивного шляху результативно лише в тому випадку, якщо ставиться в залежність від певних умов, тобто не завжди здійснюється негайно ж. Щоб набути цінності для структурування комплексних систем, взаємозалежності повинні задовольняти загальній умові бути обумовленими" [Луман, 2007: с. 100]. Іншими словами, актуалізований смисл завжди має нести в собі ефект новизни, нетотожності попередньому, тому Н. Луман задається питанням: як в цій ситуації можна вийти за межі циркуляції простої тавтології? Для вирішення цього питання він пропонує застосувати поняття інформації. Селекція інформації, як зазначалось вище, являє собою одну із трьох базових

умов комунікації. Але що ж представляє собою інформація з точки зору теорії систем? Під інформацією німецький теоретик пропонує розуміти подію, що визначає стан системи. Така подія завжди є тим, що розгортається у часі протягом обмеженого його проміжку, необхідного для її появи, тому кожна подія є неповторною. "Саме тому вони підходять один до одного як елементарні одиниці процесів, що тепер легко підтвердити на прикладі інформації. Інформація, повторювана із незмінним смислом, вже не є інформація. При повторенні вона зберігає свій сенс, але втрачає інформаційну цінність" [Луман, 2007: с. 107]. Тому, як зазначає Н. Луман, якщо ви, наприклад, дізналися із газети якусь новину, а потім прочитали її знову, то ця новина на другий раз не матиме для вас інформаційної цінності, тому продовження комунікації даної новини, із збереженням старого смислу, не є функціонально виправданим, виникає необхідність у приєднанні нового сенсу.

Таким чином, ми бачимо, що проблематика смислу концептуалізується Н. Луманом на нових парадигмальних засадах, котрі дають можливість радикально відсторонитися від класичної суб'єкт-об'єктної топіки, замінивши її на модель диференціації системи та навколишнього світу, та вибудувати на цій основі новий теоретичний синтез. Такий синтез враховує цілий ряд недоліків, наявних у попередній традиції дослідження наукової проблеми. Смеслотворення, за Н. Луманом, являється центральним процесом внутрішньої динаміки соціальних систем: сенси, їх селекція та приєднання – це єдиний спосіб, за допомогою якого комунікація може комунікувати про світ або про себе саму. Таке процесуальне розуміння соціальності й відхід від субстанціонального погляду на семантику суспільного життя в значній мірі переключаються із уявленнями англійського теоретика Ентоні Гіденса.

Проблематика смеслотворення у контексті теорії структуризації Ентоні Гіденса

Теза стосовно паралелей між теоретичними напрацюваннями Нікласа Лумана та Ентоні Гіденса може видатися дещо дивною, оскільки Е. Гіденс є теоретиком, котрий виходить у своєму аналізі із принципово інших пізнавальних позицій та розвиває альтернативну до неофункціоналізму соціологічну лінію. Для теорії структуризації важливим чинником стає "утримання від гносеології та переключення на питання онтологічного порядку" [Соболевська, 2010: с. 138], що фундаментальним чином відрізняє його підхід від напрацювань Н. Лумана, усі уявлення котрого про суспільство буквально "проростають" із методологічних принципів теорії аутопоетичних систем. Е. Гіденс йде протилежним шляхом, відштовхуючись саме від тієї соціальності, що дається акторам у практичному досвіді, й позначає свій метод як метод "подвійної герменевтики" [Giddens, 1993: р. 15]. На думку англійського соціолога, сутнісне розрізнення природничих та соціальних наук полягає у тому, що суспільство є результатом спільної діяльності людей, а природа – ні. З цього положення випливають суттєві висновки, котрі видаються нам досить важливими у контексті дослідження проблематики смеслотворення: люди, котрі можуть не мати належних уявлень стосовно закономірностей розвитку природи, у випадку соціального життя виступають свідомими його учасниками, а отже, володіють базовими знаннями і компетенціями стосовно нього. Тому, як зазначає Е. Гіденс, соціальні науки повинні займатися перетлумаченням цих базових знань і компетенцій у концептуальному ключі. Сутнісна відмінність світу природи від соціального світу полягає у тому, що останній існує саме як світ осмислений. "Смисли, що в нього вкладені, виробля-

ються людьми у ході їх практичного життя і є наслідками задіяних ними спроб зрозуміти чи пояснити цей світ для себе. Соціальне життя, частиною якого є такі спроби, з іншого боку, виробляється діями, що беруть у нього участь. Вони виробляють його саме в поняттях їх активного конструювання та реконструювання смислових рамок, за допомогою котрих вони організують свій досвід" [Гидденс, 2002].

Вищенаведена цитата фіксує принципове положення теорії Е. Гіденса, котрий теж, здавалося б, суттєвим чином відрізняє його підхід від теорії систем Н. Лумана, а саме, уявлення про передування практик їх осмисленню. Для Н.Лумана сенс є початком і кінцем будь-якої соціальності, досвід комунікації – це завжди досвід селективної актуалізації смислу. Натомість, для Е. Гіденса (котрий стоїть далеко від системної парадигми) осмислення людиною своєї участі у соціальному житті не є необхідною умовою її включеності у нього: "Більша частина протікання діяльності, що конститує повсякденну поведінку, в цьому сенсі дорефлексивна" [Гидденс, 2002]. Що мається на увазі? Де тут пролягає межа, що розділяє точки зору Н.Лумана і Е.Гіденса? Це питання не настільки просте, як може здатися із першого погляду. Здавалося б, що німецький соціолог занадто звужує розуміння соціальності, визначаючи її виключно через комунікацію. За Н. Луманом, "не дія, а комунікація є недробимою (елементарною) соціальною операцією" [Луман, 1995], тобто такою операцією, здійснення якої завжди вимагає залучення двох, або більше учасників. Е. Гіденс не став би сперечатися із тим, що нормальний процес комунікації завжди передбачає рефлексивне оперування із сенсами, і в цьому аспекті позиція Н. Лумана є цілком виправданою. Англійський соціолог зокрема говорить про "інтерпретаційні схеми", що "являють собою способи типізації, котрі є частиною запасів знання акторів, що рефлексивно використовуються ними з метою підтримки комунікативних процесів" [Гидденс, 2005: с. 75]. Але чи обмежується насправді уся сукупність колективних життєвих практик суто комунікативними операціями?

Теорію соціальних систем, котра являє собою надзвичайно складну концептуалізацію, досить важко прямо пов'язати із повсякденним досвідом, і це її принципова відмінність від "онтологічно орієнтованої" теорії структуризації. Там, де Е.Гіденс апелює до базових знань і навичок соціальних акторів, Н.Луман цього дозволити собі не може, оскільки вихідний принцип його теоретизування – це абстрактне розрізнення системи і зовнішнього середовища. Тому і саме поняття комунікації набуває в нього досить оригінальної інтерпретації, що завжди дозволить перетлумачити в комунікативному ключі будь-яку форму соціального життя, навіть якщо це будуть рутинні практики.

Е. Гіденс, розвиваючи власну теорію, не ставить завдання описати схематику повсякденних практик з точки зору обов'язкової участі в них двох або більше учасників. Достатнім є посилення на той факт буденного досвіду, що значна частина людських практик рутинізується і виконується автоматично, не потребуючи для цього спеціальної рефлексії. Очевидно, що ті чи інші сенси завжди являються досвідом свідомості індивідів. Але Е. Гіденс пропонує говорити про них як про "everyday knowledge" або "skills", тобто як про базові соціальні компетенції, котрі завжди знаходять своє операціональне застосування у повсякденні. Осмислення ситуації передбачатиме співвідношення актором власної діяльності із певними цінностями, мотивами, цілями. "Ціль, – пише Гіденс, – безумовно, не обмежена людською дією" [Гидденс, 2002], тобто автор пропонує розу-

міти її як деяку змістовну константу, абстракцію першого порядку. Для Н. Лумана така модель є недопустимою, оскільки, з точки зору теорії соціальних систем, ніякої цілі у комунікації бути не може. Вона "ведеться заради неї ж самої, заради простого заповнення пустот спільного буття" [Луман, 2007: с. 197]. Зазначені вище ідеї концептуалізуються Е. Гіденсом через поняття практичної та дискурсивної свідомості: практичної свідомості відповідає рівень дорефлексивних компетенцій індивідів, а рівню дискурсивної свідомості – ті уявлення про їх цілі, мотиви та потреби, що набуваються та артикулюються внаслідок реалізації рефлексивної настанови.

Теорія структурації будується Е. Гіденсом на принципі "людини діючої". Ще в "Нових правилах соціологічного методу" Гіденс коротко резюмує основні здобутки інтерпретативної соціології так: "соціальний світ, на відміну від світу природи, слід розуміти як результат діяльності активних людських суб'єктів; конституювання цього світу як "осмисленого", "значимого" та "зрозумілого" залежить від мови, взятої, однак, не просто як система знаків або символів, а як посередник практичної активності; соціальні науковці із необхідністю опираються на такі ж самі навички, як і ті, чию поведінку він або вона намагаються проаналізувати шляхом її описання; виробництво описів соціальної поведінки залежить від герменевтичної задачі проникнення в рамки, що встановлюють актори з опорою на самих себе у конституюванні та реконституюванні соціального світу" [Giddens, 1993: с. 163].

Отже, соціальність конституюється через діяльність людей. Але ця діяльність слід розуміти саме як постійну практику. Соціальна дія або діяння – це не окремий акт, націлений на досягнення конкретної мети, а постійний процес участі у суспільному практиці. Такою позицією Е. Гіденс демонструє власний варіант релятивізації суб'єкт-об'єктного дуалізму, котрий у класичній соціологічній теорії проявився в протиставленні структури та дії. Англійський теоретик пропонує концепт "дуальності структури", що дозволяє розкрити означену проблему з точки зору процесуальності. Повсякденна практика соціального життя, за Е. Гіденсом, складається не з окремих актів дії, а з постійного діяння, котре об'єктивується не у закостенілі структури, а у постійний процес структурації. У межах даного підходу робиться наголос на тому, що суспільство завжди актуально твориться в просторі і часі через практики. В цьому положенні прослідковується чітка паралель із принципом теорії Н.Лумана, у відповідності до якого аутопоезис системи завжди здійснюється у актуальному часі, через регулярне приєднання нових і нових смислів в процесі комунікації. Як зазначає англійський соціолог, "соціальні дії людей є циклічними подібно до деяких самовідтворюваних природних явищ. Це значить, що вони не створюються соціальними акторами, а лише постійно відтворюються ними, при чому у ті ж самі способи, через які люди реалізують себе як актори" [Гидденс, 2005: с. 40]. Таким чином, він окреслює вихід із "пастки" волюнтаристського суб'єктивізму, притаманного класичним конструктивістським підходам.

Яким чином циклічні соціальні практики, в контексті теорії Е. Гіденса, співвідносяться із тим, що позначається поняттям процесу смислотворення? Для прояснення даного моменту Е. Гіденс звертається до таких понять, як рефлексивний моніторинг, раціоналізація, мотивація дії [Гидденс, 2005: с. 40]. Розрізнення цих трьох понять, на нашу думку, надає особливої цінності підходу Е. Гіденса. Дані поняття постулюють багатовимірну та багатовимірну картину осмислення соціальними акторами власної діяльності. Актори, здійснюючи рефлексію стосовно своєї участі у соціальних практиках, у

більшості випадків не здатні комплексно врахувати всі вихідні умови своїх вчинків. Також актори не здатні передбачити усі можливі наслідки цих вчинків, що об'єктивно задається складністю та багатоманіттям соціального життя. Тому не доводиться вести мову про раціональне усвідомлення акторами якихось реальних причинно-наслідкових зв'язків. Але необхідність орієнтуватися у власній життєвій ситуації постійно примушує акторів вибудовувати моделі вихідних умов свого минулого та окреслювати проекти майбутнього, що, так чи інакше, завжди відбувається тільки у момент рефлексії в актуальному часі. Тут доцільно провести паралель із поняттям "редукції комплексності" Н. Лумана, яке відображає здатність системи враховувати впливи зовнішнього середовища лише частково, через постійне здійснення відповідного відбору, а також актуалізувати в комунікації нові смисли через селективну прив'язку до попередніх й віртуалізацію потенційних варіантів.

Рефлексивний моніторинг діяльності, за Е. Гіденсом, "є рутинною функцією" повсякденного життя та передбачає контроль не лише власної поведінки, але й дій оточуючих. Іншими словами, актори не тільки неперервно відслідковують плин власної діяльності та очікують аналогічної поведінки від інших. Вони також регулярно контролюють соціальні та фізичні фактори свого оточення". Е. Гіденс розуміє рефлексивний моніторинг як постійне виокремлення із неперервного потоку повсякденних практик окремих дій (своїх та чужих) та співвіднесення цих дій із уявленнями про їх причини та цілі. Такі уявлення задають для акторів базові орієнтири для розуміння власної діяльності та, у моделі Е. Гіденса, відповідають рівню дискурсивної свідомості.

Смислотворення на рівні практичної свідомості здійснюється через процес раціоналізації. "Ведучи мову про раціоналізацію діяння, ми маємо на увазі, що актори в усталеному порядку і, як правило, без надмірної суєти – підтримують цілісне "теоретичне уявлення" про мотиви власних дій. [...] наявність подібних уявлень не слід прирівнювати до дискурсивного перелічення причин конкретних поведінкових проявів, рівно як і до здатності визначати ці причини через умовиводи". Мається на увазі те, що досвідчені діячі завжди знають, що оточуючі їх актори зможуть пояснити більшість того, що вони зверхувають, і ця здатність є основним показником компетентності акторів в повсякденному житті. Звичайно, що типові для суспільства форми діяльності, як правило, не створюють необхідності спеціальних пояснень, але завжди передбачається, що всі знають, що їх діяльність має свій розумний порядок.

Е. Гіденс пропонує розглянути мотивацію дії як окремий процес. "На відміну від рефлексивного моніторингу і раціоналізації, мотивація не пов'язана прямо зі зв'язністю і послідовністю дій [...] мотиви слід вважати бажаннями чи потребами, що спонукають здійснювати їх" [Гидденс, 2005: с. 44-45]. Ця апеляція до фактору бажання виводить Е. Гіденса на проблему, котру підняв у свій час іще З.Фрід – співвідношення свідомої і несвідомої мотивації. На думку автора, мотиви звичайно не проявляють себе у діяльності безпосереднім чином і виходять на поверхню лише в тих ситуаціях, коли руйнується звичний плин подій, зокрема через обмовки, помилкові дії тощо. Соціолог говорить про те, що мотиви загалом віднаходять себе через загальні плани, програми, проекти, в межах яких "розігруються конкретні поведінкові сценарії" [Гидденс, 2005: с.45].

В концептуалізації проблематики смислу важливими є такі фундаментальні координати соціального життя, як простір та час. Е. Гіденс пише, що будь-які форми звершення діяльності "не слід трактувати просто як

подію, що має місце в просторі та часі. Суб'єкти діяльності регулярно включають просторові і часові характеристики взаємодій в процеси побудови смислових значень" [Гидденс, 2005: с. 75]. Просторово-часові аспекти соціальної діяльності Е. Гідденс досліджує, насамперед, в контексті проблеми одночасної тілесної присутності (або відсутності) діючих індивідів, включених у конкретну практику. "Способи буденної взаємодії між людьми, що знаходяться в безпосередній фізичній присутності один одного, прямо опосередковані сенсорними властивостями тіла та безумовно відрізняються від соціальних зв'язків і форм соціальної взаємодії з тими, хто в даний момент відсутній в просторі або в часі" [Гидденс, 2005: с. 21]. Смысловое обрамление взаимодействия есть тесно пов'язаним із можливістю читування значень міміки, жестів, а також необхідністю рефлексивного контролю рухів власного тіла (тут Е.Гідденс багато в чому посиляється на І. Гофмана). Така форма дає змогу найбільш насичено фіксувати базові сенсорні параметри взаємодії. Разом з тим, якщо розглянути цю проблематику з точки зору здійснення акторами рефлексивного моніторингу як суб'єктивної спроби пов'язати актуальну дію із її ймовірними причинами і наслідками, то можна виявити таку закономірність (на що вказує сам Е. Гідденс): чим більше причини та наслідки дії віддаляються в часі та просторі, тим складніше вони піддаються осмисленому передбаченню. Це продиктовано самою специфікою соціального життя, котре не підкорюється жорстким причинно-наслідковим зв'язкам, а є результатом регулярної селекції рішень, що приймаються акторами.

Загалом, темпорально-просторове позиціонування індивідів розглядається Е. Гідденсом на багатьох рівнях: "Будьякий індивід позиціонується одночасно щодо потоку повсякденності; перебігу власного життя (іншими словами, тривалості власного існування), а також щодо протяжності "інституціонального часу", "над-індивідуальної" структури соціальних утворень. У кінцевому рахунку кожна людина різним чином позиціонується в рамках соціальних взаємин, породжуваних специфічними соціальними ідентичностями; тут мова йде головним чином про поняття соціальної ролі" [Гидденс, 2005: с. 21-22]. Таким чином, проблема часово-просторової організації соціальних практик вводить дослідження процесів смислотворення у нові важливі контексти, що надає напрацюванням Е. Гідденса особливої значимості.

Отже, теорія структуризації демонструє оригінальну модель осягнення проблематики смислотворення, будучи однією із вдалих спроб пізнавального подолання дуа-

лізму між суб'єктом і об'єктом у новому теоретичному синтезі. Намагання критично перетлумачити та поєднати положення різних соціологічних концепцій на сьогодні задає основні вектори для подальшого розвитку теоретичної соціології та створює мотиви для пошуку нових методологічних рішень. Попри суттєву розбіжність між підходами Н. Лумана та Е. Гідденса, ми бачимо, що обом науковцям вдалося у свій специфічний спосіб вирішити ряд схожих проблем. Тому, відмічені в цій статті наближення між двома підходами у їх розумінні процесів конструювання та відтворення соціальності через сенси, не слід зводити до простої інтелектуальної спекуляції, це сутнісні питання сучасної соціологічної теорії. Робота із темпоральною перспективою, перехід від субстанціоналістської інертності до процесуальних моделей соціуму, подолання протиставлення між структурним та агентним проявами суспільства – ці рішення окреслюють нові горизонти перед соціологією та задають нові зразки для подальшого теоретичного розвитку.

Наук. керівник доц. Соболевська М.О.

Список використаних джерел

1. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / Питер Бергер, Томас Лукман. – М.: Медиум, 1995 – 323 с.
2. Гидденс Э. Новые правила социологического метода / Энтони Гидденс; [пер. с англ. С. П. Баньковской]. – М.: Книжный дом "Университет", 2002. – 424 с. – (Теоретическая социология: Антология: В 2 ч.; ч. 2).
3. Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структуризации / Энтони Гидденс – М.: Академический проект, 2005.
4. Даниленко О.А. Идеи Никласа Лумана в контексте проблем современной конфликтологии / Даниленко Оксана Акимовна. – Харків, 2009. с. 32 – 38 – (Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи; №23.) (Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна; №844).
5. Йоас Х. Социальная теория: двадцать вводных лекций / Ханс Йоас, Вольфганг Кнэбль. – СПб.: Алетейя, 2011. – 844 с.
6. Луман Н. Понятие общества // Никлас Луман. – СПб.: Петрополис, 1994. – с. 25–42. – (Проблемы теоретической социологии).
7. Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории / Никлас Луман; [пер. с нем. И. Д. Газиева]. – СПб.: Наука, 2007. – 648 с.
8. Луман Н. "Что происходит?" и "что за этим кроется?". Две социологии и теория общества / Никлас Луман; [пер. с нем. А. Ф. Филиппова] – М.: Книжный дом "Университет", 2002. – 424 с. – (Теоретическая социология: Антология: В 2 ч.; ч. 2).
9. Луман Н. Что такое коммуникация? / Никлас Луман; [пер. с нем. Д. В. Озирченко] – М., 1995. – № 3. – С. 114 – 125. (Социологический журнал; № 3).
10. Соболевська М. О. Неофункціоналістські та постструктуралістські теорії у сучасній соціології: Навчальний посібник / Марина Олександрівна Соболевська. – Київ: Дух і Літера, 2010. – 164 с.
11. Giddens A. New Rules of Sociological Method: A Positive Critique of Interpretative Sociologies / Anthony Giddens. – Stanford University Press, 1993.

Надійшла до редколегії 04.02.13

А. Дейнека, магистр
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

ПРОБЛЕМАТИКА СМЫСЛА И СМЫСЛООБРАЗОВАНИЯ В КОНТЕКСТЕ СОЦИОЛОГИЧЕСКИХ ТЕОРИЙ НИКЛАСА ЛУМАНА И ЭНТОНИ ГИДДЕНСА

В статье рассматривается опыт социологического изучения проблематики смысла и смыслообразования с точки зрения теории социальных систем Никласа Лумана и теории структуризации Энтони Гидденса. Автор проблематизирует варианты концептуализации данной тематики в классической социологии, формулирует основные положения обоих предложенных подходов к освоению проблематики смыслообразования и описывает базовые расхождения и параллели между ними.

Ключевые слова: смысл, смыслообразование, теория социальных систем.

A. Dejneka, master student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

PROBLEMS OF SENSE AND SENSE-CREATING IN THE CONTEXT OF SOCIOLOGICAL THEORIES BY NIKLAS LUHMAN AND ANTHONY GIDDENS

Article describes sociological experience in studying of problematic of sense and sense-creating in view of Niklas Luhman's and Anthony Giddens' theories. Author problematizes varieties of conceptualization of this problem in classical sociology, formulates fundamentals of both viewed approaches to sense-creating problematic and delineates basic differences and parallels between them.

Key words: sense, sense-creating, social systems theory.

УДК 316.25

В. Шелухін, магістр
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ**РАЦІОНАЛЬНІСТЬ У ДОБУ ПІЗЬНОГО МОДЕРНУ: ДО РОЗВИТКУ МЕТОДОЛОГІЧНОЇ
ОСНОВИ РОЗУМІННЯ ОНТОЛОГІЇ МНОЖИННОСТІ**

На прикладі аналізу теоретичних підходів Н. Лумана та Е. Гіденса визначено концептуальні основи інтерпретації раціональності у сучасній соціології. Головне питання у сучасному розумінні раціональності пов'язане з проблемою множинності. Автор обґрунтовує введення понять "комунікація" та "орієнтування" як таких, що забезпечують пізнання множинності раціональності.

Ключові слова: раціональність, системна теорія, структурація, комунікація, орієнтування

Проблематика раціональності традиційно посідала у соціологічному теоретизуванні одне із провідних місць незалежно від парадигмальної спрямованості тих чи інших теоретиків. Хоча становлення цього інтересу відбувалося з одночасним становленням інтерпретативної парадигми й концепції раціоналізації М. Вебера, який звернув увагу на дії людей, як чинник становлення та відтворення соціальних зв'язків, а соціологію пропонував мислити як науку, що експлікує значущі мотиви дії через "розуміння"¹. Надалі виникала тенденція бачити в соціальному раціональному, описувати та пояснювати соціальні структури різних рівнів криз призму раціональності останніх.

Власне, із "веберівським ренесансом", який розпочався з кінця 60-х років ХХ ст. на Заході, пов'язують підвищений інтерес до проблематики раціональності [Гайдено, Давыдов: 1991, с. 14]. Тим не менше, її осмислення, призвело до окреслення й певних концептуальних складнощів. Так, Д. Рітцер, який намагається застосувати веберівські теоретичні засади аналізу процесу раціоналізації, особливо в аспекті бюрократизації, до своєї концепції макдональдизації окремо означає проблему "іраціональності раціонального", яка полягає у тому, що поряд із підвищенням ефективності та оптимізацією виробництва, пов'язаних із ним процесів соціальних взаємодій (контролю, споживання тощо), зростають також побічні тенденції, що можуть мати руйнівні наслідки для самої раціональності. В аспекті макдональдизації – це неефективний розподіл, забруднення навколишнього середовища тощо [Ritzer: 2011, p. 41; 54-58].

Питання щодо пізнавального статусу поняття раціональності загострюється у контексті переведення проблематики релевантності класичного її розуміння у тематичний вимір дискусій навколо вичерпаності Модерну. Наскільки можемо говорити про лінійне заміщення в бінарній опозиції Модерн/ Постмодерн? Це питання різними теоретиками дається різна відповідь, але практично всюди в тій чи іншій формі, фігурує осмислення феномену раціональності. Поруч із радикальною критикою "пережитків" Модерну у теоріях, існує і тенденція шукати тематичні паралелі між класичним розумінням раціональності та сучасними версіями постмодерністської соціальної теорії [Gane: 2002, p. 10; 81-149].

Отже, поруч із переосмислення веберівської традиції, радикальною критикою концепції раціональності як такої, почала окреслюватися тенденція осмислення раціональності на принципово нових теоретичних засадах (наприклад, виведення тематики раціональності на рівень постнекласичного соціологічного теоретизування). Це складає ще один із напрямків у сучасній теоретичній рефлексії [Труфанов: 2011, с. 28-36; Труфанов: 2012, с. 87-91]. Та епістемологічні основи для оформлення такої орієнтації, почали оформлюватися у соціології раніше. Це не означає, що ці теорії чи концепції, про які йтиметься нижче, були спрямовані цілком на розгляд тематики раціональності, але у своїх спробах розробки нових епістемологічних орієнтацій, вони окре-

слили низку тем, актуалізація яких не може не мати наслідків для осмислення раціональності у сучасних соціологічних теоріях і якоюсь мірою можуть розглядатися поборниками її переосмислення без елімінації як такої. А саме – це системний підхід, втілений теорією Н. Лумана, та версія теоретичного синтезу від Е. Гіденса. Концептуальні побудови обох цих авторів цікаві у стосунку до проблематики раціональності, через свої досить відмінні вихідні позиції. У випадку Н. Лумана йдеться про позицію переоцінки самих вихідних засновків соціологічної теорії, відповідно її проблем, понять, які Н. Луман намагається радикально оновити через орієнтування на здобутки теорії систем, кібернетики та скепсис по відношенню до соціологічної класики. У той час Е. Гіденс, маючи за вихідну позицію прагнення синтезу, мусить враховувати всі концептуальні особливості й подекуди суперечності, що виникають при розгляді вже звичних для соціології тем, а серед них і раціональності. І Н. Лумана й Е. Гіденса єднає спільна установка до критичного переосмислення засад соціологічного теоретизування, які здійснюються з відмінних методологічних засновків. Раціональність, яка проблематизується з точки зору таких різних методологій, може бути розкрита у множині своїх виявів та з нюансуванням різноманітних особливостей.

Метою даної статті є спроба реконструкції базових концептуальних уявлень про проблематику раціональності у підходах Н. Лумана та Е. Гіденса, для виокремлення проблемних питань, артикуляція яких може мати свою евристичність для більш повного концептуального осмислення проблематики раціональності, що опиняється в деякій ситуації невизначеності, або піддаючись радикальній критиці, або зводячись лише до вузького простору проблем "інструментальності".

Раціональність у класичному розумінні, пропонувався мислити через цілеорієнтацію актора, або ж мотив. Уже М. Вебер розумів складність такої ситуації, зазначаючи: "Те "розуміння" поведінки людей, яке ми здобуємо шляхом тлумачення, містить в собі специфічну досить різну за ступенем свого прояву якісну "очевидність". Але те, що тлумаченню ця очевидність властива особливо великою мірою, сама по собі ще не є свідченням його емпіричної значимості. Адже поведінка, однакова за своїми зовнішніми проявами і за своїм результатом, може ґрунтуватися на зовсім різних констеляціях мотивів, серед яких найзрозуміліші і найочевидніші далеко не завжди бувають вирішальними" [Вебер: 1998, с. 104]. Ця "очевидність" дії та детермінізм мотиву, зрештою, призвели до суттєвого спрощення в розумінні раціональності, яка у множині своїх виявів була зведена до інструментальної цілерациональності¹. Осмислення даного феномену, за невеликим виключенням, в соціології ХХ ст. у значній мірі носило характер критики (насамперед, у Франкфуртській школі та феноменології, попри той факт, що концепція феноменологічної соціології сама ґрунтувалася на без вихідних засновків М. Вебера) [див., наприклад, критику просвіт-

ницької свідомості в Адорно, Хоркхаймер: 1997, с.16-60]. Останні десятиліття констатована тенденція в межах соціології та соціальної філософії, у цілому, зберігалася, насамперед у постструктуралізмі і не без його впливів у постмодерністських версіях переосмислення соціологічних тем.

До цього додалася ще суто теоретична плутанина, яку можна назвати дилемою між оцінкою та об'єктом оцінки. А саме, коли ведемо мову про раціональність, то мається на увазі, оцінка якогось соціального явища як раціонального чи здійснення раціональної оцінки соціального явища?! Тобто, йдеться про розмежування наукової та ненаукової раціональностей. Г. Гарфінкел, спираючись на феноменологічну соціологію повсякдення А. Шюца, який наголошував, що ідеал раціональності не є специфічно характерним для повсякденних взаємодій, смисли яких визначають неproblemатичну даність соціального, приходять до висновку, що замість того, аби розглядати раціональність як наслідок методологічного диктату, слід фіксувати її у тому вигляді, в якому вона відтворюється в повсякденні [Гарфінкел: 2005, с.329-330, 333].

Але не лише теорії у межах інтерпретативної парадигми намагалися прояснити ситуативну природу раціональності чи обмежити її окремим вимірами суспільного життя, очевидно йшлося про деяку загальну тенденцію, яка по-своєму виражалася навіть у межах такого методологічно відмінного способу осмислення соціологічної проблематики як системний підхід Н. Лумана.

Н. Луман у 60-х роках починає із неофункціоналістської ревізії класичних концепцій організації, контролю та прийняття рішень, що можна узагальнити тематикою організаційної та інституційної раціональності яка актуалізується через діяльність, прийняття рішень та орієнтацію у множині соціальних взаємодій. Попри, на перший погляд, вузький напрям інтересу, бачимо, що справжня мета Н. Лумана розробити базові засновки через критичне переосмислення теорії соціальних систем Т. Парсонса та кібернетику, цілісну теорію суспільства та соціальних систем.

Тематика раціональності, отже, стає однією із базових, яку Н. Луман осмислює в ревізії класичного розуміння, насамперед, через розведення понять "ціль" і "мотив" і це логічно випливає із його способу розв'язання реалістично-номіналістичної дилеми в соціології відносно міри значущості об'єктивних (представлених інститутами) і суб'єктивних (представлених смислами індивідів) структур. Н. Луман розводить соціальну систему, яку можна спробувати прояснити через поняття "ціль" та особистість як зовнішнє середовище системи, що представляє інший тип системи й може мати свої мотиви. Ціль, як системна характеристика і мета – це є "проведення меж" для системи, її виокремлення із зовнішнього середовища, взаємодія і протиставлення з яким і складатиме сутність самої системи, яка представляє дещо "спрощений", зредукований варіант самого зовнішнього середовища.

"Редукція складності" (іноді – "редукція комплексності") зовнішнього середовища до визначених системою меж, відбувається насамперед через утворення цінностей як першого кроку такої редукції, а потім і ціннісної нейтралізації, яке, за Н. Луманом, означає "тимчасове взяття в дужки того, що, можливо, часто знову і знову залишається поза увагою" [Луман: 2011, с. 41]. Таким чином, соціальна система при визначенні цілі, прагне ані заперечувати цінності, ані підпорядковувати їх якійсь генеральній меті. Н. Луман позбавляє функціонування системи ціннісної детермінації, що спостерігаємо у Т. Парсонса, який розглядав цінності як атрибут систе-

ми, що визначає соціальні дії, тоді як множина всіх ціннісних орієнтацій – атрибут особистості, яка представляє інший тип системи, а соціальна система визначає обмежену кількість цінностей та нейтралізує їх на етапах редукції складності зовнішнього середовища. Процесуальний характер функціонування структур системи, яку пізніше Н. Луман намагатиметься експлікувати через поняття "комунікації", що позначатиме ключовий процес соціальних систем [Луман: 1995, с. 114-125; Луман: 2000, с. 43–54]. Більше того, Н. Луман намагається не просто зняти ціннісну детермінацію із функціонування соціальних систем, характерну для парсонівського розуміння систем (eo ipso теза веберіанського розуміння ціннісно-раціональної дії), але й цільову (теза щодо цілераціональної дії). Н. Луман зазначає, що існують різноманітні схеми визначення цілі – з високою мірою чіткості (у випадку, наприклад, торговельного підприємства), та досить нечіткі цілі (скажімо, у випадку, держави із демократичним устроєм). Ціль не є субстанціональним атрибутом соціальної системи, цілепокладання – процес, у якому ціль може підлягати корекції та уточненню через залучення раніше елімінованих цінностей чи подальшу ціннісну нейтралізацію, повторну чіткість/нечіткість формулювання, більшою мірою це залежить від "зворотного зв'язку" із зовнішнім середовищем [Луман: 2011, с. 275, 281].

Цей зв'язок не має якогось постбіхевіористського характеру "стимулу/реакції", визначити наслідки взаємодії системи та зовнішнього середовища дуже складно. Тому неможливо однозначно операціоналізувати цілі. Скажімо, ставиться ціль захисту природи, для цього виділяються кошти для обладнання табличок із закликом не смітити, з часом за певною сукупністю критеріїв здійснюється оцінка стану деякого природного комплексу, але однозначно вивести зв'язок між табличками як формою операціоналізації цілі та станом природного середовища – не можна [Луман: 2011, с. 259]. Тим не менш, бюрократія редукує цю складність звичайною інструментальною ефективністю. Продовжуючи логіку Н. Лумана з "деінтронізації" цілі та мотиву, можемо сказати, що неможливо однозначно інструменталізувати раціональність. Водночас, відхід від ідеї заданості цілей, змушує Н. Лумана переглянути статус раціональності як "фактору" існування системи, але не субстанції, що визначає систему¹. Скинена з п'єдесталу ціль, розведена з мотивом, значно обмежує домагання раціональності, насамперед через те, що онтологічна цілісність явища була поставлена під сумнів: особистість знайшла обґрунтування як інший тип системи зі своїми мотивами та операціями, а соціальна система, набрала власних властивостей¹. Таким чином було завдано удару по класичній концепції раціональності, але чи еліміновано саму раціональність?!

Свої міркування щодо проблематики раціональності Е. Гіденс також починає із перегляду існуючих теоретичних підходів, зазначаючи про повернення теоретичного інтересу до потенціалу активності людини та орієнтуючого характеру структур. Англійський соціолог також уточнює та розмежує поняття, якими оперуватиме у побудові власних аналітичних моделей пояснення соціальної активності та взаємодій, а саме – рефлексивного моніторингу (контроль за соціальними та фізичним фактами оточення у межах повсякденної рутини), раціональності (розуміння мотиву дії) та мотиву, що аналітично виокремлюється, оскільки не має прямого стосунку до дії. Е. Гіденс наголошує, як актори можуть чітко прояснити власні наміри, так у них виникають труднощі із проясненням мотивів, які стосуються радше потенціалу дії, а не самого її процесу [Giddens: 1984, р. XVI, 6].

Е. Гіденс відмовляє у зведенні раціональності до переліку конкретних причин дії та чіткості мотивів, говорячи про неї як про спосіб впорядкування повсякденних взаємодій. Можна сказати, що Е. Гіденс феноменологізує розуміння раціональності, хоча й не переводить раціональність та цінності у вимір смислів та життєсвіту, як це робить Г. Гарфінкел спираючись на А. Шюца. Е. Гіденс так само ускладнює простір раціональності, додаючи аналітичним розмежуваннями, насамперед, структури та соціальної системи. Якщо Н. Луман, розрізняє різні типи систем, наголошуючи попри це, на деякі онтологічні спільності між ними, то Е. Гіденс радше схильється до онтологічного плюралізму. Це, мабуть, чи не найбільш евристичний момент гіденсівського пояснення, яке можна застосувати до проблематики раціональності, де структура – це сукупність правил і ресурсів, які виступають у ролі властивостей соціальних систем, тоді як системи – відтворювані відносини суб'єктів, а структурація – умови, які контролюють відтворюваність структур, а отже – відтворення соціальних систем [Giddens: 1984, p. 25]. Ця аналітично описана ситуація не просто полісуб'єктності соціальних процесів, а й онтологічної множинності цих суб'єктів, дійсно ставить під сумнів релевантність класичного бачення раціональності, бо вона розчиняє між різними утвореннями, носія цієї раціональності. Виникає ситуація невизначеності, подібно до тої, що її Н. Луман констатував у зв'язках між системою та зовнішнім середовищем. Ця невизначеність онтологічно, на думку Е. Гіденса, означається актором через практичну свідомість – вимір почасти нерелексованого знання, яке тим не менше, індивід ситуативно вміє застосовувати. Практична свідомість аналітично протиставляється дискурсивній – яка є понятійно означеним знанням і відображає логічно організований його рівень. Разом з тим, Е. Гіденс наголошує, що межі між практичною та дискурсивною свідомостями – нетривкі та часто умовні, але вони більш стійкі між цими типами свідомості та підсвідомим [Giddens: 1984, p. 7].

Цією тезою він відкриває перспективу амбівалентного визначення раціональності. Її не можна однозначно звести ні до практичного, ні до дискурсивного типу свідомості, бо самі межі між ними досить невизначені. Ситуація вирішується тим, що раціональність фактично лишається на такому констатованому рівні. З одного боку – як ж властивість свідомості, з іншого – її реалізація – це момент зв'язку структур та системи через орієнтування акторів і процеси структурації. Продовжуючи логіку аргументів Е. Гіденса, можемо сказати, що раціональність не припиняє бути атрибутом свідомості, і водночас стає явищем об'єктивного зв'язку актора та структури. У дійсності, це не нове. Фактично, цей стан витіснення раціональності зі сфери життєсвіту у сферу системи, вже констатувала класична концепція раціональності, представлена М. Вебером на прикладі того, як значущі релігійні смисли, складали основу для раціональної економічної поведінки. Але зауваження Е. Гіденса відкривають подальшу методологічну перспективу переосмислення раціональності, уточнюючи ситуацію багатоманіття.

Попри суттєві розбіжності, зумовлені, насамперед, різними методологічними засновками¹, від яких відштовхуються Н. Луман та Е. Гіденс, бачимо деякі спільні риси в ревізії раціональності. По-перше, перегляд цього явища через темпоральний вимір соціальних процесів. У Н. Лумана про це йдеться у визначенні цілі на невизначений час, що робить претензію на субстанціональну раціональність сумнівною в силу динамічності і структурних взаємодій у самій системі, і викликів з боку зовнішнього середовища, "зворотній зв'язок" із яким, змушує ревізувати ціль. У Е. Гіденса ця темпоральність є

наслідком розрізнення соціальної (через одночасну присутність акторів) та системної інтеграції (у розширених проміжках часу й простору).

По-друге, це аспект динамічності, означений для Н. Лумана механізмом "зворотного зв'язку" між системою та навколишнім середовищем і деякий стан невизначеності самої системної раціональності у зв'язку із тим, що системні механізми функціонування, завжди редуковані, спрощені у порівнянні зі складністю та багатоманіттям викликів зовнішнього середовища. Для Е. Гіденса динамічність визначається свободою самого актора у межах соціальних взаємодій та процесів інтеграції.

Третю тенденцію, як наслідок попередньої, можна назвати індетерміністською. Н. Луман, говорячи про ситуацію відсутньої однозначної заданості цілі (говорячи лише про міру її чіткості та уточнення), й Е. Гіденс, який не здійснює типології соціальної дії, апелюючи до неозначеного потенціалу дій акторів та множини моделей поведінки, позбавляють раціональність однозначних наслідків у режимі "якщо/ то", можна сказати, що це проблематизація "регулярності" наслідків із певних мотивів, про які писав М. Вебер.

По-четверте, це спільна підсумовуюча дві попередні, аналітична інтенція розчленування та перевизначення раціональності. У Н. Лумана через цілу мережу розмежувань: насамперед, різних типів систем, а також цілі та мотиву, контролю/ планування, опортунізму/ генералізації, побудови програми/ прийняття рішень тощо. Шлях, який в цілому, завдає удару по звичній лінійній системі цілепокладання та ціледосягнення, що, здається, характеризує класичне уявлення про раціональність. У Е. Гіденса, раціональність феноменологізується. Його розуміння раціональності у чомусь подібно до розуміння Г. Гарфінкела, який пропонував не накладати наукову раціональність на опис соціальних феноменів, а віднаходити вже задані в повсякденні механізми пояснення, які і мають слугувати автентичною раціональністю акторів. Але у Е. Гіденса, накладання рутинізованих практик на раціональність – носить формальний і штучний характер, він не переглядає саме поняття, а просто використовує квазіфеноменологічну схему там, де його власній схемі бракує евристичного елемента.

Розуміння раціональності у Н. Лумана та Е. Гіденса, має ще одну спільну рису, яку ми цілеспрямовано винесли із загального переліку, а саме – обмежуюча тенденція. Замість класичного веберівського бачення, яке розширює вплив раціональності на всі сфери суспільного життя, обидва автори розглядають раціональність як можливий варіант обґрунтування дії чи функціонування системи. Це більш стримана ревізія, ніж, скажімо, постмодернізм чи навіть різні версії критичної теорії, але навіть вона містить в собі елементи спільного хибного засновку із більш радикальними критичними підходами, які – вмотовують класичне уявлення про раціональність у свої неklasичні (чи постнеklasичні) концептуальні схеми. Не знаходячи достатніх внутрішніх теоретичних відповідностей, піддають це поняття жорсткій критиці. Звідси позірна концептуальна ущербність поняття "раціональності", тому що нові теорії оперують старим розумінням. Н. Луман цю проблему детально не розглядає, de facto замінюючи те, що раніше пояснювалося через поняття раціональності – комунікацією та автопоезісом. Але така формальна гносеологічна переорієнтація не має бажаних онтологічних наслідків. У цій статті немає можливості детально розглянути дану проблему, але можна, принаймні зазначити: збагнути феномен комунікації поза раціональністю видається якщо взагалі не неможливо, то вкрай важко. Так, розглядаючи соціологію як самопис суспільства як системи, і таким чином, ресурсу його автопоезічного самовідтворення, ігнорується факт, якщо цілком слідувати Н. Луману, що теорія сама є системою по відношенню до предметної області,

на яку спрямоване пояснення. Тим більше, що явища, які концентровано визначаються як предметні області, самі є системами в складній мережі взаємозв'язків. Так, торговельне підприємство як організація – є системою по відношенню до якого споживачі та сегменти ринку є зовнішнім середовищем, а споживання, що його також можна розглядати системою, має своїм зовнішнім середовищем підприємства, виробничий процес та структури ринку. Кожна окрема предметна область соціологічного дослідження, як і кожна окрема теорія, фіксує не суспільство цілком, а окремі сегменти реальності, які вписані в різні системи, фактично, вона фіксує різні системи. Системне мислення без "фактору" раціональності не знімає ні епістемологічних, ні онтологічних проблем, а радше лише загострює їх.

Подібна річ прослідковується й у Е. Гіденса, який хоча і вводить багато "нерациональних" чинників у розуміння діяльності акторів (присутність, тілесність, час тощо), тим не менше, робить перший крок – означити змінні, які мають бути враховані при розмові щодо раціональності, але не описати їхнього зв'язку. Це не означає, що варто реанімувати типологію дій, але варто спробувати через реконструкцію зв'язків між цими змінними, наблизитися до механізмів, які констелюють множинність раціональностей. У цьому, очевидно, і полягає перегляд класичного підходу до її розуміння. Принаймні, це можливий шлях.

Тематика раціональності, звісно, вкрай широка, і особливої уваги потребує феноменологічна традиція та суміжні з нею підходи, зрештою, постструктуралістська та постмодерністська версії критик класичної концепції раціональності, але у контексті нашої теми ми прагли, насамперед, означити ті концептуальні точки опори, спираючись на які, можна було сформулювати підстави для подальшого осмислення феномену раціональності не вдаючись до його елімінації. Видається, що таких точок щонайменше дві – функція орієнтування та комунікація. Вище ми вказували на проблему суб'єкта, носія раціональності, що в сучасних соціологічних теоріях, як-то у Н. Лумана, який спирається на диференціацію, та Е. Гіденса, який апелює до плюралізму потенціалу дії, отже, в цьому і прихована причина схильності деяких теоретиків до елімінації раціональності, оскільки простір її впливу обмежується і "зникає" її суб'єкт (у класичній концепції – індивід із цінностями), але чи "зникає" раціональність? Радше, це гносеологічна проблема з якої не можна роботи онтологічних висновків. Нова гносеологічна програма осмислення раціональності потребуватиме врахування тих констатацій, які ми узагальнили вище, і тоді матиме перспективу скласти методологічну основу в розумін-

ні онтології множинності, очевидно до якої прямує раціональність у добу пізнього Модерну.

Наук. керівник доц. Соболевська М.О.

Список використаних джерел

1. Адорно Т., Хоркхаймер М. Диалектика Просвещения: философские фрагменты / Теодор Адорно, Макс Хоркхаймер [пер. с нем. М. Кузнецова]. – СПб: Медиум, Ювента, 1997. – 310 с.
2. Бодриар Ж. В тіні мовчазної більшості, чи Кінець соціального / Незалежний культурологічний часопис "І", 2002. – №25. – с. 78-88.
3. Вебер М. Про деякі категорії соціології розуміння // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика [пер. з нім. О. Погорілий]. – К.: Видавництво Соломії Павличко "Основи", 1998. – С. 104-156.
4. Вебер М. Сенс "свободи від оцінок" у соціальних науках // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика [пер. з нім. О. Погорілий]. – К.: Видавництво Соломії Павличко "Основи", 1998. – С. 264-309.
5. Вебер М. Про внутрішнє покликання до науки // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика [пер. з нім. О. Погорілий]. – К.: Видавництво Соломії Павличко "Основи", 1998. – С. 310-337.
6. Вебер М. Аскетичний протестантизм і капіталістичний дух // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика [пер. з нім. О. Погорілий]. – К.: Видавництво Соломії Павличко "Основи", 1998. – С. 355-380.
7. Вебер М. Рациональные и социологические основания музыки // Вебер М. Избранное. Образ общества [пер. с нем.]. – М.: Юрист, 1994. – С. 469-550.
8. Гайдено П., Давыдов Ю. История и рациональность. Социология Макса Вебера и веберовский ренессанс / П. Гайдено, Ю. Давыдов. – М.: Политиздат, 1991. – 367 с.
9. Гарфинкел Г. Дослідження з етнометодології / Гарольд Гарфинкел [пер. з англ. В. Шовкун]. – К.: Курс, 2005. – 340 с.
10. Гіденс Е. Соціологія / Ентоні Гіденс [пер. з англ.]. – К.: Видавництво Соломії Павличко "Основи", 1999. – 726 с.
11. Девятко И. Социологические теории деятельности и практической рациональности / И. Девятко. – М.: "Аванти Плюс", 2003. – 336 с.
12. Деррида Ж. Позиції / Жак Деррида [пер. з фр.]. – К.: Дух і літера, 1994. – 158 с.
13. Луман Н. Поняття цілі і системна раціональність: щодо функцій цілей у соціальних системах / Ніклас Луман [пер. з нім. М. Бойченко, В. Кебуладзе]. – К.: Дух і літера, 2011. – с. 336.
14. Луман Н. Что такое коммуникация? // Социологический журнал. – 1995. – № 3. – С. 114-125.
15. Луман Н. Невероятность коммуникации [пер. с нем. А. Ложеницина] // Проблемы теоретической социологии. Вып. 3 / Отв. ред. А. Бороноев. СПб: Издательство СПбГУ, 2000. – С. 43-54.
16. Труфанов Д. Проблема социальной рациональности и теория солидарности Э. Дюркгейма. Постнеклассический (универсальный) подход // Вестник ВГУ, 2011. – №3(15). – С. 28-36.
17. Труфанов Д. Универсальная социологическая теория рациональности // Теория и практика общественного развития. – 2012. – №4. – С. 87-91.
18. Gane N. Max Weber and Postmodern Theory: Rationalization versus Re-enchantment / Nicholas Gane. – New York: Palgrave, 2002. – 194 p.
19. Giddens A. The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration / Anthony Giddens. – Cambridge: Polity Press, 1984. – 402 p.
20. Giddens A. New Rules of Sociological Method: A Positive Critique of Interpretative Sociologies / Anthony Giddens. – Cambridge: Polity Press, 1993. – 196 p.
21. Ritzer G. The Weberian Theory of Rationalization and the McDonaldization of Contemporary Society // Illuminating Social Life: Classical and Contemporary Theory Revisited / editor P. Kivisto. – p. 41-59 [Електронний ресурс] / George Ritzer. Режим доступу / http://www.corwin.com/upm-data/16567_Chapter_2.pdf

Надійшла до редколегії 04.02.13

В. Шелухин, магістр

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

РАЦИОНАЛЬНОСТЬ В ЭПОХУ ПОЗДНЕГО МОДЕРНА: К РАЗВИТИЮ МЕТОДОЛОГИЧЕСКОЙ ОСНОВЫ ПОНИМАНИЯ ОНТОЛОГИИ МНОЖЕСТВЕННОСТИ

На примере анализа теоретических подходов Н. Лумана и Э. Гидденса определяются концептуальные основы интерпретации рациональности в современной социологии. Главный вопрос в современном понимании рациональности связан с проблемой множественности. Автор обосновывает введение понятий "коммуникация" и "ориентирование" как таких, которые обеспечивают познание множественности рациональности

Ключевые слова: рациональность, системная теория, структуризация, коммуникация, ориентирование

V. Shelukhin, master student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

RATIONALITY IN THE LATE MODERN: DEVELOPMENT OF METHODOLOGY FOR UNDERSTANDING OF ONTHOLOGY OF THE PLURALITY

The problem of heuristic reconsideration of rationality based on theoretical approaches of N. Luhmann and A. Giddens is considered. The challenges for contemporary understanding of rationality deal with the problem of plurality. The author argues that concepts "communication" and "orientation" form the basic conceptual framework in analyses the problem of plural rationality and push the development of a new methodological approach to conceptualizing of the phenomenon of rationality.

Key words: rationality, systems theory, structuration, communication, orientation

УДК 316.4.062

О. Мазурик, канд. соціол. наук, доц.
Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ**СУСПІЛЬНІ ФУНКЦІЇ ТА МОЖЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОГО АУДИТУ**

На основі аналізу практики застосування соціального аудиту та зіставлення його зі спорідненими поняттями (діагностикою, моніторингом та експертизою) теоретично визначені суспільні функції соціального аудиту. Розширені та конкретизовані принципи його проведення, дотримання яких впливає на ефективність суспільних функцій. Зроблено висновок про розширення спектру функцій соціального аудиту у зв'язку з процесами поширення соціальної відповідальності бізнесу, влади, громадянського суспільства

Ключові слова: соціальний аудит, суспільні функції, соціальна відповідальність

Сучасні світові тенденції засвідчують подальший рух до соціально відповідальної поведінки всіх учасників соціальної взаємодії на всіх без виключення рівнях. Уряди та інші владні структури відчувають постійно зростаючий попит на все більш соціально відповідальну діяльність бізнесових та управлінських структур. Економісти шукають баланс між максимальним отриманням прибутків і витратами на екологію та соціальні програми для робітників і місцевої спільноти. Громадськість та суспільні організації стають все більш наполегливими в своєму праві на отримання об'єктивної інформації про діяльність влади і бізнесу та в бажанні впливати на управлінські рішення. Отже ми бачимо зацікавленість влади, бізнесу та суспільства в пошуку нових, адекватних сучасним умовам, способів оцінки ефективності та соціальної відповідальності будь-яких організацій. Задовольнити такі потреби можна за допомогою механізмів соціального аудиту, який вже широко застосовується на Заході та починає пробивати собі дорогу на теренах пострадянського простору.

В Україні сьогодні спостерігаються лише поодинокі приклади застосування елементів соціального аудиту. Причин такої ситуації досить багато. Перш за все це об'єктивні суперечності у взаємовідносинах всередині трикутника "влада-бізнес-громадянське суспільство". Так, влада, хоча і безсистемно, але намагається впроваджувати елементи аудиту ефективності. Проте через високу корумпованість і недостатній професіоналізм чиновників, низький рівень довіри до владних структур та ефект "маятника" в напрямках внутрішньої політики кожної нової урядової команди, такі намагання виходять вкрай невдалими. Бізнес за ринкових умов швидше переймає західний досвід щодо впровадження соціальної звітності та корпоративної соціальної відповідальності, але це стосується лише великого бізнесу, який орієнтований на зовнішні ринки. Середній та малий бізнес поки що не можуть дозволити собі займатися благочинністю, впроваджувати соціальні пакети для своїх працівників та здійснювати екологічні і соціальні програми для місцевої громади. Не сприяють цьому також існуючі правила та сталі традиції ведення вітчизняного бізнесу. Багато проблем і на шляху запровадження соціального аудиту з боку громадянського суспільства: низький рівень правової свідомості громадян, відсутність досвіду проведення громадського моніторингу та експертизи суспільними організаціями, недосконала нормативно-правова база та методика проведення, "кишенькові" профспілки або їх відсутність на деяких підприємствах, формальні трудові угоди тощо.

Проблемна ситуація характеризується також різним тлумаченням та смисловим навантаженням, не розробленістю категоріально-понятійного апарату соціального аудиту в соціології.

Отже, проблема полягає в протиріччі між наявною практикою застосування елементів системи соціального аудиту в різних сферах життєдіяльності суспільства та низьким рівнем теоретичної розробленості даного по-

няття, відсутністю власне соціологічної концептуалізації, що заважає адекватному розумінню його сутнісних характеристик, в тому числі його суспільних функцій.

Ступінь розробленості проблеми. Поки що невелика наукова традиція в дослідженні соціального аудиту як нового соціологічного концепту пояснюється його входженням в теорію "знизу", через суспільну практику. Закордонні публікації в цьому напрямку можна умовно поділити на дві групи. До першої групи належать науково-популярні публікації переважно описового характеру, що присвячені окремим проблемам соціального аудиту, як правило, на рівні підприємства, галузі або регіону [див., наприклад, Boislandelle, Esteve, 2007; Bonnet, Beck, 2007; Boussagnet, 2007; Couret, Igalens, 1998]. Другу групу складають публікації методичного характеру – практичні рекомендації, керівництва, настанови щодо проведення соціального аудиту [Social Audit, 2005; Social Audit Toolkit, 2008; Social Auditing, 1996]. Саме в таких публікаціях при розкритті сутності та основних характеристик соціального аудиту можна зустріти слово "функція", хоча воно вживається переважно в значенні "наміри", "можливості".

На пострадянському просторі необхідно відзначити, насамперед, російських дослідників соціального аудиту: В. Тер-Акопьяна, який вивчає роль соціального аудиту в соціальному регулюванні, реалізації загальнонаціональних та регіональних соціальних програм, у відновленні соціальної довіри в суспільстві тощо [Тер-Акопьян, 2010, 2011; Тер-Акопьян, Магомедов, Сажин, 2008], В. Мешкова, який розглядає соціальний аудит як чинник підвищення конкурентоспроможності підприємства в сучасних умовах [Мешков, 2008]. Багато дослідників досліджують "вузькі" проблеми, окремі напрямки або різні сфери застосування соціального аудиту: Д. Фролов – на рівні регіону [Фролов, 2008], А. Каптерев – людських ресурсів [Каптерев, 2007b], М. Карнаух – умов праці [Карнаух, 2007], О. Іванов – в сфері пенсійної реформи [Іванов, 2007] тощо. Значну цінність для нас мають оглядово-аналітичні публікації про закордонний досвід соціального аудиту А. Каптерева та С. Федорова [Каптерев, 2007а, 2007с; Федоров]. Проте жоден з перелічених дослідників не виділяє функції соціального аудиту, його суспільну значущість як предмет соціологічного аналізу. Заявлені в статті О. Воловик [Воловик, 2010] функції соціального аудиту залишились не прописаними.

Метою даної статті є систематизація та узагальнення уявлень про практику застосування соціального аудиту, його можливості та визначення на цій основі його суспільних функцій. В якості метода дослідження використано теоретичний аналіз наукових джерел. Визначення функцій соціального аудиту (з урахуванням специфіки входження даного соціологічного концепту в теорію через суспільну практику) буде відбуватися в двох напрямках: через аналіз напрямків та сфер практичного застосування соціального аудиту, а також зіставлення його зі спорідненими поняттями – діагностикою, моніторингом, експертизою.

Розглядаючи соціальний аудит передусім як соціолого-діагностичну технологію, ми спираємось на теоретико-методологічні положення, розроблені В. Щербиню [Щербина, 2007].

Визначимося з основними поняттями та висхідними положеннями. Під соціальним аудитом ми розуміємо універсальну технологію комплексної перевірки реальних стану соціального об'єкта відповідно до прийнятих стандартів, формальних норм та положень. Універсальність соціального аудиту означає можливість його застосування для вирішення різних завдань управлінської діяльності, в різних сферах життєдіяльності суспільства (економічній, політичній тощо) та на різних рівнях: організаційному (корпоративному), галузевому, регіональному. Комплексність соціального аудиту полягає в системному застосуванні різних дослідницьких процедур: програмний аудит, моніторинг, діагностика, соціальна експертиза, кваліметричний аналіз тощо. Об'єктом соціального аудиту можуть виступати як окремі організації та їх діяльність, так і галузь, регіон в цілому, а також окремі види документів (соціальні звіти, проекти, програми). Саме завдяки своїй універсальності та комплексності пояснюється широкий спектр суспільних функцій соціального аудиту. Зазначимо наперед, що в даній статті будуть розглянуті суспільні функції, тобто призначення та "користь" соціального аудиту для суспільства переважно в соціально-економічному плані.

Щодо поняття "функція", то в сучасній соціології існує декілька його інтерпретацій. Ми будемо розуміти під функцією "роль, яку певний соціальний інститут (або соціальний процес) виконує відносно потреб соціальної системи більш високого рівня організації або інтересів соціальних груп, які її складають" [Социологический словарь, 2008: с. 554]. Для нашого розуміння важливим також є зауваження Р. Мертона, який трактував соціальну функцію як агреговану сукупність соціальних наслідків зробленої соціальної дії: "Соціальна функція відноситься до об'єктивних наслідків, які можна спостерігати, а не до суб'єктивних планів (завдання, мотиви, цілі) [Мертон, 2006: с. 111].

Соціальний аудит як технологія контролю, перевірки та оцінки стану соціального об'єкта виконує певні функції: контрольну, діагностичну, управлінську тощо. На зростання ролі соціального контролю в сучасному суспільстві звертав увагу ще Т. Парсонс: "Надзвичайно важливі оперативні функції сучасних суспільств виконуються майже виключно структурами типу асоціацій. Це передусім участь "фідуціарних" комітетів (що здійснюють громадський нагляд) в різноманітних секторах ділового підприємництва і у багатьох інших типах "корпоративних" організацій... У "приватному неприбутковому" секторі верховний контроль, особливо в тому, що стосується фінансової відповідальності, також має тенденцію в якомусь сенсі зосереджуватися в руках наглядових комітетів" [Парсонс, 1998: с. 42-43]. Сучасний розвиток суспільних відносин, посилення позицій громадянського суспільства підтверджують збереження зазначених тенденцій.

Для визначення суспільних функцій соціального аудиту виокремимо основні напрямки та сфери його діяльності. Найбільш поширеним рівнем соціального аудиту є корпоративний рівень, тобто аудит на рівні підприємства, організації. При такому підході призначення соціального аудиту полягає в тому, що з його допомогою організація має можливість розібратися в тому, наскільки її діяльність відповідає суспільним цілям і цінностям, якою мірою вона досягає мети своєї діяльності з урахуванням очікувань різних соціальних груп.

Висока якість продукту, його інноваційний характер, позитивний морально-етичний імідж підприємства в

очах споживачів і всього суспільства – сьогодні це ключові чинники в конкурентній боротьбі. Споживач віддає перевагу продукту нефальсифікованому, виробленому на підприємствах, де не використовується праця малолітніх дітей, не порушуються правила збереження навколишнього середовища і т.п. Виявлення цих соціальних стандартів – одна з функцій соціального аудиту.

Особливо слід підкреслити зацікавленість у соціальному аудиті великих корпорацій. В умовах глобалізації ТНК стали основними гравцями на світових ринках. Природно, що соціальна сертифікація їх продукту дозволяє їм завойовувати нові зарубіжні плацдарми.

Одним з головних напрямків діяльності соціального аудиту є перевірка соціальної звітності корпорацій для визначення ступеня соціальної відповідальності суб'єктів господарювання. Стиглий огляд основних блоків відкритої соціальної звітності дозволяє зайвий раз продемонструвати значущість аудиторського обстеження щодо поширення соціально значимої інформації в суспільстві:

У першому блоці соціального звіту "Загальна інформація" представляється позиція керівництва відносно цілей публікації матеріалів; основні принципи системи управління компанією; діючі системи менеджменту і політики; зміст (тематика та об'єкти/види діяльності) звітності; вживані підходи і методи відкритої звітності, в т.ч. періодичність публікації матеріалів, контактна інформація для зворотного зв'язку.

Другий, економічний блок розкриває характер економічної діяльності; розподіл по ринках; основні партнери; зміни обсягу і характеру виробництва; найбільш значимі інвестиційні проекти і договори; частку заробітної плати, сировинних та енергетичних ресурсів в собівартості продукту; витрати на навчання та інші форми вкладень в людські ресурси; суми, сплачені в якості податків і витрачені на добродійність.

Соціальний блок надає інформацію про безпеку виробництва, травматизм; умови праці; забезпечення здоров'я персоналу; захворюваність; створення робочих місць; заробітну плату і премії, соціальні пільги; плинність кадрів і джерела відновлення персоналу; інформування і навчання персоналу; інформування споживача про властивості продукції і маркування; шефство над соціально-культурними об'єктами і спонсорство.

Нарешті, екологічний блок містить характеристики впливу виробничого процесу, продукції і послуг на повітря, водні об'єкти, ґрунт, флору і фауну, здоров'я людини; аварійний і позаштатний вплив; споживання енергії і енергоносіїв; споживання ресурсів; можливості вторинного використання або переробки продукції; діяльність по зниженню і запобіганню негативного впливу на природне середовище; параметри взаємодії з партнерами для зниження впливу на довкілля; добровільну діяльність щодо охорони та відновлення природних і культурно-історичних об'єктів.

Надання такої соціальної звітності та її подальша верифікація аудиторськими фірмами не тільки засвідчує відповідальність бізнесу перед споживачами продукції, своїми працівниками та місцевою спільнотою. Це гармонізує відносини в суспільстві, зменшує соціальну напругу тощо. Більш того, таким самим чином можна перевіряти і соціальну відповідальність місцевих органів влади, освітніх установ, політичних партій тощо. Розвиток даного напрямку міг би значно активізувати та зробити більш ефективним громадський аудит, який починає розвиватися в нашій країні. Численні громадські організації, які не мають відповідного досвіду та підготовлених фахівців, можуть залучати соціальних аудиторів до проведення власного громадського аудиту для отримання "подвійного" ефекту:

Соціальний аудит дозволяє отримати об'єктивну інформацію про реальний стан соціально-трудої сфери в компанії, організації, що є корисним як для суб'єкта, так і об'єкта обстеження;

На основі використання висновків, які надаються незалежними та висококваліфікованими аудитором в якості аналітичного документа, місцеві органи влади можуть приймати більш виважені рішення;

Можливість звільнення від підготовки цілого ряду форм обов'язкової звітності;

Може бути підвищений рівень соціальної відповідальності кожного з соціальних партнерів на основі довіри та відкритого обміну інформацією;

Має відбутися узгодження національної, регіональної та місцевої соціально-економічної політики;

Посилиться контроль виконання рішень органів влади, соціально-економічних програм, що буде ще однією гарантією забезпечення соціальної стабільності в муніципальному утворенні.

Останнім часом соціальний аудит активно поширюється з соціально-економічної на інші сфери. Розвиток інститутів громадянського суспільства вимагає більшої відкритості влади аж до її підзвітності в плані підтвердження соціальної відповідальності. Все частіше можна почути заклики про необхідність застосування соціального аудиту діяльності правоохоронних органів, місцевої влади, що обумовлено наступними обставинами.

По-перше, потреба в соціальному аудиті зростає у зв'язку з реформою системи влади, спрямованої на забезпечення істотного зростання ефективності її функціонування, включаючи соціальну складову цієї ефективності, що проявляється в рівні авторитету і довіри до неї з боку населення. Соціальний аудит дозволить не лише фіксувати рівень авторитету органів місцевої влади, міру задоволеності їх роботою і довіри до них, але і сприятиме зростанню цього рівня, виявляючи соціальні і правові зчинники, які його визначають.

По-друге, соціальний аудит може стати дієвим доповненням відомчого контролю, існуючого в системі органів влади, бо соціальні критерії все більше братимуться в розрахунок при визначенні ефективності діяльності цих органів.

По-третє, останніми роками усе більш помітну роль у функціональному наборі місцевих органів влади отримує соціальна функція, пов'язана з наданням соціальних послуг населенню.

По-четверте, розвивається і розширюється практика взаємодії місцевих органів влади з інститутами громадянського суспільства і населенням.

Вищезазначені основні напрямки та сфери застосування соціального аудиту дозволяють окреслити його функціональне призначення, роль та "користь" в сучасному суспільстві. До того ж, як вже зазначалося, при проведенні соціального аудиту застосовуються різні дослідницькі процедури – моніторинг, діагностика, експертиза. Ці процедури досить розроблені і вживані в соціологічному тезаурусі. Багато дослідників при вивченні цих понять виділяли і їх функції [див., напр. Маковецька; Римский, 2004; Сладкова, 2006], що стало нам в нагоді при розробці та визначенні функцій соціального аудиту.

Отже, на основі вищезазначеного зафіксовано наступні функції соціального аудиту:

Інформаційно-контрольна – виявлення та накопичення інформації про об'єкт, процес або явище, перевірка та визначення її повноти і достовірності.

Аналітична – пошук та визначення причинно-наслідкових зв'язків діяльності організацій та її результатів.

Оціночно-діагностична – огляд та оцінка стану соціального об'єкта, процесу або явища.

Констатуюча – засвідчує нефінансову звітність підприємств і організацій, підтверджує або спростовує їх соціальну відповідальність.

Прогностична – виявлення тенденцій розвитку і можливих станів об'єкту, процесу або явища в найближчій, середньостроковій і довгостроковій перспективі, сценаріїв розвитку ситуації з метою своєчасного попередження можливих небажаних наслідків.

Проектувальна – вироблення рекомендацій по ухваленню управлінських рішень і плануванню досягнення бажаних для замовника результатів з урахуванням інтересів владних, фінансових, економічних та інших структур.

Управлінська – спрямована на досягнення поставленої мети, забезпечення сталого функціонування і розвитку організації.

Регулятивна – міжнародні та національні стандарти соціального аудиту створюють певні рамки діяльності, а рейтинги соціально відповідальних компаній, що суттєво впливають на позитивний імідж останніх, стимулюють рух до чесного ведення бізнесу.

Консолідуєча – об'єднання суспільства шляхом узгодження інтересів різних учасників соціальної взаємодії; посилення довіри до бізнесу та влади за рахунок підвищення їх соціальної відповідальності; залучення громадськості до участі в прийнятті управлінських рішень тощо.

Світоглядно-аксіологічна – формує шкалу цінностей, корпоративну культуру.

Комунікативна-діалогічна – дозволяє встановити діалог влади, бізнесу і суспільства в усьому багатстві його змістовних проекцій.

Ґрунтуючись на точних кількісних методах, соціальний аудит, за умов його регулярного проведення, дає можливість представити динаміку соціально-економічних, політичних та соціокультурних процесів, які відбуваються в певному регіоні або галузі, що неминуче призводить до зміни усвідомлення кожним учасником цього процесу своєї ролі як рівноправного партнера. Публікація результатів соціального аудиту діяльності місцевих органів влади робить дії влади більш відкритими для громадськості, відповідно, змінюючи характер її співвідношення з суспільством. Таким чином, соціальний аудит, з одного боку, ілюструє зміну позицій у відносинах бізнесу, влади і суспільства, а, з іншого боку, сам стає інструментом, який сприяє усвідомленню кожним актором свого реального положення в соціо-економіко-культурному просторі сучасного суспільства. Так, із засобу контролю соціальний аудит стає інструментом побудови нових, діалогічних стосунків в суспільстві.

Широкий спектр суспільних функцій соціального аудиту дає підстави говорити про назрілу необхідність формування і просування інституту соціального аудиту в Україні. На перших етапах інституціоналізації аудиту особливо актуальними стоять завдання активізації зацікавленості комплексного соціального аудиту, зусилля щодо формування такого ринку, формування і навіть просвіти його потенційних замовників. Соціальний аудит дає можливість приймати участь у проєктах і програмах формування бізнес-рейтингів, організації конкурсів соціальних звітів, премій на кращий соціально відповідальний бізнес, особливо на регіональному рівні. Цією справою мають перейматися не тільки незалежні аудиторські фірми, але й представники бізнесу, влади. В свою чергу, це актуалізує необхідність ефективної роботи із засобами масової інформації (серії публікацій, спеціальні рубрики, ток-шоу), що сприятиме інформаційному просуванню соціального аудиту в суспільній свідомості і формуванню відповідної громадської думки. Проте, одним з найголовніших постає завдання ініціації прийняття відповідних нормативних актів, розробки

індикаторів аудиту, підготовки соціальних аудиторів. Отже, чинниками, що підвищують актуальність введення інституту соціального аудиту в сучасних українських умовах, є: соціальна орієнтація економічних і адміністративних реформ; зацікавленість усіх верств суспільства у підвищенні якості життя; прагнення до консолідації суспільства; необхідність подолання і профілактики соціальної напруженості; формування соціально відповідального бізнесу; оптимізація соціальних бізнес-інвестицій; формування громадської думки, що визнає правову і моральну легітимність нових власників підприємств і компаній; усвідомлення важливості подолання патерналізму і утриманства, формування особистої відповідальності за свій вибір та ін.

Успішність реалізації суспільних функцій соціального аудиту залежить від того, наскільки чітко суб'єкти дотримуються принципів при його проведенні. В проекті Концепції формування національної моделі соціального аудиту [Проект Концепції] зазначені 5 принципів (добровільність, конфіденційність, відповідальність, персоніфікація та комплексність). Вважаємо доцільним розширити цей спектр принципів та конкретизувати їх:

- добровільність – впровадження соціального аудиту не повинно бути предметом нормування та стандартизації з боку владних структур, що негативно впливає на виявлення ініціативи;

- незалежність – соціальні аудитори мають бути незалежні від інтересів замовника;

- конфіденційність – домовленість замовника та аудитора щодо нерозголошення останнім відомостей, які становлять комерційну таємницю або носять конфіденційний характер;

- взаємну відповідальність сторін соціального аудиту – досягнення домовленості сторін щодо створення умов для об'єктивного та прозорого обстеження за узгодженою методикою аудиту;

- персоніфікацію спрямованості послуг – неможливість надання двох (або кількох) абсолютно однакових результатів аудиторської діяльності навіть двом однотипним організаціям, що працюють в одній галузі;

- комплексність – соціальний аудит, як правило, проводиться спільно з іншими видами аудиту (технічним, екологічним, фінансовим, економічним, інституціональним та комерційним).

- об'єктивність, яка полягає в неупередженому розгляді соціального об'єкту, що виключає будь-які спотворення дійсності в чийсь інтересах, бо тільки неупереджений аналіз і зроблені на його основі висновки мають реальну наукову і практичну значущість;

- причинність, яка обумовлена універсальним зв'язком і взаємодією усіх явищ і процесів у реальному світі, що дозволяє в процесі аудиторського обстеження не обмежуватися описом окремих фактів або явищ, а з'ясувати закономірності їх виникнення і функціонування;

- системність у вивченні соціальних явищ пояснюється тим, що соціальна організація є складним переплетенням прямих і опосередкованих між особистих та організаційних стосунків, дій в найрізноманітніших формах їх прояву, і виділення окремих можливо лише умовно;

- винагороди – робота соціальних аудиторів оплачується відповідно до договірних зобов'язань, незалежно від того, чи задовольняють замовника висновки і рекомендації обстеження, їх обґрунтованість, справедливість тощо;

- невтручання – соціальні аудитори не втручаються прямо в діяльність організації, органів влади і управління або соціальних структур, за винятком спеціально обумовлених випадків;

- наукова обґрунтованість та підтвердження результатів особливо важливі, бо за кожним рішенням, прийнятим на основі соціального діагнозу, стоїть життя конкретних людей, їх долі;

- соціальний аудит завжди проводиться на чийсь замовлення. Не виключається, що сам фахівець може сформувати замовлення і провести аудиторське обстеження. Але у будь-якому випадку – замовник має бути і саме він у взаємодії з аудитором повинен якомога точніше визначати мету соціального аудиту.

Завершуючи виклад основних ідей, необхідно також зауважити, що, виступаючи елементом соціального інституту контролю, соціальний аудит виконує явні та латентні (приховані) функції. Але якщо з явними функціями, які співпадають з відкрито проголошеними завданнями та метою соціального аудиту, все більш-менш зрозуміло, то латентні функції, які проявляють себе лише через деякий час, поки що залишаються слабо виявленими.

Досліджуючи функції соціального аудиту, треба зважити і на думку Р.Мертон про те, що при вивченні кожного компонента системи, необхідно встановлювати "чистий баланс функціональних наслідків", враховуючи не тільки сприятливі, але також нейтральні та несприятливі наслідки. В даному випадку мова йде про дисфункції, але про них (як і про латентні функції) можна буде говорити лише після запровадження соціального аудиту в широку практичну площину. Проте вже зараз можна говорити про існуючі передумови для формування дисфункцій у взаємодії соціального аудиту з його потенційними замовниками (соціальним середовищем). З організаційної точки зору це явище характеризується нестачею підготовлених кадрів, матеріальних засобів, організаційними недоскональностями. Із змістовної точки зору дисфункції соціального аудиту проявляються через неясність мети діяльності, невизначеність функцій, низький рівень довіри до контролюючих установ.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Соціальний аудит – це нове поняття в теорії та нове явище в практиці сучасного суспільства. Він виступає елементом соціального контролю як універсального та необхідного механізму саморегуляції суспільства з метою підтримання соціального порядку. Розширення спектру суспільних функцій соціального аудиту, їх "соціалізація" та гуманізація є реакцією на об'єктивні процеси демократизації, поширення практик громадського контролю, соціальної відповідальності бізнесу, влади і громадянського суспільства, технологізації суспільного життя.

Здійснене в даному дослідженні визначення суспільних функцій соціального аудиту сприятиме подальшій теоретичній розробці даного поняття, кращому розумінню його сутнісних характеристик. Закладені в соціальному аудиті можливості ефективного контролю, перевірки та верифікації дій і рішень щодо управління соціальними проектами і програмами, відпрацювання дієвого механізму "зворотного зв'язку" у відносинах між бізнесом, органами влади і населенням, – сприяють розвитку соціальних технологій, засобів соціологічної діагностики, розширюючи методологічне поле соціології за рахунок диференціації соціологічного знання. Дані обставини виступають підґрунтям для перспектив подальшого вивчення соціального аудиту та його соціологічної концептуалізації.

Список використаних джерел

1. Воловик О.А. Виды и функции социального аудита // Вестник Поморского университета. Серия "Гуманитарные и социальные науки". – 2010. – № 5. – С. 39-42. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://elibrary.ru/item.asp?id=15522934>.

2. Иванов А.Н. Социальный аудит и пенсионная реформа // [Электронный ресурс] // Глобэкси. – 2007. – Режим доступа к журн.: <http://www.globexi.ru/Articles/2007/Ivanov.pdf>.

3. Каптерев А.И. Англосаксонская модель социального аудита [Электронный ресурс] // Глобэкси. – 2007а. – Режим доступа: // <http://www.globecsi.ru/Articles/2007/Anglosaks.pdf>.
4. Каптерев А.И. Аудит человеческих ресурсов организации [Электронный ресурс] // Глобэкси. – 2007b. – Режим доступа: // <http://www.globecsi.ru/Articles/2007/Kapterev2.pdf>.
5. Каптерев А.И. Японская модель социального аудита [Электронный ресурс] // Глобэкси. – 2007с. – Режим доступа: // <http://www.globecsi.ru/Articles/2007/Kapterev1.pdf>.
6. Карнаух Н.Н. Социальный аудит условий труда [Электронный ресурс] // Глобэкси. – 2007. – Режим доступа: // <http://www.globecsi.ru/Articles/2007/Karnaukh.pdf>.
7. Маковецкая С.Г. Общественная экспертиза [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // <http://www.prcp.ru/expert/index.shtml>.
8. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / Роберт Мертон. – М.: АСТ, 2006. – 873 с.
9. Мешков В.Р. Социальный аудит как фактор повышения конкурентоспособности предприятия в современных условиях [Электронный ресурс] // Глобэкси. – 2008. – Режим доступа: // <http://www.globecsi.ru/Articles/2008/Meshkov.pdf>.
10. Парсонс Т. Система современных обществ / Пер. с англ. Л.А. Седова и А.Д. Ковалева. Под ред. М.С. Ковалевой. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
11. Проект Концепції формування національної моделі соціального аудиту. – [Электронный ресурс]. – Доступно на: http://www.lir.lg.ua/Konzept_naz_model.htm.
12. Римский В. Почему нам необходима общественная экспертиза? Потому что она позволяет лоббировать общественные интересы! [Электронный ресурс] // Пчела. – № 45 (январь-апрель 2004). – Режим доступа: <http://www.pchela.ru/podshiv/45/lobby.htm>.
13. Сладкова О.Б. Мониторинг как инструмент социокультурного диалога власть-общество. Дис. ... д-ра культурологии: 24.00.01: Москва, 2006, 279 с.
14. Социологический словарь / отв. ред. Г.В. Осипов, Л.Н. Москвичев; уч. секр. О.Е. Чернощек. – М.: Норма, 2008. – 608 с. – С. 554-555.
15. Тер-Акопьян В.А. Социальный аудит и социальное регулирование: автореф. дис. д. ф. н.: 09.00.11 / В.А. Тер-Акопьян. – Ростов н/Д, 2011. – 23 с.
16. Тер-Акопьян В.А. Роль социального аудита в реализации общенациональных и региональных социальных программ // Социально-гуманитарные знания. – 2010. – № 7.
17. Тер-Акопьян В.А., Магомедов М.Г., Сажин А.В. Институциональные возможности восстановления социального доверия в российском социуме // Социально-гуманитарные знания. – 2008. – № 12.
18. Федоров С.М. Французский опыт социального аудита. [Электронный ресурс] // Корпоративная социальная ответственность. – Режим доступа к журн.: // <http://www.csjournal.com/lib/analiticarticle/1089-francuzskij-opyt-socialnogo-audita.html>.
19. Фролов Д.Ю. О некоторых особенностях социального аудита на уровне региона [Электронный ресурс] // Глобэкси. – 2008. – Режим доступа к журн.: // <http://www.globecsi.ru/Articles/2008/Frolov.pdf>.
20. Щербина В.В. Социолого-диагностические технологии в управлении: теоретико-методологические аспекты развития и применения / В.В. Щербина. // Социологические исследования. – 2007. – № 3. – С. 30-42.
21. Boislandelle H.M., Esteve J-M. Audit socio-economique d'un reseau local d'entreprises // http://www.globecsi.ru/Articles/2007/Boislandelle_Esteve.pdf.
22. Bonnet M., Beck E. Audit social, audit socio-economique. Perspectives et positionnements // http://www.globecsi.ru/Articles/2007/Bonnet_Beck.pdf.
23. Boussaguet S. Repreneurs de PME: Ne sous-estimez pas l'audit social! // <http://www.globecsi.ru/Articles/2007/Boussaguet.pdf>.
24. Couret A., Igalens J. L' Audit Social. – Paris, 1988.
25. Social Audit Toolkit. Fourth Edition, Free Spreckely, Ed. by Sally Hunt, Local Livelihoods Ltd., 2008.
26. Social Audit : A Guide for Performance Improvement and Outcome Measurement. Centre for Good Governance, Hyderabad, 2005.
27. Social Auditing for Small Organisations: A Workbook for Trainers and Practitioners, John Pearce, Peter Raynard, and Simon Zadek. New Economics Foundation, London, 1996.

Надійшла до редколегії 19.12.12

О. Мазурик, канд. социол. наук, доц.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

ОБЩЕСТВЕННЫЕ ФУНКЦИИ И ВОЗМОЖНОСТИ СОЦИАЛЬНОГО АУДИТА

На основе анализа практики применения социального аудита и сопоставления его со схожими понятиями (диагностикой, мониторингом и экспертизой), выделены общественные функции социального аудита. Расширены и конкретизированные принципы его проведения, соблюдение которых влияет на эффективность общественных функций. Сделан вывод о расширении спектра функций социального аудита в связи с процессами распространения социальной ответственности бизнеса, власти, гражданского общества.

Ключевые слова: социальный аудит, общественные функции, социальная ответственность.

O. Mazurik, candidate of Science, Assoc. Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

SOCIAL FUNCTIONS AND THE SCOPE OF SOCIAL AUDIT

The social functions of social audit are identified theoretically using the analysis of the practice of social audit and comparing it with similar concepts (the diagnostics, monitoring and expertise). The principles of conduct of social audit expanded and detailed. Observance of the principles has effect on the efficiency of social functions. It is concluded that the range of functions of social audit in connection with the processes of distribution of social responsibility of business, government and civil society is expanding.

Keywords: social audit, public functions, social responsibility.

СОЦІОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

УДК 316.6.7

O. Kutsenko, Professor of Sociology
 Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv
 L. Berlyand, Professor of Mathematics
 Penn State University, University Park, PA (USA)
 A. Gorbachyk, Doctor of Mathematics
 Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

AGENT-CULTURAL MODEL OF RADICALIZATION OF IMMIGRANTS MILIEUS IN THE WEST

The project deals with exploration of the heuristic utility of the Agent-Cultural sociological model of radicalization of migrant social milieus in the West (ACSMR). The interpretation of radicalization is based on the research finding by M. Sageman concerning the four phases in critical changing in individual beliefs, feelings and behaviors. The radicalization is conceptualized as a non-linear networked social process of self-organization in large-scale social milieus on the bases of critical transition in beliefs and attitudes, which lead to a formation of radical social networks. The ACSMR was developed by the authors to monitor and predict the development over time of social milieus of the religious-concerned immigrants towards support of political violence. It is a statistical model based on the analysis of correlation-covariation of variables. For a reduction of the complexity of the dynamic structural properties of radicalised groups (including terroristic ones), the authors define compactly factors (which support the radicalization) and the critical conditions for transition of the social milieu to the radical state.

Key words: radicalization, immigrant milieus, complexity, self-organization, Agent-Cultural Model of radicalization

The modeling of the terrorists activities emerging in the West, which is based on network analysis and psychological approach, has recently become popular as a starting point for greater theoretical and methodological recognition of the dynamic structural properties of terrorist groups [Horgan 2004; Borum 2004; Dalgaard-Nielsen 2008, 2010; Sageman 2004, 2007; Hoffman 2010; Mullins and Dolnik 2010 etc.]. However, applications of this approach to empirical studies and monitoring are complicated essentially due to latent state of the radical networks and groups, which become apparent only through the terrorist actions (or other political violence), and their close functioning. The fact that accessibility of the group's (network's) representatives in empirical studies is very limited sets a limitation over research and practical use of this theoretical and methodological approach. By contrast with this approach, we are going to attack the problem from other angle. We propose to explore the utility of the Agent-Cultural sociological model of radicalization (ACSMR) of social milieus of Muslim migrants in the West through statistical (multi-level and log-linear regression, path analysis) and mathematical (using differential equations) modeling and empirical validation of the model. The ACSMR model is developed by O. Kutsenko, V. Sherstoboev in collaboration with L. Berlyand in several research projects during 2004-2011 to monitor and predict the development over time of social milieus of highly religious immigrants towards support of terrorism and other political violence [Berlyand, Kutsenko 2005; Kutsenko 2010; Sherstoboyev 2012]. The model is applicable not only to monitoring of general situation with intolerance in a country but also to defining of social milieus, which potentially can support the politically justified violence.

The model is grounded on conceptual interpretation of radicalization developed within the research finding by M. Sageman [Sageman 2004]. This interpretation distinguishes the four phases (stages) in critical changing in individual beliefs, feelings and behaviors: from the moral outrage as an initial trigger spreading in a social milieu (the phenomenon of the 'morality play') up to fusing between the global and the local, and finally an individual joining a terrorist cell, which becomes a 'surrogate family' [Sageman 2004, 2008; see also: Horgan 2009, 2008; McCauley 2008; Silber and Bhatt 2008; Sliotman and Tillie 2008; Kühle, Lene and Lindekilde 2010; Kydd 2011]. As the basic indicators (dependent variables) of radicalization of social milieus our model uses the propagation in the milieu of beliefs and attitudes at

supporting and approving violent ways of upsetting the existing political and social order in a society (at local, national, regional or global levels) based on the cultural justification (political, ideological, religious, moral) of the violent ways. We conceptualize the radicalization as a non-linear networked social process of self-organization in large-scale social milieus on the bases of critical transition in beliefs and attitudes, which lead to a formation of radically-oriented social networks or even radical group organizations. Two factors, namely: a social milieu ('nutrient medium' in physical sense) and information/cultural transmissions (from a moral authority, via mass-media and Internet) forming a learned behaviour, – play the key role as a possible catalyst of the radicalization process.

It is well-known that the rich spectrum of networked internal processes and their interactions result in multiple complexities. For a reduction of this complexity we propose to study the compactly supported factors and the critical conditions for transition of the social milieu to the radical state. On the background of the theoretical achievements both the so-called 'cultural turn' in sociological methodology [Alexander 1999; Harrison & Hantington 2001, etc.] and the agency and structural theoretical synthesis in explanatory sociological models (P. Bourdieu; M. Archer; G. Therburn, etc.) we develop a sociological explanatory model of radicalization of social milieu of Islamic migrants, which can be verified on cross-cultural empirical data. One of the basic concepts in this explanatory model is 'cultural kinetics' [Moody and White 2003; White 2011]. The concept describes a transmission of cultural patterns and relationships as learned behaviour (e.g. of migrants) via interpersonal interactions within a large-scale community (or social network) that happen even under the strong pressure from the side of the control social institutes (e.g. of 'accepting society'). By using this concept so it is able to study networked social processes, emergent phenomena in large networked communities, and formation and transmission of cultural patterns and social structure as learned behavior. The cultural patterns emerge out of the lives of ordinary persons, which interact and are networked within a certain social milieu, and produce these patterns in the course of their everyday life. The cultural patterns are continually updated with respect to the field of interdependencies between the environment, interpersonal relationships, bundles of behaviours/affects/cognitions, and access to resources and information through groups. These interdependencies form structures ('shared' culture,

parts of which may be distributed differentially), which may change relatively slowly, but may also change abruptly as they reach critical transition thresholds. The study of complex systems demonstrates that it is a mistake to regard structures as fixed, immobile or recurrent in exactly repetitive form. Rather, these structures tend to be 'vibrant' within 'oscillatory' fields of motion. Studies of large-network phenomenon show important properties of self organization, including those of redundancy and resilience, in networks of low density that are central to understanding the emergence and functioning of processes of social and political influence and social organization.

The primary dimensions of 'cultural kinetics' are the horizontal plane of multiple agent/environmental interactions and the vertical plane of single agent/interior process interactions. The lag-time for results of internal processes to re-emerge into an overt behaviour far exceeds the time scale at which agents affect one another or agent/environment reactions take effect. The 'cultural kinetics' can be resulted in producing of threshold phenomena in the networked histories of people's lives, that produce phase transitions or structural transformations of milieu, which may happen very rapidly.

The social milieu, characterized by the high level of support and approving of political violence, having well-developed interpersonal trust network, can potentially become the source for recruiting of violent acts performers.

Our previous study (2004-2011) reveals that the push factors (such as: economic and civic frustration, social and cultural distance and status deprivation, pinched personal dignity, conflict of personal identities, social isolationism) can form the sensitiveness of milieu to radicalization and can lead to the lost of durability and tolerance by social milieu. Thus, the pull factors perturb the milieu and catalyze the emergence of coherent large scale structures of radical attitudes and beliefs. The following principal pull factors were identified in our study [Sherstoboyev 2012]:

- the ideological values (cultural, political, religious, moral);
- justification of the political violence;
- extensive social ties within a milieu;
- intolerant and aggressive attitudes towards outer social groups,
- authoritarian leadership ("agents of radicalization"),
- cultural / information influence.

However, the theoretical model tested on Ukrainian empirical data should be verified more thoroughly at least taking into account its the cultural sensitiveness. The empirical study of social milieus has to be oriented to the certain limited parameters of social milieus of migrants considered as a prototype of a milieu with high probability of radicalization.

According to the M. Sageman, Khosrokhavar, Hoffman and other researchers [Sageman 2004, 2007; Khosrokhavar 2006; Dalgaard-Nielsen 2008, 2010; Hoffman 2010, etc.], there have been essential changes in radicalized groups in the West in 'post-Iraq' period after the transition phase of 9/11/01 – 3/03, i.e., the increase of number of poorly educated persons and homegrown dominance, as well as the decrease of the average age in such groups (from 25.6 to 20 in the current period). Taking into account these recent research findings about radicalization in the West and the peculiar features of its subjects in so-called post-Iraq generation, a further field study has to be focused on young migrants from Islamic states, in age of 16-30 attending Islamic religious or cultural centers in their city of residence. Personal devotion to Islam should be a crucial feature of the milieu; however, it can be combined with such religious as secular practices in everyday life.

Paying attention to the conceptual focus, the collecting of empirical data has to be conducted in cities of the Northern American and European continents with Muslim migrants' communities. To minimize the influence of the cultural and institutional national specifics in the model the study needs comparison of national cases distinguishing in three-dimensions, namely: the national economic well-being, the immigration flows and the terrorism index. Each of the selected national cases has to have a moderate rate on the Global Terrorism Index (GTI), and strong representation of Islamic migrants in the immigrant flows, but they have to be differing on indicators of national wellbeing, political (un-)stability, the migration net flows as well as their historical preconditions.

The preliminary list of selected national cases matching the dimensions mentioned above is the following: the U.S., Austria (or German), Ireland, Portugal (or Spain), and Ukraine. Their profiles are:

The U.S. – the GTI is 41 from 158 (in 2011); immigration from Asia to the U.S. has increased considerably since the 1965 US Immigration and Nationality Act. In 1960, the Asian born immigrants accounted for just five percent of the foreign-born population in the US, while in 2000 they made up over a quarter of those born outside the United States. Today, the Asian born are the country's second largest foreign-born population by world region of birth; e.g. half of the Pakistani-origin foreign born lived in the New York, Houston, Chicago, Washington, DC, and Los Angeles greater metropolitan areas (according to 2006 data – [Migration Information 2013].

Austria – located in the central Europe; high political stability and national wellbeing; the GTI is 69 from 158 (2011 data); the net migration in the country in absolute numbers is one of the largest in the EU (+61,000 in 2005) after Spain, Italy, France, Germany and Portugal; has one of the largest in the EU foreign-born population (15.1%); the number of immigrants to the country increased considerably during the 1990s and early 2000s [The Global Terrorism Index 2012; Muenz 2006].

Ireland – located in the northern Europe; facing deep economic and political crises since 2008 (just after the period of economic boom) and the high level of unemployment (especially among the youth; the male unemployment rate in 2012 was 16.9%); the GTI is 68 from 158 (2011 data); the net migration in the country in absolute numbers is one of the largest in the EU (+47,000 in 2005); also has one of the largest in the EU foreign-born population (14.1%); the number of immigrants to the country also increased considerably during the 1990s and early 2000s.

Portugal – located in the southern Europe; facing deep economic and political crises since 2008 and the high level of unemployment (especially among the youth; the unemployment rate in total civilian labor force in 2012 was 12%); the GTI is 77 from 158 (in 2011), much higher than in Spain; the number of foreign-born population is significant; the number of immigrants to the country also increased during the 1990s and early 2000s.

Ukraine – located in the eastern (post-Soviet) Europe; its geographical position has made it one of the main transit countries along the path of the migration flows from the Asia and Eurasia to the EU, moreover the flow of illegal migrants from the East countries grows due to the porous borders with the Russian Federation and Belarus; it faces permanent deep economic and political crises since the middle of the 1990s, and the high level of unemployment (especially among the youth and men, according to the Mundi index the youth unemployment rate in 2012 was 14.9%) [Index Mundi];

the GTI is 56 (2011 data); according to a report of UN Secretary General on monitoring of the world population, Ukraine is the fourth in the world in terms of number of international migrants; the portion of immigrants among the total population was 14.7% in 2008; there has been a visible upward trend in the net migration during the 2000s [Migration in Ukraine 2008] with growing number of immigrants of Chechen, Uzbeks and Azeri origins.

To clarify the structural dimensions of the model (AGM) and estimate quantitatively its parameters, we propose to explore the following set of the data mining methods in all national cases listed above:

- expert surveys of public leaders and civil servants dealing with immigrant, religious, public defense issues.; a purpose of this expert surveys is to determine the range of possible values for model quantitative parameters, to define the intervals of normative values for model basic parameters, to specify the parameters of population and sample for survey on the next stage;

- sampling survey in the social milieu, potentially (theoretically) inclined to radicalization;

- content-analysis and qualitative text analysis (for the period of scrutiny) of speeches, publications by public, religious, political, nongovernmental and other organizations leaders posted on internet (web-sites) with focus at the organizations potentially capable to network the milieu inclined to radicalization ("points of attraction").

The main result of the proposed work will be a development of a formal model of radicalization of a migrant's milieu and quantitative and qualitative validation of the model. This model will include a set of empirically based criteria for monitoring of radicalization of social milieu and will allow one to further justify policy-making suggestions. Combining the results of empirical study and novel theoretical modeling we expect to explain mechanisms of radicalization, or critical transition in social milieu with the clearly identified parameters that will allow early diagnostic and prevention of radicalization of social milieu.

References

1. Berlyand L., Kutsenko O., Sherstoboev V. (2005) Development of Theoretical Model Explaining the Support of Terrorism. In: Meythodology, Theory, and Practices of Sociological Analyses of Contemporary Society.
2. Chaudhry, Saleha Zaffir (2012) Ten years later: Exploring the lived experiences of college-aged Muslim American women after September 11 \ A dissertation. Northeastern University, Boston, Massachusetts
3. Dalgaard-Nielsen, Anja (2010) Violent Radicalization in Europe: What We Know and What We Do Not Know. In: Studies in Conflict & Terrorism, Volume 33, Issue 9. Pp. 797-814
4. Dalgaard-Nielsen, Anja (2008) Studying violent radicalization in Europe II. The potential contribution of socio-psychological and psychological approaches, Copenhagen: DIIS Working Paper 2008.
5. Epstein, Joshua M. (2002) Modeling civil violence: An agent-based computational approach / Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America 99 (Suppl 3): 7243-50
6. Harison, Lawrence E. and Samuel P. Huntington (eds.) (2001) Culture matters: How values shape human progress. Boulder CO: Basic Books.
7. Hammond, Ross A., and Robert Axelrod (2006) the evolution of ethnocentrism. In: Journal of Conflict Resolution 50 (6): 926-36
8. Horgan, J. (2005). Psychology of Terrorism. London: Routledge.
9. Horgan, J. (2008). 'From Profiles to Pathways and Roots to Routes: Perspectives from Psychology on Radicalization into Terrorism,' ANNALS, American Association of Political and Social Sciences, 618, July.
10. Horgan, J. (2009). Walking Away from Terrorism: Accounts of Disengagement from Radical and Extremist Movements. London and New York: Routledge.
11. Hudson, Rex A., and Marilyn L. Majeska (1999) The sociology and psychology of terrorism: who becomes a terrorist and why? Washington D.C.: Library of Congress: Research Division
12. Khosrokhavar, Farhad (2006) Terrorism in Europe. In Terrorism and international relations, Edited by: Hamilton, D. 23-38. Washington, DC: Center for Transatlantic Relations.

13. Kydd, Andrew H. (2011) Terrorism and Profiling. In: Terrorism and Political Violence, 23:3, 458-473.

14. Kutsenko O. (2010) Turkish Minorities in Europe: Towards Societal Integration or the Rise of "Parallel Societies"? / Olga Kutsenko. In: Neinz Fassmann, Max Haller, David Lane. Migration and Mobility in Europe. Edward Elgar, Cheltenham, UK. 2010. Pp.191-208.

15. Kühle, Lene and Lasse Lindekilde (2010) Radicalization among Young Muslims in Aarhus \ Aarhus: Centre for Studies in Islamism and Radicalisation, January 2010: www.ps.au.dk/fileadmin/site_files/filer_statskundskab/subsites/cir/radicalization_aarhus_FINAL.pdf

16. Index Mundi – http://www.indexmundi.com/ukraine/youth_ages_15-24_unemployment.html

17. Leiken, Robert S., and Steven Brooke (2006) The quantitative analysis of terrorism and immigration: An initial exploration. In: Terrorism and Political Violence 18 (4): 503-21.

18. Macy, Michael W., and Robert Willer (2002) From factors to actors: Computational sociology and agent-based modeling. In: Annual Review of Sociology 28 (1): 143-66

19. McCauley, Clark & Sophia Moskalenko (2008) Mechanisms of Political Radicalization: Pathways Toward Terrorism. In: Terrorism and Political Violence, Volume 20, Issue 3. Pp. 415-433

20. Migration Information / DataHub / US Focus, 2013. – <http://www.migrationinformation.org/USFocus/display.cfm?ID=378;> <http://www.migrationinformation.org/datahub/maps.cfm#10>

21. Migration in Ukraine: A Country Profile \ Migration: A World on the Move \ UNFPA. ZOM, Geneva, 2008

22. Moody, James and Douglas R. White (2003) Structural Cohesion and Embeddedness: A Hierarchical Concept of Social Groups. In: American Sociological Review, Vol. 68, February: Pp.103-127

23. Muenz, Rainer (2006) Europe: Population and migration in 2005

24. Mullins, Sam and Adam Dolnik (2010) An exploratory, dynamic application of Social Network Analysis for modelling the development of Islamist terror - cells in the West. In: Behavioral Sciences of Terrorism and Political Aggression, Volume 2, Issue 1.

25. Sageman M. (2004) Understanding Terror Networks (Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

26. Sageman M. (2008) Leaderless Jihad: Terror Networks in the Twenty-First Century (Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

27. Sedgwick, Mark (2010) The Concept of Radicalization as a Source of Confusion. In: Terrorism and Political Violence. Volume 22, Issue 4, 2010. Pp. 479-494

28. Silber, Mitchell D., and Arvin Bhatt (2007) radicalization in the west: The homegrown threat. New York, NY: New York City Police Department Intelligence Division

29. Slooman, Marieke and Tillie, Jean (2006) Processes of radicalisation. Why some Amsterdam Muslims become radicals, Amsterdam: Institute for Migrations and Ethnic Studies, University of Amsterdam.

30. START (2010) Global terrorism database, national consortium for the study of terrorism and responses to terror (START). – <http://www.start.umd.edu/start/data/tops/>

31. Sherstoboev, Vlad V. The Specific of Social Milieu Forming Attitudes towards Political Extremism. PhD Theses. Kharkiv National University, Kharkiv, 2012.

32. The Global Terrorism Index \ Institute for Economics and peace 'START', 2012

33. The Radical Dawa in Transition: The Rise of Islamic Neoradicalism in the Netherlands \ AIVD (Netherlands General Intelligence and Security Service. The Hague: AIVD, 2007. – www.aivd.nl/contents/pages/90126/theradicaldawaintransition.pdf

34. Toscani, G. (2006) Kinetic models of opinion formation. In: Comm. Math. Sci., 4, pp. 481-496

35. TRC (2010) American terrorism study, terrorism research center at the University of Arkansas. – <http://trc.uark.edu/index.php.rschProjects/1>

36. White, Douglas R. (2011) Social Networks, Cognition and Culture. Chapter 18. Blackwell Companion to Handbook of Cognitive Anthropology. Pp. 331-354

37. Vidino, Lorenzo (2007) The Hofstad Group: the new face of terrorist networks in Europe. In: Studies in Conflict and Terrorism 30 (7): 579-92

The paper is prepared within the NATO\CLG projects 'Radicalization of Social Communities towards Support of Terrorism: sociological investigation and mathematical modeling' and 'Critical transition in social networks supporting terrorism: social empirical study and modelling by random graphs' (2005-2013, Ref. No. 983046)

Надійшла до редколегії 31.01.13

О. Куценко, проф. соціології
 Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ
 Л. Берлянд, проф. математики
 Університет штату Пенсильванія, США
 А. Горбачик, канд. фіз.-мат. наук
 Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

АГЕНТНО-КУЛЬТУРНА МОДЕЛЬ РАДИКАЛІЗАЦІЇ СЕРЕДОВИЩ МУСУЛЬМАНСЬКИХ МІГРАНТІВ

Проект спрямований на з'ясування пізнавальної корисності агентно-культурної соціологічної моделі радикалізації соціокультурних середовищ мігрантів на Заході (ACSMR). Інтерпретація радикалізації ґрунтується на дослідницьких здобутках М. Сейдґмена стосовно чотирьох фаз критичних змін в індивідуальних віруваннях, почуттях та поведінці. Радикалізація визначена як не-лінійний мережевий соціальний процес самоорганізації у великих соціальних мілью, що відбувається на основі критичного переходу у віруваннях та установках, що в результаті призводить до формування радикальних соціальних мереж. ACSMR-модель розвинута авторами для моніторингу й передбачення розвитку протягом часу релігійно-небайдужих соціальних мілью імігрантів в напрямку підтримки політично-мотивованого насильства. Відповідна статистична модель ґрунтується на аналізі кореляцій-коваріацій змінних. Для обмеження складності упізнання динамічних структурних властивостей радикалізованих груп (у т.ч. терористичних) автори виділяють компактні фактори (підтримки радикалізації) та критичні умови переходу соціальних мілью до радикального стану

Ключові слова: радикалізація, соціо-культурне середовище мігрантів, складність, самоорганізація, агентно-культурна модель радикалізації

О. Куценко, проф. социологии
 Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев
 Л. Берлянд, проф. математики
 Университет штата Пенсильвания, США
 А. Горбачик, канд. физ.-мат. наук
 Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

АГЕНТНО -КУЛЬТУРНАЯ МОДЕЛЬ РАДИКАЛИЗАЦИИ СРЕД МУСУЛЬМАНСКИХ МИГРАНТОВ

Проект направлен на проверку познавательной пользы агентно-культурной социологической модели радикализации социокультурных сред мигрантов на Западе (ACSMR). Интерпретация радикализации основана на исследовательских выводах М. Сейдґмена относительно четырех фаз критических изменений в индивидуальных верованиях, чувствах и поведении. Радикализация определяется как не-линейный сетевой социальный процесс самоорганизации в больших социальных милью, который осуществляется на основе критического перехода в верованиях и установках и в результате приводит к формированию радикальных социальных сетей. ACSMR-модель разработана авторами для мониторинга и прогнозирования развития во времени религиозно-вовлеченных социальных милью иммигрантов в направлении поддержки политически-мотивированного насилия. Соответствующая статистическая модель основана на анализе корреляций-ковариаций признаков. Для ограничения сложности распознавания динамических структурных характеристик радикализированных групп (в т.ч. террористических) по результатам анализа авторы выделяют компактные факторы (поддержки радикализации) и критические условия перехода социальных милью к радикальному состоянию

Ключевые слова: радикализация, соціо-культурные среды мигрантов, сложность, самоорганизация, агентно-культурная модель радикализации.

УДК 316.28

О. Даниленко, д-р социол. наук, проф.
 Харьковський національний університет імені В.Н. Каразіна, Харків

ЖИЗНЕННЫЙ МИР ПОВСЕДНЕВНОСТИ И СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ ИДЕНТИЧНОСТИ ИНЖЕНЕРОВ-МИГРАНТОВ ИЗ ПОСТСОВЕТСКИХ СТРАН В ГЕРМАНИЮ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ

Предлагается характеристика проблемного поля исследования повседневного жизненного мира и социокультурных идентичностей инженеров-мигрантов, прибывших из постсоветских стран в Германию. Теряют ли национальные идентичности свое прежнее значение для высококвалифицированных инженеров-мигрантов в условиях глобализации общества и высокой мобильности высококвалифицированных сотрудников на мировом рынке (в созвучии идеи по поводу "архипелага диаспор", сформулированной Зигмундом Бауманом)? Выходят ли на первый план профессиональные идентичности, формируя основу для новых солидарностей? Обсуждается перспективность и направления исследования данных проблемных вопросов в контексте феноменологической социологии. В качестве основных методов исследования предлагается использовать биографический и лингвоконфликтологический методы. Представлены основные методологические характеристики биографического и лингвоконфликтологического методов, а также варианты исследовательской процедуры, основанной на синтезе этих двух методов.

Ключевые слова: мир повседневной жизни, социокультурные идентичности, мигранты, инженеры, "чужой", "тот, что возвращается домой", конфликт, биографический метод, лингвоконфликтологический метод

Последние два десятилетия в Германию приглашают на работу все большее количество высококвалифицированных инженеров из других стран, в том числе из стран восточной Европы. С одной стороны, появляются новые программы, способствующие увеличению потока инженеров-мигрантов (например, программа Blaue Karte EU, которая ставит своей целью повышение конкурентоспособности и экономического роста за счет трудовой миграции высококвалифицированных специалистов в западную Европу) С другой стороны, в западных странах и, в частности, в Германии, разрабатываются программы интеграции мигрантов. При этом возникает целый ряд проблем, требующих теоретического осмысления и эмпирического социологического изучения. Для лучшего понимания происходящих процессов интеграции высококвалифицированных специалистов

представляется важным изучить мир повседневной жизни инженеров-мигрантов во взаимосвязи с особенностями трансформации социокультурных идентичностей. Важный фокус – выявление полей потенциальной конфликтности и солидарности, которые могут влиять на процесс интеграции.

В качестве методологического фундамента для изучения этих вопросов мы предлагаем рассмотреть идеи А. Шюца (прежде всего, идеи, изложенные в работах "Чужак: социально-психологический очерк" [8] и "Возвращающийся домой" [9]), а также идеи, представленные в ряде работ в области феноменологической социологии и социологии знания: о социальном конструировании реальности [Бергер, Лукман, 1995], о взаимосвязи действий, мыслей и высказываний [Srubar, 2003], о коммуникативном конструировании социальной реа-

льности [Knoblauch, 2004], о феноменологическом анализе взаимосвязи вещей как символов с социальным неравенством и идентичностями [Bosch, 2009], об интерпретации повседневности и повседневных интерпретациях [Soeffner, 2004].

Несмотря на многочисленные исследования по проблемам миграции, лишь некоторые авторы рассматривают данные вопросы в контексте изучения жизненного мира и повседневности. В качестве методологической основы исследования жизненного мира мигрантов из постсоветских стран предлагаем рассмотреть, прежде всего, работы И. Освальд и В. Воронкова [Oswald, 2007; Oswald, 2004; Воронков, Освальд, 1998]. Цель статьи – выявить перспективы исследования интеграции инженеров-мигрантов в принимающее общество, а также обосновать возможность применения биографического метода [Мещеркина Schütze, 1983; Семенова, 1994; Volter, Dausien, Lutz, Rosenthal, 2009]) в сочетании с лингвоконфликтологическим методом, разработанным автором данной статьи [Даниленко, 2007; Даниленко 2006] к исследованию жизненного мира и социокультурных идентичностей инженеров-мигрантов.

Инженер-мигрант, приезжающий как высококвалифицированный специалист работать в другую страну, попадая в иную социокультурную среду, сталкивается с необходимостью опривычивания иной повседневности. На первый план выходит его профессиональная роль, выполнение профессиональных обязанностей и профессиональные идентичности. Однако одновременно мигрант является носителем определенных социокультурных идентичностей, связанных с его прежней страной пребывания, где прошла его первичная социализация. Поэтому неизбежно мигрант оказывается, на первых порах, в роли "Чужака", в шютцеовском смысле этого понятия, переживая культурный шок, остро замечая различия повседневных практик, в особенности, когда из-за их незнания невольно "взламывается" повседневность. Постепенно происходит адаптация, меняются границы "свои"- "не-свои", одновременно с этим происходит и трансформация социокультурных идентичностей, носителем которых является мигрант.

Каким является результат трансформации социокультурных идентичностей инженеров-мигрантов? Какой конфликтный или солидаризирующий потенциал содержит в себе такой результат? Включены ли в процесс трансформации жизненного мира проблемы исторической памяти? Если да, то каким образом? Как меняется повседневный жизненный мир и как этот процесс можно отследить на протяжении биографии? Возможно, следуя за Зигмундом Бауманом, мир все больше напоминает "архипелаг диаспор" и неважно, где работает человек? В условиях глобализации все меняется и нет прежней привязанности, по утверждению автора, к национальным идентичностям.

Ответы на данные вопросы могут быть найдены с применением биографического и лингвоконфликтологического методов [Даниленко, 2007]. Лингвоконфликтологический метод нацелен на исследование социокоммуникативных процессов и позволяет измерять конфликтный потенциал с помощью анализа текстов, которые отображают и конструируют различные формы социальных конфликтов. Основной принцип – это рассмотрение конфликтов как системы структурных коммуникаций через взаимосвязь ценностных и речевых ориентаций. Лингвоконфликтологический метод направлен на получение текстов, которые содержат характеристики "языка конфликта". "Язык конфликта" понимается как определенная семиотическая система, обладающая свойством маркировать и передавать опреде-

ленный уровень конфликтного потенциала в обществе, который может быть оценен по шкале "конфликт–консенсус". "Язык конфликта" ориентирован на нормы, непосредственно связанные с нормами и ценностями той социальной системы, применительно к которой данный язык конфликта используется. Язык конфликта является также средством конструирования социальной реальности и дискурсивным механизмом конструирования социокоммуникативных процессов.

Поскольку лингвоконфликтологический метод связан с анализом дискурса, важно определить, в чем различия лингвоконфликтологического анализа и описанных в научной литературе вариантов дискурс-анализа. Прежде всего, лингвоконфликтологический и дискурс-анализы различаются по следующим критериям. Во-первых, лингвоконфликтологический метод использует специальные методики получения и анализа текстовой информации, нацеленные на выявление конфликтного потенциала, а именно: построение карты мета-языка конфликта, нарратив-конфликтологический контент-анализа, лингвоконфликтологические эксперименты гарфинкелевского рода. Во-вторых, при осуществлении лингвоконфликтологического анализа конфликт используется как познавательное средство (например, конфликт интерпретаций для стимулирования нарратива при проведении нарративных интервью и при реализации лингвоконфликтологических экспериментов гарфинкелевского рода; структурно-динамическая модель конфликта применяется для идентификации и структурирования нарративов при осуществлении нарратив-конфликтологического контент-анализа). Лингвоконфликтологический анализ наиболее близок к дискурс-анализу, интерпретируемого и применяемого в области социологии знания [Keller, Hirsland, Schneider, Viehöver, 2001], однако данный вид анализа направлен не столько на исследование общественных практик и процессов коммуникативного конструирования, стабилизации и трансформации символического порядка (что характерно и для дискурс-анализа в области социологии знания), сколько концентрируется на проблеме лингвистического конструирования социальных конфликтов.

При исследовании языка конфликта является очень важным также обращение к биографическому методу, который ориентирован на использование различных приемов получения и анализа персональных документов и текстов, отображающих взаимосвязь индивидуального пути и социального контекста через сообщение об индивидуальном жизненном опыте. Так, например, в работе Д.Вольтера и Л.Розенталя подчеркивается, что "биография понимается не как индивидуально-психологическая категория, а как социальный конструкт, который создает образцы индивидуального структурирования и переработки переживаний в социальном контексте, и при этом всегда отсылает к общественным правилам, дискурсам и социальным условиям, которые, со своей стороны, также могут быть структурированы описаны и реконструированы с помощью биографического анализа отдельных случаев" [Volter, Dausien, Lutz, Rosenthal, 2009: с. 7-8]. Данный метод позволяет выявить причины релевантности тех или иных типовых характеристик языка конфликта для различных социальных групп в контексте биографической ситуации. При этом в ходе исследования инженеров-мигрантов необходимо выявить взаимосвязь между определенными типами биографических стратегий и набором характеристик языка конфликта как проявлений социокультурных идентичностей субъектов.

При проведении биографических интервью следует учитывать идеи Ф.Шютце, заложившего методологичес-

кие основы реализации нарративных биографических интервью [Schütze, 1983]: биографические нарративные интервью являются свободным рассказом о своей жизни; это – не сумма ответов на вопросы, а свободный спонтанный рассказ без вмешательства исследователя. Использование метода позволяет получить импровизированный рассказ (нарратив), который отображает жизненные истории, а также содержит первичные языковые структуры, связанные с социальными структурами и со структурами повседневного жизненного мира.

Для изучения жизненного мира и социокультурных идентичностей инженеров-мигрантов предлагается комбинирование биографического интервью и нарративного лингвоконфликтологического интервью. Проведение биографически-нарративного интервью дает возможность получить рассказы о жизненном пути информантов, отображающие повседневные правила и практики, их восприятие, опривычивание. После завершения основной части интервью (в виде свободного рассказа) следует этап расспросов (die Nachfrage – нем.), в ходе которого фокусируется внимание на предмете исследования: вопросы, связанные с повседневными ситуациями, отображающими опыт информанта как "чужака" и "Возвращающего домой". Следующим этапом в сборе данных является проведение с данными информантами нарративного лингвоконфликтологического интервью. Лингвоконфликтологическое интервью проводится с целью получения текстов, содержащих характеристики языка конфликта, которые являются маркерами социокультурных идентичностей. В интервью у информантов интересуются об исторических событиях, которые они считают наиболее значимыми; просят дать характеристику каждому из названных событий (что произошло, как, их содержание, участники, значение, "герои и антигерои"). В нарративах о важнейших событиях маркируются "свои" и "не-свои" идентичности. Также можно получить дополнительные характеристики языка конфликта, спрашивая о событиях, которые в публичном дискурсе вызывают конфликт интерпретаций.

Следующие темы нарративного лингвоконфликтологического интервью, которые помогают выявить индикаторы конфликтного и солидаризирующего потенциала социокультурных идентичностей, связаны с сюжетами устной истории, которые берут свои истоки в воспоминаниях родных и близких, ставших свидетелями исторических событий, в том числе событий, вызывающих конфликт интерпретаций в настоящем времени, а также ожидания социальных конфликтов в будущем.

Опросный инструментарий также предполагает включение прямых вопросов, направленных на измерение идентичностей (кто для респондента есть "мы" и кто – "чужие").

Во всех нарративах выявляются содержащиеся характеристики языка конфликта, которые схематично располагаются и упорядочиваются в виде карты метаязыка конфликта (КМК) – см. Рис.1.

Комплекс данных вопросов помогает определить социокультурные "поля притяжения" мигранта.

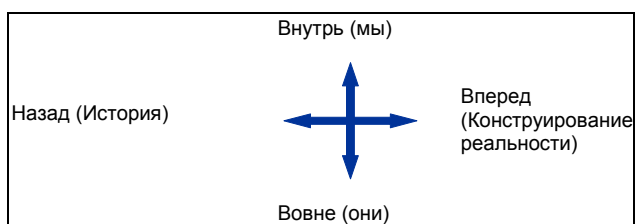

Рис.1. Схема карты метаязыка конфликта (КМК)

Трансформация социокультурных идентичностей мигрантов содержит в себе конфликтный и солидаризирующий потенциал, который проявляется в языке конфликта как средстве коммуникации и как средстве интерпретации. Опривычивание мигрантами повседневности несет в себе конфликты, связанные с незнанием некоторых правил и практик, являющихся само собой разумеющимися для представителей принимающего сообщества. При этом существуют типовые ситуации, которые могут быть выявлены, систематизированы и описаны с применением инструментария социологии повседневности. Предлагается рассмотреть во взаимосвязи типовые конфликтные ситуации, связанные с опривычиванием повседневности, и карты метаязыка конфликта, отображающие конфликтный потенциал социокультурных идентичностей.

Проведение исследования проблемы повседневного мира мигрантов в соединении биографического и лингвоконфликтологического методов открывает перспективы исследования целого ряда проблем. Сформулируем эти проблемы в виде двух групп вопросов:

1) теряют ли национальные идентичности свое прежнее значение для высококвалифицированных мигрантов в условиях глобализации общества и высокой мобильности на мировом рынке (в созвучии с идеей по поводу "архипелага диаспор", сформулированной Зигмундом Бауманом)? Может быть, на первый план выходят профессиональные идентичности, формируя основу для новых солидарностей, а национальные идентичности уходят на второй план?

2) влияют ли на конфликтный потенциал социокультурных идентичностей мигрантов, приезжающих в Германию из постсоветских стран, воспоминания об исторических событиях XX века, связанные с историей семьи, с воспоминаниями о второй мировой войне?

Ответы на эти позволят развить теорию адаптации мигрантов к условиям принимающих сообществ, теорию повседневности и влияния повседневности на трансформации идентичностей.

Список используемых источников

1. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / Пер. с нем. Е.Руткевич. – М.: Медиум, 1995. – 323 с.
2. Биографический метод / Под ред. Е. Ю. Мещеркиной, В.В. Семенович. – М.: Ин-т социологии РАН, 1994. – С. 11–41.
3. "Будущего не существует" Социолог Зигмунд Бауман о превращении человечества в архипелаг диаспор [Электронный ресурс] // Огонек № 19 (5187), 16.05.2011. – Режим доступа: <http://www.kommersant.ru/doc/1637429>
4. Воронков В., Освальд И. Постсоветские этничности // Конструирование этничности: этнические общины Санкт-Петербурга / Под ред. Воронкова В., Освальд И.: СПб.: Дмитрий Буланин, 1998. – С. 6-36.
5. Даниленко О. А. Язык конфликта в трансформирующемся обществе: от конструирования истории – к формированию социокультурных идентичностей: монография / О. А. Даниленко. – Вильнюс: Изд-во ЕГУ, 2007. – 402 с.
6. Даниленко О. А. Язык конфликта как объект лингвосоциологии / О. А. Даниленко // Социологические исследования. – 2006. – № 4. – С. 89–98.
7. Даниленко О. А. Методика построения карты метаязыка конфликта: от конструирования истории к новым идентичностям / Даниленко Оксана Акимовна // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, 2005. – С. 200–205.
8. Шюц А. Чужак: Социально-психологический опыт / Избранное: мир, светящийся смыслом / Пер. с нем. и англ. В. Г. Николаева, С. В. Ромашко, Н. М. Мирновой. М.: РОССПЭН. – 2004. – С.533-549
9. Шюц А. Возвращающийся домой. Избранное: мир, светящийся смыслом / Пер. с нем. и англ. В. Г. Николаева, С. В. Ромашко, Н. М. Мирновой. М.: РОССПЭН. – 2004. – С.550-556.
10. Bosch A. Ding und Symbol. Soziale Ungleichheit, Identität und persönliche Objekte. Habilitationsschrift, eingereicht an der Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg. – 2009.
11. Keller R., Hirsland A., Schneider W., Viehöver, W. (Hrsg.) Handbuch sozialwissenschaftliche Diskursanalyse, Bd. 1: Theorien und Methoden. Opladen: VS Verlag für Sozialwissenschaften. – 2001.
12. Knoblauch H. Subjekt, Intersubjektivität und persönliche Identität. Zum Subjektverständnis der sozialkonstruktivistischen Wissenssoziologie",

in Grundmann, M. and R. Beer (eds.): Subjekttheorien interdisziplinärer. Diskussionsbeiträge aus Sozialwissenschaften, Philosophie und Neurowissenschaften. Muenster: Lit, 2004, pp. 37–58.

13. Oswald I. Migrationssoziologie. Ein Lehrbuch (Sociology of Migration. A University Reader). Konstanz: Universitätsverlag Konstanz (UTB), 2007. 224 p.

14. Oswald I. Neue Migrationsmuster – Flucht aus oder in "Ueberfluessigkeit"? // Berliner Debatte – Initial.. No 2. – 2004. – S. 58-69.

15. Schütze, F. Biographieforschung und narratives Interview. In Neue Praxis 3. – 1983. – 283-293.

16. Soeffner, H.G. Auslegung des Alltags – Der Alltag der Auslegung: zur wissenssoziologischen Konzeption einer sozialwissenschaftlichen Hermeneutik UTB. – 2004.

17. Srubar, I. Handeln, Denken, Sprechen. Der Zusammenhang ihrer Form als genetischer Mechanismus der Lebenswelt, In: Subjekte und Gesellschaft. Zur Konstitution von Sozialität. Für Günter Dux. Hrsg. von Ulrich Wenzel, Bettina Bretzinger und Klaus Holz, Weilerswist: Velbrück Wissenschaft. – 2003.

18. Volter B., Dausien B., Lutz H., Rosenthal G. (Hrsg.): Biographieforschung im Diskurs. Wiesbaden: VS-Verlag für Sozialwissenschaften. – 2009.

Надійшла до редколегії 03.01.13

О. Даниленко, д-р соціол. наук, проф.

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Харків

ЖИТТЄВИЙ СВІТ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ ІДЕНТИЧНОСТІ ІНЖЕНЕРІВ-МІГРАНТІВ ІЗ ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН В НІМЕЧЧИНІ (ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ)

Пропонується характеристика проблемного поля дослідження повсякденного життєвого світу і соціокультурних ідентичностей інженерів-мігрантів, які прибули з пострадянських країн до Німеччини. Чи втрачають національні ідентичності своє колишнє значення для висококваліфікованих інженерів-мігрантів за умов глобалізації суспільства та високої мобільності висококваліфікованих співробітників на світовому ринку (у співзвуччі з ідеєю З.Баумана "архіпелагу діаспор")? Чи виходять на перший план професійні ідентичності, формуючи основу для нових солідарностей? Обґрунтовуються перспективи дослідження цих проблемних питань в контексті феноменологічної соціології. Обґрунтовується доцільність застосування біографічного та лінгвоконфліктологічного методів в реалізації дослідження. Викладено основні методологічні характеристики біографічного та лінгвоконфліктологічного методів, представлено дослідницьку процедуру, яка ґрунтується на синтезі цих двох методів.

Ключові слова: світ повсякденного життя, соціокультурні ідентичності, мігранти, інженери, "чужий", "той, що повертається додому", конфлікт, біографічний метод, лінгвоконфліктологічний метод

O. Danylenko, Doctor of Science, professor,
Kharkiv V.N.Karasin National University, Kharkiv

EVERYDAY LIFE-WORLD AND SOCIO-CULTURAL IDENTITIES OF MIGRANTS ENGINEERS FROM POST-SOVIET COUNTRIES TO GERMANY: THE PROBLEM STATEMENT

The article substantiates characterizes of a problem field of everyday life-world and socio-cultural identities of migrant-engineers who come from post Soviet countries in Germany. Do national identities lose their importance among engineers-migrants under globalization and under high mobility of professionals in a world market (according to Z.Bauman's concept of "diaspor's archipelag")? Are professional identities become more highlighted and forming a basis for new solidarities? The prospects and directions of study of these issues on the basis of phenomenological sociology is grounded. The biographical and lingua-conflictological methods are analyzed as a tool for the study. The main methodological characteristics of biographical and lingua-conflictological methods as well as the research ways are presented.

Key words: World of everyday life, socio-cultural identities, migrants, engineers, "The Stranger", "The Homecomer", conflict, biographical method, lingua-conflictological method

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

О. Супруненко, співроб.
Київський національний університету імені Тараса Шевченка, Київ

СОЦІАЛЬНО-МЕРЕЖЕВИЙ АНАЛІЗ: МЕТОДИ Й ЗАСТОСУВАННЯ (НОТАТКИ З МІЖНАРОДНОЇ ЛІТНЬОЇ ШКОЛИ У САНКТ-ПЕТЕРБУРГІ)

22-30 червня 2012 р. у м. Санкт-Петербург на базі Науково-навчальної лабораторії соціології освіти та науки Національного Дослідницького Університету "Вища Школа Економіки" відбулася Міжнародна літня школа з Аналізу соціальних мереж ("Social Network Analysis: Methods and Applications"), учасницею якої мені пощастило бути.

Загалом школа такого дослідницького напрямку на теренах країн СНД відбулася вперше. Метод SNA набуває все більш широкого розповсюдження, – провідні наукові інституції світу ставлять собі за мету не лише опанувати даним методом, але й зробити власний внесок у розвиток теорії, методології, техніки й програмного забезпечення мережевого аналізу. Даний напрям, який часто називають "ною оптикою" для розгляду найрізноманітніших соціальних проблем, швидко поширюється, відзначаючись об'єднанням зацікавлених науковців усього світу різних наукових дисциплін у міцні мережі кооперації.

Метою літньої школи були презентація й обговорення сучасних тенденцій застосування мережевого аналізу, розкриття можливостей методу, а також – зв'язку між теорією та практикою його застосування. Окрім того, слухачі були залучені до лабораторних практик обробки конкретних даних на підставі розбудови перевіркою гіпотез SNA, вироблення прикладних навичок програмного оперування (R-environment). Школа також була спрямована допомогти молодим науковцям у вирішенні їх дослідницьких задач із використанням аналізу соціальних мереж. Таким чином, ще одним форматом занять постали презентації власних досліджень та їх обговорення, що додатково сприяло не лише аргументації широкій вживаності методу, а й підсилило та

інтенсифікувало комунікацію між дослідниками, – виявляючи спільні інтереси та перспективи кооперації.

Слід відзначити високий рівень викладання в Школі, який забезпечували три запрошені науковці: Жерон Бругеман (Jeroen Bruggeman) з Амстердамського університету, Бенжамін Лінд (Benjamin Lind) з університету Каліфорнії та Ніна О'Брайн (Nina O'Brien) з USC Annenberg Школи комунікацій (School for Communication), які без сумніву є фахівцями не лише зі свого предмету, але й методик його викладання. Окрім того, викладачами та модераторами дискусій виступили самі організатори: Данил Олександров, директор Науково-навчальної лабораторії, та Валерія Іванюшина, старший науковий співробітник НДУ ВШЕ в м. С.-Петербург. Гостьовим лектором також був професор Мартін Еверетт (Martin Everett) з Манчестерського університету, який є співавтором програми UCINET.

Загалом всі вісім днів занять на Міжнародній літній школі проходили в дуже доброзичливій атмосфері, і, незважаючи на велику різницю в рівнях підготовки, базовій освіті, мовних та інших відмінностях учасників, їм вдалося знайти спільну мову – мову мережевого аналізу. Дехто (як і я) знайшли собі партнерів для подальших наукових розробок, дехто – дізнався про інші наукові інституції, їх принципи роботи та наукові заходи, а хтось – придбав не лише колег, але й друзів на подальше життя. Але ж усі ми отримали багаж знань, який неодмінно знайде застосування в наших майбутніх дослідженнях. Основний масив матеріалів школи представлений на сайті: <http://slon.hse.spb.ru/summer-schools>.

Надійшла до редколегії 18.07.12

О. Супруненко, сотруд.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

СОЦИАЛЬНО-СЕТЕВОЙ АНАЛИЗ: МЕТОДЫ И ПРИМЕНЕНИЕ (ЗАМЕТКИ С МЕЖДУНАРОДНОЙ ЛЕТНЕЙ ШКОЛЫ В САНКТ - ПЕТЕРБУРГЕ)

О. Suprunenko, staff of the Faculty.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

SOCIAL NETWORK ANALYSIS: METHODS AND APPLICATIONS (NOTES FROM THE INTERNATIONAL SUMMER SCHOOL IN SAINT-PETERSBURG)

І. Атаманенко, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ІНФОРМАТИЗАЦІЯ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СУСПІЛЬСТВ: СОЦІАЛЬНИЙ ВИКЛИК

Багато суспільств світу прагнуть здобути статус високотехнологічних та інформаційних. Відбуваються гострі дискусії щодо перспектив розвитку суспільств на засадах новітніх технологій, ключовим компонентом яких є інформація.

Характерною рисою "інформаційного суспільства" є здатність суспільства до збільшення ролі інформації в його житті. Можливість комунікації та трансляції інформації на різних рівнях соціальних взаємодій доступна завдяки технологічному прориву, досягнутому людст-

вом, та бурхливому розвитку технологій. Враховуючи той факт, що споживачами інформації та відповідних послуг стали не тільки окремі групи індивідів, але й суспільства, постає питання щодо здатності технологічної інфраструктури світу та окремих держав задовольнити постійно зростаючі потреби й врахувати їх наслідки в розвитку суспільств.

Відповідь на дане питання слід шукати у площині новітніх, інноваційних технологій, які здатні укріпити та розширити існуючу інформаційну інфраструктуру, за-

безпечити більш рівномірний доступ до неї. Динамізм сучасності змушує бізнес-організації йти на діалог із урядами держав та науковцями, щоб створити необхідні умови для розвитку технологічного, правового та інвестиційного секторів. Розробка та впровадження інноваційних технологій залишаються пріоритетним напрямом багатьох країн, але окремих зусиль недостатньо, щоб упровадити та поширити їх використання в суспільстві. Такі труднощі зумовлені як обмеженою ресурсною базою країн, так і ринковим характером економіки багатьох держав. Об'єднання зусиль бізнесу, науки та політики дає можливість розбудувати більш плідну стратегію розвитку ринку інноваційних послуг, яка буде відповідати потребам розвитку суспільства.

В рамках сучасного світового порядку акторами-монополістами ринків інноваційних інформаційних технологій стали США, ЄС, Росія, Китай, Індія та Японія. Відносна закритість даних ринків унеможливує налагодження сталого обміну новітніх технологій і послуг, що призводить до необхідності локальних розробок та формування локальної інфраструктури в окремих країнах. Таким чином у світі створюються різні інформаційні платформи, які мають схожий характер, але орієнтовані на потреби конкретних споживачів і придбають монополістичний характер в окремих країнах та регіонах.

Впровадження новітніх технологій в життя суспільств вимагає чіткого плану дій, який враховував би трансформаційні зміни життя суспільств як внаслідок втручання нових технологій. Такі зміни мають супроводжуватись консультативною підтримкою в адаптаційний період для посилення соціального характеру даних інновацій.

Інформаційні інновації мають придбати соціальний характер, враховувати потреби, можливості та здібності користувачів, наслідки інновацій стосовно соціальних можливостей і нерівностей. Соціальний характер інформаційних інновацій проявляється в орієнтації економіки, техніки і технологій на розвиток людського капіталу, підвищення ролі інтелектуальної складової соціуму. Соціальна зумовленість економіки є вимогою сучасності, оскільки розглядає індивіда як ключового актора та визначає як основну цінність. Особливістю інформаційно-технологічних інновацій є більш високий рівень невизначеності соціальних наслідків від їх впровадження, підвищена складність в оцінці передбачуваного ефекту, їх кумулятивність, виникнення нових потреб та способів їх реалізації, орієнтовані на довготривалу перспективу.

В умовах сучасності укріплення та розбудова інформаційної інфраструктури суспільств можлива за рахунок залучення новітніх космічних розробок у споживачькій сектор. Дані розробки здатні якісно підвищити стандарти споживання та оновити існуючі сервіси, хоча на даному етапі, космічні технології застосовуються для оборонних цілей та на державному рівні. Лише такі напрями, як телекомунікація, мобільний зв'язок, супутникова навігація, доступні для широкого використання, між тим є локально обмеженими. Даний сервіс доступ-

ний для окремих урядових структур, комерційних та деяких некомерційних організацій. Використання інноваційних космічних технологій в інформаційній сфері за для вирішення актуальних суспільних проблем є прикладом успішної взаємодії між бізнесом, політикою та наукою, діалог між якими в подальшому має перейти на якісно новий рівень, щоб забезпечити підвищення стандартів життя в суспільствах.

Розбудова інформаційної інфраструктури потребує значних ресурсних затрат, що унеможливує її стрімкий розвиток в межах окремих держав. Саме тому на азіському, американському та європейському просторах створено інформаційні платформи, через які координується спільна діяльність держав-учасників. Україна як учасник європейської платформи та як космічна держава разом із Європейським Союзом та іншими партнерами реалізує різноманітні проекти в сфері інформатизації суспільства.

В рамках стратегічної програми розвитку Європейського Союзу "Горизонт 2020" 15-16 листопада 2012 року на Кипрі відбулась міжнародна конференція "Космічна рамкова програма №7". На даному заході було представлено поточний стан та результати другого скликання з космічних досліджень в межах Рамкової Програми 7 Європейського Союзу, а також обговорено майбутні перспективи європейських досліджень в галузі космосу з врахуванням їх соціальних наслідків. Метою даної конференції було висвітлення та демонстрація еволюції використання космічних засобів для забезпечення сталого соціально-економічного та природного розвитку в європейському та глобальному контекстах. Серед актуальних напрямків виокремлено, у тому числі, дослідження космосу для забезпечення послуг й потреб громадян, відзначено необхідність у об'єднанні зусиль науковців, бізнесу та влади для покращення життя населення та адаптації існуючих технологій і сервісів до потенційних споживачів.

Для України подальша співпраця з іншими країнами у даній галузі передбачає посилення можливостей у розбудові інформаційної інфраструктури, яка знаходиться на низькому рівні. В той же час, розвиток інформаційної інфраструктури, ринку інформаційних послуг та процес впровадження даних послуг на ринок може призвести до підвищення соціальних ризиків, у тому числі – соціального розшарування, що зможе викликати супротив не тільки окремих соціальних груп, але й бізнес-організацій. Таким чином, прагматична складова нової стратегії інформатизації суспільств-учасників представлених стратегічних проектів розвитку, що запропонована ЄС, передбачає безумовні переваги для науки, промисловості, бізнесу та суспільства в цілому, але в той же час об'єктивно зумовлює утворення нових соціальних проблем для розвитку суспільств.

Надійшла до редколегії 27.02.13

И. Атаманенко, асп.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

ИНФОРМАТИЗАЦИЯ ЕВРОПЕЙСКИХ ОБЩЕСТВ: СОЦИАЛЬНЫЙ ВЫЗОВ

I. Atamanenko, асп.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

COMPUTERIZATION OF EUROPEAN SOCIETIES: SOCIAL CHALLENGE

Ю. Савельєв, канд. філос. наук, доц.
Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ

ПРО ТЕНДЕНЦІЇ В СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ: СПОСТЕРЕЖЕННЯ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ ЛАБОРАТОРІЇ ПОРІВНЯЛЬНИХ СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НДУ-ВШЕ

1-14 липня 2012 року у передмісті Санкт-Петербургу відбулась літня школа "Причинні моделі і структурні рівняння" ("Causal Models and Structural Equations"), в якій мені поталанило взяти участь. В наш час в різних країнах проходять багато подібних шкіл і семінарів, на яких студенти, аспіранти і молоді вчені можуть підвищити свій рівень кваліфікації, представити результати своїх досліджень, поспілкуватись і долучитися до міжнародних наукових мереж. Проте хотілось би особливо відзначити цю подію через декілька її властивостей, які змушують замислитись над тенденціями розвитку соціальних досліджень в пострадянських країнах і, зокрема, їхніми перспективами в Україні.

Насамперед, це вже друга школа (перша відбулась у серпні 2011 року), що присвячена новітнім методам аналізу даних, яку проводить Лабораторія порівняльних соціальних досліджень Національного дослідницького університету "Вища школа економіки" (Російська Федерація) (<http://lcsr.hse.ru>). Проведення школи, як і сама діяльність лабораторії, фінансується не за рахунок міжнародних донорів або європейських інституцій (як це переважно очікується в деяких пострадянських країнах). Лабораторія існує і проводить заходи найвищого рівня на гроші "Мега-гранту Уряду Росії" (<http://lcsr.hse.ru/about>), тобто за кошти російського державного бюджету. До того ж, окрім російських дослідників, які, зрозуміло, є пріоритетною групою лабораторії, серед учасників школи були представники інших пострадянських країн – Білорусі і України, а також дослідниці з Ізраїлю і Швейцарії.

По-друге, державне фінансування передбачає чіткі і прагматичні завдання цієї наукової лабораторії: порівняльні дослідження суб'єктивного благополуччя, рівня щастя, етнічних відносин і ставлення до мігрантів – питання, що є, на думку чинного керівництва, найбільш актуальними для Росії в соціальній сфері.

Якщо уважно подивитись на визначену місію Лабораторії порівняльних соціальних досліджень, то стає зрозумілим, чому російський уряд вважає за потрібне виділяти значні кошти не тільки на розвиток інформаційних або нанотехнологій, а й на соціальні дослідження. Адже, в центрі уваги лабораторії – "тенденція до відновлення суб'єктивного благополуччя росіян", яка пов'язана як з економічним зростанням і підвищенням рівня добробуту, так й з "системою переконань", "відродженням релігії і відновленням почуття національної гордості" (<http://lcsr.hse.ru/about>). Відстеження цієї тенденції, яка є життєво важливою для існування будь-якого політичного режиму і, особливо, режиму на зразок теперішнього російського, вже є достатнім спонуканням до фінансування соціальних досліджень з державного бюджету. Проте, як свідчить приклад цієї лабораторії Вищої школи економіки, далекоглядні політичні керівники РФ, або їхні радники, напевно, усвідомлюють, що лише звичайного моніторингу може бути недостатньо, і потрібні фундаментальні дослідження з виявлення факторів процесів і причинних зв'язків. Врешті-решт, такі фундаментальні академічні дослідження можуть втілюватись у прикладні і набувати практичного значення, якщо розроблені і протестовані теорії (а не лише отримані емпіричні дані) використовуються при прийнятті рішень. А ось для того, щоб проводити такі дослідження, потрібні висококваліфіковані фахівці, озброєні су-

часними теоріями і методами аналізу даних. Тоді постає питання про їх підготовку.

Чудовою ілюстрацією необхідності доповнення моніторингових досліджень пояснювальними академічними, як на мій погляд, став виступ на школі І. Задоріна – представника моніторингового проекту "Євразійський монітор" – про результати проекту "Інтеграційний барометр ЄАБР". В цьому виступі був представлений порівняльний аналіз ставлення до інтеграції на пострадянському просторі в країнах колишнього СРСР (крім країн Балтії). Результати були цікавими та інформативними, але мали суто описовий характер. У своєму виступі І. Задорін висловив зацікавленість в пропозиціях від аудиторії щодо шляхів і методів подальшого поглибленого аналізу отриманих даних. Проте під час обговорення виступу з'ясувалось, що застосувати переважно більшість пропозицій на практиці не вдасться, бо організація, що представляла проект, не має можливостей цим займатись. Водночас, представники організації проекту були б дуже зацікавлені, якби такий аналіз був проведений в межах наукової роботи студентів і аспірантів ВШЕ і співробітників лабораторії.

На мою думку, це – типова ситуація з дослідницькими організаціями, зокрема, й в Україні. Вони не мають часових і людських ресурсів, а головне – мотивації для проведення фундаментальних досліджень. Таким чином, традиційний звіт з описом результатів дослідження містить потрібну інформацію і задовольняє замовника. Організація починає (точніше, продовжує) працювати над новими проектами і з новими замовниками, а наявні дані залишаються не використаними у повній мірі. Парадокс ситуації полягає в тому, що на поточний момент виконання робіт ані замовнику, ані виконавцям більш глибокий аналіз і складні методи не потрібні. Навіть, якщо такий аналіз був би проведений, його результати було б складно інтерпретувати в рамках власне замовлення і окреслених задач. Для успішної інтерпретації потрібен широкий дисциплінарний контекст, який складається в межах академічної фундаментальної науки. Остання формує набір альтернативних теорій і забезпечує умови, необхідні для реплікації дослідження. Втім, ефективність прикладних досліджень у будь-якій дисципліні залежатиме від рівня фундаментальних досліджень.

По-третє, лабораторія була створена менше двох років тому у листопаді 2010 р., проте, мета є дуже амбіційна і полягає у розбудові провідного світового центру порівняльних соціальних досліджень і підготовки кваліфікованих молодих дослідників. Для того, щоб досягти поставлену мету за короткий термін і бути конкурентоспроможними за межами РФ, в лабораторію залучаються фахівці світового рівня – зокрема, Р.Інглехарт (R.Inglehart), який є науковим керівником лабораторії, і К.Вельцель (C.Welzel). Це, фактично, означає стрімке підвищення рейтингу Національного дослідницького університету "Вища школа економіки" як освітнього і дослідницького закладу.

Крім того, основний принцип діяльності лабораторії полягає у створенні міжнародної дослідницької мережі і академічній мобільності. Це дозволяє, з одного боку, залучати молодих російських і іноземних вчених, що мають освіту і наукові ступені європейських і американських університетів (фактично, акумулювати кадровий ресурс,

що відповідає сучасним світовим стандартам). З іншого – російські студенти і аспіранти орієнтуються на продовження своєї освіти в зарубіжних університетах-партнерах, але з кінцевою метою повернення в Росію для подальшої професійної кар'єри. Також важливим і ефективним компонентом підготовки молодих дослідників є "спільна робота з провідними фахівцями і використання міжнародних баз даних і сучасних методів їх аналізу", що "забезпечує швидке зростання дослідницьких компетенцій і навичок" (<http://lcsr.hse.ru/about>).

Орієнтація на високі світові стандарти проведення досліджень, публікацію їхніх результатів в міжнародних реферованих журналах і залучення висококваліфікованих фахівців перетворило лабораторію за неповних два роки у потужний дослідницький центр. Водночас, з кулуарних розмов під час школи можна зробити висновок, що це є скоріше виняток для російських реалій.

Четвертий момент, пов'язаний з вибором тематики літньої школи. Школи, що проводить лабораторія, сфокусовані на методологічній підготовці і зростанні дослідницьких компетенцій учасників. Проте методи розглядалися як дієвий інструмент в контексті власних дослідницьких проектів учасників школи, а також в контексті презентованих результатів провідними досвідченими дослідниками, що були запрошені. Якщо перша школа була присвячена теорії і методології порівняльних досліджень і, зокрема, багаторівневого аналізу ("Multilevel analysis in comparative studies" (http://lcsr.hse.ru/summer_school/Multilevel_analysis), то школа 2012 року охопила більш широку проблематику сучасних методів виявлення латентних змінних і побудови моделей причинного зв'язку. Ці методи також були розглянуті із можливим їх застосуванням у порівняльних крос-національних дослідженнях.

Основним лектором школи цього разу був відомий німецький дослідник і методолог Пітер Шмідт (Peter Schmidt), який є одним із найкращих фахівців в світі з моделювання структурними рівняннями. Він регулярно викладає на літніх школах в Ессексі, семінарах GESIS в Кельні, в швейцарській літній школі в Лугано. Перший тиждень був присвячений загальним принципам використання структурних рівнянь і конфірматорному факторному аналізу. На другому тижні відпрацьовувались уміння з

побудови і тестування причинних моделей. Як програмне забезпечення використовувався пакет Mplus (<http://www.statmodel.com>), який на сьогодні вважається найпотужнішим інструментом аналізу з використанням структурних рівнянь. Протягом всієї школи П.Шмідт і його асистент Софія Ігнац (Zsofia Ignasz) з Університету Гумбольдта в Берліні консультували учасників з роботи над їхніми власними моделями. Також професор Кельнського університету Г.Дюльмер (Hermann Dulmer) надавав консультації з багаторівневого ієрархічного аналізу (HLM), а керівник лабораторії Е.Панарін провів курс зі структурних рівнянь з використанням програмного пакету R.

П'яте спостереження стосується учасників школи. Крім суто навчальної складової важливим моментом школи було проведення учасниками презентацій власних дослідницьких проектів. Молоді вчені, більшість яких складали аспіранти і дослідники НДУ "Вищої школи економіки", мали можливість отримати рекомендації від фахівців світового класу щодо стратегії аналізу і використаних методів. Хочу підкреслити, що я був щиро вражений високим рівнем презентованих проектів, а також надзвичайною мотивацією і відданістю справі учасників школи.

Насамкінець, варто зауважити, що подібні школи Лабораторія порівняльних соціальних досліджень почала проводити на регулярно з 2011 р. Стати їхнім учасником можна на конкурсній основі, надіславши заявку свого дослідницького проекту. Особливо заохочуються молоді дослідники, аспіранти і студенти, які є цільовою групою лабораторії. Інформацію можна знайти на розділі сайту лабораторії <http://lcsr.hse.ru/announcements>. Також лабораторія регулярно оголошує конкурси, за результатом яких можна стати її асоційованим науковим співробітником. Можна припустити, що діяльність лабораторії сприятиме підвищенню якості порівняльних соціальних досліджень в пострадянських країнах.

Матеріал вперше надрукований в журналі "Соціологія: Теорія, Методи, Маркетинг", 2012, № 3. – С.210-213).

Надійшла до редколегії 29.07.12

Ю. Савельєв, канд. филос. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

О ТЕНДЕНЦИЯХ В СОЦИАЛЬНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ: НАБЛЮДЕНИЕ ЗА ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ ЛАБОРАТОРИИ СРАВНИТЕЛЬНЫХ СОЦИАЛЬНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ НИУ-ВШЭ

Yu. Savelyev, Assoc. Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

ON THE TRENDS IN SOCIAL STUDIES: MONITORING THE ACTIVITIES OF LABORATORY FOR COMPARATIVE SOCIAL RESEARCH NDU-HSE

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ, РЕЦЕНЗЕНТІВ І ЧИТАЧІВ

"Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Соціологія" є рецензованим науковим періодичним виданням, в якому публікуються результати оригінальних досліджень соціологів з різних країн в усіх сферах соціологічного знання: теорії та історії соціології, методології і методів, дослідження соціальної структури, соціальних груп, відносин і інститутів, різноманітних суспільних явищ, спеціальні та галузеві соціології. Тематика журналу охоплює сучасні соціальні процеси і актуальні проблеми регіону Центральної, Східної Європи і країн Євразії, але не обмежується ними.

Журнал також публікує фахові рецензії новітніх соціологічних видань, які вийшли в світі, передусім, в Україні і країнах регіону: книжок, дисертацій, монографій, підручників тощо.

Статті і рецензії приймаються до розгляду українською, російською або англійською мовою, відбираються міжнародною редакційною колегією журналу і публікуються мовою оригіналу. Статті додатково оцінюються шляхом зовнішнього анонімного рецензування.

Вимоги до статей, які подаються для опублікування в журналі:

1. Статті повинні відповідати міжнародним фаховим стандартам соціологічних досліджень, в тому числі існуючим вимогам до фахових публікацій в Україні (http://vak.org.ua/docs//prof_journals/requirements.pdf). В статті має бути чітко визначені проблема і мета дослідження, а також оригінальний і значущий внесок автора в розв'язання наукової проблеми. Редакція звертає увагу авторів на обов'язковість співвіднесення їхнього оригінального дослідження з наявним в світовій соціології корпусом знання щодо відповідної наукової проблеми і визначення місця зробленого внеску в дисциплінарному контексті.

2. Автори статей несуть повну відповідальність за достовірність наведених у статті фактів і даних, результатів аналізу і обґрунтованість зроблених висновків, а також повну відповідальність за порушення авторських прав і одержання дозволів для використання зовнішніх матеріалів, що захищені авторським правом. Подаючи статтю до редакції, автори тим самим засвідчують, що під час проведення дослідження і підготовки статті вони дотримувались етичних вимог, зокрема, Кодексу етики Міжнародної соціологічної асоціації (ISA) (http://www.isa-sociology.org/about/isa_code_of_ethics.htm), а матеріали, які вони подають, є оригінальними і раніше не публікувались.

3. Статті обсягом 20000–40000 знаків (3000–6000 слів включно з назвою статті; 0,5–1 авторських аркушів) надсилаються електронною поштою на адресу редакції journal_soc_knu@ukr.net на одній із мов видання (електронний документ у форматі MS Word-97 – MS Word-2010, через 1,5 інтервали, 14 шрифт без позионування та переносів, у якому для набору тексту слід використовувати тільки шрифт Times New Roman, за винятком символічних шрифтів у формулах).

4. До статті додаються:

анотація статті (українською, російською та англійською мовами) із викладом теоретичних і методологічних засад дослідження та основних висновків (обсяг – 0,7–1 стандартної машинописної сторінки, або 1200–1800 знаків),

ключові слова (українською, російською та англійською мовами),

шифр УДК перед назвою статті.

Автори з інших країн, що подають статтю англійською мовою, додають анотацію і ключові слова лише англійською мовою. Автори з інших країн, що подають статтю російською мовою, додають анотацію і ключові слова лише англійською і російською мовами.

5. До статті додаються відомості про авторів:

Прізвище, ім'я, по батькові (прізвище та ім'я, в тому числі латинським шрифтом), контактний телефон і електронну адресу автора, місце роботи (з повною адресою), посада, науковий ступінь, вчене звання. Якщо авторів декілька, потрібно стисло зазначити внесок кожного автора.

6. Примітки подаються в кінці тексту із послідовною нумерацією (арабськими цифрами). Після приміток (за наявності) декларуються подяки авторів, вказуються джерела фінансування дослідження та інституціональна підтримка, можливий конфлікт інтересів. Редакційна колегія очікує, що всі особи або організації, які сприяли проведенню дослідження або підготовці статті, але не включені до числа авторів, зазначаються в секції "декларації".

7. Посилання на джерела слід наводити в тексті у форматі "перший автор, рік" або "перший автор, рік: номер (тому), сторінки" за стандартом SAGE Harvard reference style але у квадратних дужках. Наприклад: [Weber, 1946; Tilly, 2004: p. 216; Тарасенко, 2010: т. 2, с. 170]. Бібліографічні відомості необхідно подавати наприкінці статті (після приміток і декларацій) у вигляді списку літератури за абеткою (спочатку джерела, що надруковані кирилицею, а потім – латиницею). (Приклади оформлення бібліографічного опису в списку джерел наведено в Бюлетені Вищої атестаційної комісії України. – 2008. – № 3. – С. 9–13.) Для джерел, що надруковані кирилицею і є перекладом з мов із латинською абеткою, обов'язково зазначається (у квадратних дужках після наведених бібліографічних відомостей) оригінальний правопис прізвища автора та назви джерела латинським шрифтом. Для інших джерел, що надруковані кирилицею, повинна додаватись їхня латинська транслітерація за стандартами ALA-LC – Американської бібліотечної асоціації – Бібліотеки конгресу (<http://www.loc.gov/catdir/cpsol/roman.html>). Транслітерація прізвища автора та назви наводиться у квадратних дужках після оригінальних бібліографічних відомостей кожного джерела.

8. Якщо стаття містить ілюстративний матеріал (таблиці, графіки, діаграми, рисунки тощо), кожний такий матеріал має бути поданий із відповідним підписом в електронному вигляді: таблиці, графіки й діаграми, – у форматах Excel, рисунки – у форматах CorelDraw чи Adobe Illustrator (імпортовані у Word ілюстрації не придатні для подальшої роботи).

9. Автори не мають права передавати до інших видань матеріали, що були прийняті до розгляду редакцією журналу, до оголошення його результатів або у разі прийняття рішення про публікацію статті.

10. Статті висловлюють лише погляди авторів, які можуть не збігатися з позицією редакційної колегії журналу.

11. Статті, які не відповідатимуть вказаним вимогам, до друку не приймаються. Редакція має право скорочувати статті та робити літературне редагування. Експертиза редакційної колегії не оприлюднюється і не підлягає оскарженню. Неопубліковані статті, а також будь-які надіслані матеріали авторів не повертаються.

12. Надання матеріалів редакції журналу передбачає згоду авторів з цими вимогами, а також їхню згоду на публікацію матеріалів в друкованому вигляді в журналі й в електронній версії у виданнях, з якими редакція укладає відповідні угоди.

Для подальшої інформації редакційна колегія рекомендує авторам ознайомитися із попередніми числами журналу на сайті: <http://www.soc.univ.kiev.ua/uk/visnik-kiyivskogo-nacionalnogo-universitetu-imeni-tarasa-shevchenka-sociologiya>

Кінцеві терміни подачі для чергового числа журналу – 1 квітня та 1 жовтня.

Статті та супровідні документи надсилати на електронну адресу редакції журналу: journal_soc_knu@ukr.net

INFORMATION FOR POTENTIAL AUTHORS, REVIEWERS AND READERS

"Bulletin of National Taras Shevchenko University of Kyiv: Sociology" is a peer-reviewed scientific periodical journal that publishes results of original research submitted by sociologists from different countries in all areas of sociology: social theory, history of sociology, methodology and methods, studies of social structure, social relations, institutions and current social phenomena, special sociological theories and branches of sociology. The scope of the journal embraces but is not limited to contemporary social processes and topical problems of Central and Eastern Europe and countries of Eurasia.

The journal also publishes professional reviews of recent and significant sociological titles that are issued especially in Ukraine and the region: books, dissertations, monographs, textbooks etc.

The journal is soliciting original research articles and reviews on relevant topics in Ukrainian, Russian or English. Submitted articles and reviews are selected by international Editorial Board and published in the original language of submission. In addition research articles are evaluated by anonymous expert reviewers assigned by the editors.

Requirements for submission to the journal:

1. Manuscripts of articles must meet the international professional standards of sociological research including existing guidelines for scientific publications in Ukraine (See: http://vak.org.ua/docs//prof_journals/requirements.pdf). Author(s) should clearly formulate problem and the ultimate goal of research and define author's original and relevant contribution into solution of the problem in current sociological discourse. Editorial Board warns authors that they are obliged to relate their original research to the up-to-date sociological knowledge on the problem and place their contribution within existing international sociological scholarship.

2. Authors are fully responsible for accuracy of the facts and data presented in the article, credibility of analysis and validity of the research findings. The author(s) are required to obtain permission to publish any copyright materials that are used in the article. Submitting an article to the journal the author(s) hereby confirm that during research and preparing materials for publication they adhered to professional ethic requirements including ISA (International Sociological Association) Code of Ethics (http://www.isa-sociology.org/about/isa_code_of_ethics.htm) and that materials they submitted were original had not been published. Responsibility for copyright infringement and failure to comply with existing professional standards are the authors own.

3. The length of articles should be between 2000–4000 characters (3000 – 6000 words). The articles (in Ukrainian, Russian or English) and supporting documents should be sent via e-mail only to the address: journal_soc_knu@ukr.net (document format in MS Word-97 – MS Word-2010, 1.5 spaced, 14 font size without positioning and hyphenations, Times New Roman, with the exception of character fonts in formulas).

4. The article should be supplemented with:

abstract (in Ukrainian, Russian and English) that outlines the theoretical and methodological bases of research and main findings (length 0.7-1 standard typewritten pages, or 1200-1800 characters),

the key word in Ukrainian, Russian and English,

UDC (Universal Decimal Classification) code before the title.

Authors from other countries than Ukraine, who submit an article in English, can provide abstract and the key words in English only. Authors from other countries, who submit an article in Russian, should provide abstract and the key words in English and Russian.

5. The article should be supplemented with information about the author(s):

Last name, first name (Cyrillic names besides original have to be transliterated into Roman alphabet), phone number and E-mail of the author(s), information about institutional affiliation (with full address), position, short description of work responsibilities, level of education, academic degree. In case of multiple authorship, the contribution of each author should be specified.

6. Author(s) may use endnotes (not footnotes) that should be consecutively numbered through the text with Arabic numerals that correspond to a list of notes at the end of the main text. After the notes author(s) may declare acknowledgments including funding acknowledgements, institutional support and conflict of interests (if applicable). Editorial Board expects that people or organizations that assisted in any way in research or in preparing the article but not included into the list of the authors would be mentioned in this section.

7. References to the sources should be presented in the text in compliance with SAGE Harvard reference style as in-text citations in a format "first author last name, year" or "first author last name, year: (volume) page number(s)" but enclosed within square brackets (not parentheses) E.g.: [Weber, 1946; Tilly, 2004: p. 216; Тарасенко, 2010: т. 2, с. 170]. Bibliographic information must be provided at the end of the article in the form of a bibliography in alphabetical order (first sources come in Cyrillic, then – in Roman). (Examples of presentation of bibliography are given in Бюлетені Вищої атестаційної комісії України. – 2008. – № 3. – С. 9–13).

Sources in Cyrillic that are translations from languages with Roman alphabet must be supplemented with original spelling of author's name and the tile in Roman alphabet (presented within square brackets after initial bibliographic description). Other sources in Cyrillic must be transliterated according to ALA-LC (American Library Association – Library of Congress) standards for Romanization (<http://www.loc.gov/catdir/cpsol/roman.html>). Transliteration of author's name and the tile should follow within square brackets after original bibliographic description.

8. If an article contains illustrations (tables, graphs, diagrams, pictures etc.), each such material must be submitted with the corresponding legends in electronic form: tables, charts and graphs – in Excel, images – in CorelDraw or Adobe Illustrator (imported images in Word are not suitable for further processing).

9. If an article submitted to the journal was accepted for consideration, the author(s) are not permitted to seek for other submissions for publication elsewhere until decision of the editors is announced or when the article is accepted for publication.

10. Articles express the views of their author(s), which may not necessarily reflect the views of the Editorial Board.

11. Articles that do not meet these requirements may not be accepted for publication. Editors are granted the right to edit or shorten the article. Editorial evaluation is not public and may not be discussed. Rejected articles as well as other submitted materials are not returned to the author(s).

12. Submitting an article and other materials to the journal the author(s) hereby give their consent to these requirements as well as their lawful consent to the publication of the article in print in the journal and in the electronic format by publishers, with whom Editorial Board shall make appropriate arrangements.

Additional information can be found at journal's web site:

<http://www.soc.univ.kiev.ua/en/bulletin-kyiv-national-taras-shevchenko-university-sociology>

Deadlines for submissions for forthcoming issues of the journal – the 1st of April and the 1st of October.

Please send articles and supporting documents to: journal_soc_knu@ukr.net

Наукове видання

ВІСНИК
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

СОЦІОЛОГІЯ

Випуск 1(4)

Статті подано в авторській редакції.

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та електронні носії не повертаються.

**Формат 60x84¹⁸. Ум. друк. арк. 9,77. Наклад 300. Зам. № 213-6651.
Вид. № Гл1. Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний.
Підписано до друку 08.07.13**

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; тел./факс (38044) 239 3128
e-mail: vpc@univ.kiev.ua
http: vpc.univ.kiev.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02